Prof. Dr.
Bernard Lewis

HAŞİŞİLER

Bu Bir Sebil Yayınıdır

Prof. Dr. Bernard LEWIS

HAŞÎŞÎLER

Ortaçağ İslâm Dünyasında Terörizm ve Siyaset

Çeviren
Doç. Dr. Ali AKTAN

BİRİNCİ BASIM

Sebil Yayınevi
Bâb-ı Âli Cad. Vilâyet Han Kat: 1
Cağaloğlu - İSTANBUL
Tel: 526 38 96 - Fax: 527 20 99

© Copyringht Sebil Yayınevi

ISBN 975 - 7480 - 77 - 0

İSTANBUL
1995

SEBİL YAYINLARI NU : 206
DİZGİ : İHSAN SARIASLAN
BASKI : SEHER OFSET
KAPAK : RAMAZAN ERKUT
CİLD : İRFAN MÜCELLİDHÂNESİ

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
BIE	: Bulletin de l'Institut Égyptien
BIFAO	: Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale
BSOAS	: Bulletin of the School of Oriental [and African] Studies
DİFM	: Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası
EI (1)	: Encyclopaedia of Islam (1. baskı)
EI (2)	: Encyclopaedia of Islam (2. baskı)
IC	: Islamic Culture
JA	: Journal Asiatique
JAOS	: Journal of the American Oriental Society
JBBRAS	: Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society
JRAS	: Journal of the Royal Asiatic Society
RCASJ	: Royal Central Asian Society Journal
REI	: Revue des Études Islamiques
RHC	: Recueil des Historiens des Croisades
SI	: Studia Islamica
ZDMG	: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

İÇİNDEKİLER

Sayfa

KISALTMALAR v

TAKDİM vii

Birinci Bölüm

Haşîşîlerin Ortaya Çıkışı 1

İkinci Bölüm

İsmâilîler 17

Üçüncü Bölüm

Yeni Davet 33

Dördüncü Bölüm

İran'da Davet 55

Beşinci Bölüm

Dağ Şeyhi 83

Altıncı Bölüm

Amaçlar ve Araçlar 107

KAYNAKLAR ve DİPNOTLAR 121

İNDEKS 143

HARİTALAR (2 adet) 152

TAKDİM

Haşîşîler, Ortaçağ İslâm Dünyasında Terörizm ve Siyaset adıyla dilimize çevirdiğimiz bu eserin ilk baskısı 1967 yılında, İngilizce olarak neşredilmiş olup orijinal adı **The Assassins, A Radical Sect in Islam**'dır. Eser, önemine binaen, Annick Pélissier tarafından **Les Assassins, Terrorisme et Politique dans l'Islam Médiéval** adıyla Fransızcaya çevrilmiş ve bu çeviriye Maxime Rodinson uzun bir önsöz yazmıştır. Kitabın Fransızcası 1984'te Complexe yayınlan arasında Brüksel'de yayınlanmıştır. Bu çeviriyi, söz konusu Fransızca baskıdan dilimize aktardık. Ancak bunu yaparken, Maxime Rodinson'un önsözünü, olduğu gibi buraya almak yerine, bu önsözden yararlanmakla birlikte, daha ziyade Türk okuruna hitap edecek mahiyette bir takdim yazısını kendimiz hazırlamayı tercih ettik.

İlk müslümanlar, Hz. Peygamber'in sağlığında iken *Kur'an*'ın nüzulüne şahit oldukları için, ayetleri bize göre daha iyi anlıyorlar ve inandıkları şeylere sade bir imanla inanıyorlardı. Anlayamadıkları bir mesele olsa bile, o meseleyi kendi başlarına çözmeye çalışmaktansa, doğrudan doğruya Hz. Peygamber'e müracaat etmeyi her bakımdan tercih ediyorlardı. Öte yandan Peygamberimiz de müslümanlara doğruyu öğretiyor ve onlar arasında herhangi bir nifak ve şüphenin uyanmasına fırsat vermiyordu. Tabiî bu şartlar Peygamberin vefatından sonra değişmiştir. Hz. Muhammed'in vefatından sonra müslümanlar arasında çıkmaya başlayan ve giderek sayısı artan ihtilâfların başında şüphesiz *imamet* meselesi gelmektedir.

Araplar, devlet yönetimiyle ilgili olarak, İslâmdan önceki döneme ait fazla bir bilgi ve tecrübe birikimine sahip değillerdi. Dolayısıyla ortaya çıkan yeni meseleleri çözmek için ancak iki kaynağa başvurabilirlerdi: *Kur'an* ve *Sünnet*. Ancak bu kaynakları, bütün müslümanların doğru bir biçimde ve aynı şekilde anlamaları uygulamada mümkün olmamıştır. Bu durum, niçin çok sayıda İslâm mezhebinin ortaya çıktığını göster-

meye yeter.

Zamanla meydana gelmiş olan İslâm mezheplerini üç ana gruba ayırmak mümkündür:

1. *Siyasî mezhepler:* Uygulamada bunun pek çok çeşidi görülmüş ve zaman zaman aralarında kanlı mücadeleler cereyan etmiştir.
2. *İtikadî mezhepler:* Bu mezhepler arasındaki ihtilâf, ekseriya nazarî olmaktan ileri gitmemiş ve eyleme dönüşmemiştir.
3. *Fıkhî mezhepler:* Bunlar itikatta aynı olup, ancak ibadet ve muamelâtla ilgili bazı konulardaki ayrılıklardan doğmuşlardır. Bu tür farklılıklar, müslümanlar için zararlı değil, bir bakıma yararlı bile olmuştur denilebilir.

Siyasî mezheplerin hemen hepsi *hilâfet*, diğer bir ifadeyle *imamet* meselesi etrafında döner dolaşır. Bu vazifeyi yerine getiren kimse, müslümanların reisi ve işlerin yürütülmesinde Peygamber'in vekili olduğu için bu makama hilâfet denmiştir. Halifeye aynı zamanda *imam* denildiği için *İmamet* terimi de halifelikle eşanlamlı olarak kullanılmıştır. İmamet konusunda, farklı görüşe sahip üç siyasî mezhep vardır: Şiîlik, Haricîlik ve Ehl-i sünnet. Ancak bu mezhepler, imametle birlikte itikadî ve fıkhî konularla da uğraşmışlar ve bu hususlarda zaman zaman söz konusu mezheplerle benzerlik arzetmişlerdir.

İslâm'da siyasî mezheplerin ilki Şiîliktir. Şiîler Hz. Ali'nin, bizzat Hz Peygamber tarafından **seçilmiş imam** (İmam-i muhtar) olduğu konusunda birleşirler. Yine onlara göre Hz. Ali sahabenin en faziletlisidir; imamet ancak Ali'nin çocuklarına intikal eder. Ne var ki bu meşru imamlar hep muhalefette kalmışlardır. Dolayısıyla diğer halifeler tarafından yönetilen her hükümet kusurludur.

Emevîler zamanında Hz. Ali evlâdına uygulanan baskı ve zulüm, onlar hakkında beslenen sevgi ve muhabbetin alabildiğine genişlemesine vesile olmuştur. Halkın, onlardan birçok kimsenin şehit edildiğini görmesi ise Ehl-i beyt'in yegâne savunucusu gibi görünen Şiîliğin geniş bir alana yayılmasına ve taraftarlarının çoğalmasına yaramıştır.

Şia, ilk çıktığı şekliyle fazla sürmemiş ve kısa zamanda şubelere ayrılmıştır. Bunlardan, sade Ehl-i beyt sevgisiyle yetinmeyen ve Gulat (Aşırılar) denilen bazı fırkalar, Hz. Ali'nin peygamberliğini ve hatta uluhiyetini iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir. İslâmın dışına çıkmış olan bu fırkaların bugünkü Şiîlikle ilgisinin bulunmadığını burada belirtmekte yarar vardır. Günümüzde, başta İran ve Irak olmak üzere bazı İslâm ülkelerinde mevcut olan Şiîlerin ekserisi, İmamiyye fırkasının İsnâaşeriyye kolundandır. Bu mezhep mensupları imamın masum olduğuna inanırlar

ve bunların sayısını oniki ile sınırlandırırlar. İmamiyyenin diğer bir kolu ise İsmâiliyye fırkasıdır. İsmâilîler, çeşitli İslâm ülkelerinde dağınık vaziyette hâla yaşamaktadırlar. Genel olarak İsnâaşeriyye mutedil Şiîliği, İsmâiliyye ise müfrit görüşü temsil eder. Bunun tabiî sonucu olarak, İsmâilîlikten türeyen bazı alt fırkalar İslâmdan derece derece uzaklaşmışlar ve hatta bazan İslâmdan çıkmışlardır.

İsmâilîler, altıncı imam Cafer es-Sadık'ın (ö. 148/769) oğlu İsmail'e bağlanırlar. Cafer'e kadarki imamlarda İsnâaşeriyye ile hemfikirdirler. İsnâaşeriyye, Cafer'den sonra onun oğlu Musa Kâzım'ı imam kabul ederken İsmâilîyye, diğer oğlu İsmail'in imam olduğunu iddia eder. İsmâilî imamları, İsmail'in ölümünden itibaren birbuçuk asır boyunca gizli kalmışlardır. Faaliyetler, dâîler vasıtasıyla devam ettirilmiştir. Ancak bu konuda çok az şey bilinmektedir. Kuzey Afrika'da ortaya çıkarak Mağrip'te Fâtımî Devleti'ni (M. 909-1171) kuran ve daha sonra devlet merkezini Mısır'a taşıyarak Eyyûbîlere kadar Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Fâtımî halifelerinin İsmail'in soyundan, dolayısıyla Ali neslinden geldikleri iddia edilmiştir. Bu akrabalık bağı, hiçbir surette tam olarak aydınlanmış değildir. Ancak bu durum, Fâtımîlerin, Şiî-İsmâilî hareketini siyasî alanda çok başarılı bir biçimde temsil ettiği gerçeğini değiştirmez. İsmâiliyyenin diğer bir adı da Bâtıniyyedir. Bâtınîlerin başlıca özellikleri, bilgileri ta'lim yoluyla bir masum imamdan öğrenmektir. Onlara göre Allah bu masum imama şeriatın sırlarını bildirmiştir. Müminin hiçbir iradesi yoktur. Onun yapacağı şey sadece masum imamı izlemektir. Çünkü imam hakikatin temsilcisidir. Vahyi ve aklı yalnız o geçerli kılabilir. Şeriatın zâhiri, gerçek mânayı ifade etmediğinden onu tevil etmek yani yorumlamak lâzımdır. Esasen bu fırkaya Bâtınî denilmesinin sebebi Kur'an ve hadislerin zâhirî anlamlarının yanısıra bir de bâtınî anlamlarının bulunduğunu iddia etmeleridir. Bâtıniyye fırkası, çok defa İslâmiyetten zuhur etmiş mezhepler arasında zikredilmekle beraber, gerçekte gayri İslâmî unsurların tesiriyle vücut bulmuş bir fırkadır.

İsmâilîliğin Mısır'da yıldızının sönmeye yüz tuttuğu bir sırada Hasan Sabbah, İran'da ona yeni bir dinamizm kazandırmıştır. Babası İsnâaşeriyye mezhebinden olan Hasan Sabbah, genç yaşta Bâtınî dâîlerin tesirinde kalarak Mısır'a gitmiş ve orada İsmâilî olmuştu. Dönüşünde Alamut kalesine yerleşerek halkı İsmâiliyye mezhebine davet etmeye başladı. Ancak, H. 487/M. 1094'te Fâtımî halifesi el-Mustansır'ın ölümü, İsmâilîler arasında ciddî bir bölünmeye neden oldu. Devletin ileri gelenleri Mustansır'ın küçük oğlu el-Musta'lî'ye biat ettiler. Halbuki el-Mustansır henüz hayatta iken büyük oğlu Nizar'ı veliaht tayin etmişti. Hasan

Sabbah, Musta'lî'yi tanımayıp Nizar adına propaganda yapmaya başladı. Böylece İsmâilîler ikiye bölünmüş oldu. Garp İsmâilîleri yani Mısır, Kuzey Afrika ve Suriye taraflarındaki İsmâilîler Musta'lî'yi halife olarak tanıdılar. Buna karşılık İran taraflarındaki İsmâilîler halifeliğin Nizar'a geçtiğini iddia ettiler. Bu sebeple bunlara *Nizariyye* lakabı da verilmiştir. İsmâilîlerin Hasan Sabbah'la başlayan bu yeni propagandaları *Yeni Davet* (ed-Da'vetü'l-cedîde) diye meşhur olmuştur. Hasan Sabbah'ın kurduğu bu yeni mezhebe *Haşîşiyye* de denir. Esasen İsmâilîler, bu yeni davetten sonra muhtelif lakaplar almışlardır. Bu lakapları, alış sebepleriyle birlikte şöyle sıralayabiliriz: Rey ve aklın hükmünü kabul etmeyip, ilimlerin ancak bir masum imamın ta'limi yani öğretmesi ile elde edilebileceğine inandıkları için *Ta'limiyye*, bid'atleri küfür ve ilhaddan ibaret olduğu için *Melâhide* veya *Mülhide*, musallat oldukları birçok kimseyi öldürdükleri gibi kendi nefislerini de telef ettikleri için *Fidâviyye* ve nihayet Hasan Sabbah'a tabi oldukları için *Sabbâhiyye* diye adlandırılmışlardır.

Bâtınîlerin inancı masum imam anlayışı üzerine kurulmuştur. Bu anlayışı mantıkî bir biçimde açıklamak mümkün görünmüyor. Çünkü imamın doğruluğunun bilinmesi bile tek başına bir problemdir. Eğer bu mümkünse, imamın doğruluğu ancak şu üç yoldan biriyle bilinebilir: Zorunlu olarak, akılla veyahut da nakil ile. 2 sayısının 1'den büyük olduğu hükmü zorunlu bir hükümdür. Buna hiçbir kimse itiraz edemez. Oysa imam ve onun masumiyeti, herkes tarafından bu şekilde zorunlu olarak bilinen bir şey değildir. Nitekim müslümanların büyük çoğunluğu bu anlayışa karşı çıkmışlardır. O halde imam ve onun masumiyeti zorunlu bir bilgi olamaz. Bâtınîlerin, imamı akıl yoluyla bilmeleri de mümkün değildir. Çünkü onlara göre akıl ve düşünce, insanı ayrılık ve çokluğa götürür. Dolayısıyla Bâtınîler, inançlarının temelini teşkil eden masum imam meselesinde reddettikleri bu akla dayanırlarsa çelişkiye düşmüş olurlar. Geriye başvurabilecekleri sadece nakil yolu kalıyor. Fakat Bâtınîlerin bizzat kendileri nakille yetinmiyor ve masum imama müracaat etmeyi salık veriyorlar. Ayrıca ayet ve hadislerin *zahirî* anlamlarına önem vermeyip, onlara bâtınî anlamlar verenler de kendileridir. Kaldı ki ayet ve hadislerden bu yolla çıkardıkları mânalar da birbirinden farklıdır. Bu durumda Bâtınîler için, kıymeti olmadığını iddia ettikleri ve çelişkili anlamlar verdikleri nakil de bir delil olamaz.

İnançtaki bu tutarsızlık, Alamut hâkimlerinin uygulamalarında da açık bir şekilde görülmektedir. Hasan Sabbah'ın sofu, çilekeş ve kanaatkâr bir hayat sürdüğü, Alamut'u zaptettikten sonra, ölümüne kadar kaleden aşağı hiç inmediği, içki içmediği, kimseye de içirmediği ve hatta iki

oğlundan birini şarap içtiği için öldürttüğü rivayet edilmektedir. Halefi Buzurg Ümîd ve onun oğlu Muhammed, esas itibariyle Hasan Sabbah'ın yolunu izlediler ve şeriata şeklen de olsa bağlı kaldılar. Dördüncü Alamut hâkimi Hasan İbn Muhammed ise, imamın temsilcisi (hüccet) sıfatıyla, Haşîşîlerden her türlü dinî vecibelerin kaldırıldığını, düzenlediği tantanalı bir törenle ilân etmiştir. Dahası, her vesileyle namaz ve oruç gibi ibadetlere devam edenlerin cezalandırılacağını söylemiştir. Oğlu Muhammed (Hâkimiyeti M. 1166-1210), uzun süren iktidarı boyunca babasının başlattığı yeni uygulamayı yerleştirmeye çalışmıştır. Öte yandan Celâled-din Hasan (M. 1210-1221)'ın şeriata dönerek ılıman bir politika izlediği bilinmektedir. Oğlu Alâaddin ise tekrar dine karşı ilgisiz kalmıştır.

İsmâilîler, Hasan Sabbah'ın kurduğu teşkilât sayesinde İslâm ordularını çok uğraştırmış ve İslâmiyet için ciddî bir tehlike teşkil etmiştir. Isfahan ve civarındaki birçok müstahkem kaleyi ele geçirdikleri için, bu tehlike iki asırdan fazla sürmüştür. Gayeleri dinî olmaktan ziyade siyasî idi. Çünkü onlar nihaî olarak, kurulu siyasî ve sosyal düzeni çökertmek ve halkı kendi akidelerine çevirmek istiyorlardı. Bunun için kendilerine engel olarak gördükleri Abbasîler ve onların koruyucuları durumunda olan Selçuklulardan hiç hoşlanmıyorlardı. Amaçlarına ulaşmak için, kurdukları teşkilât ve eğittikleri fedaîlerden yararlanarak, kendileriyle mücadele eden birçok siyaset ve din adamını ortadan kaldırdılar. Bazı cahil kimseleri de kendi mezheplerine celbettiler.

İnsan öldürme olgusu aslında insanlık tarihi kadar eskidir. Tarihin her döneminde, siyasî veya dinî gerekçelerle cinayet işleyenleri bulabiliriz. Fakat bunu, kurduğu bir örgütle gerçekleştirmeye çalışan ilk kişi herhalde Hasan Sabbah olmuştur. Adamlarını, imamet meselesi gibi dinî ve siyasî bir mesele ile motive etmesi ise örgütün dinamik ve uzun ömürlü olmasını sağlamıştır. Büyük Selçuklular, Haşîşîler adıyla bilinen bu İsmâilîlerle mücadelede tam bir başarı kazanamadı. Melikşah, saltanatının sonuna doğru, onlarla mücadeleyi bir devlet politikası haline getirdi. Fakat onun beklenmedik ölümü Haşîşîlerin rahat bir nefes almasına fırsat verdi. Hatta Melikşah'ın oğulları arasındaki taht mücadeleleriyle Haçlı seferlerinden yararlanarak gelişme imkânı bile buldular. Haşîşîlere karşı ciddî tedbir alan ikinci hükümdar Sultan Muhammed Tapar'dır. Sekiz yıl boyunca Haşîşîleri hırpalayan Tapar'ın da, son darbeyi indirmeye hazırlandığı bir sırada vefatı onları bir kez daha kurtarmıştır. Sultan Sencer zamanında ise belli şartlarla kendilerine aman verilmiş ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu meşgul eden bu konu, halledilemeyen

bir mesele olarak Selçuklulardan sonra da devam etmiştir. Öyle ki Haşîşîler bir asır daha siyasî varlıklarını devam ettireceklerdir. XIII. yüzyıla gelindiğinde şartlar büyük ölçüde değişti. 1220'li yıllardan beri Batı'ya birçok seferler düzenleyen Moğollar, Ortadoğu'ya, ancak Haşîşîleri ve onların geleneksel düşmanları olan Abbasîleri ortadan kaldırdıktan sonra hâkim olabileceklerine kanaat getirdiler. Nihayet Moğol hükümdarı Mengü Han, kardeşi Hülâgü'yü İran'a gönderdi. Bu sırada son Alamut hâkimi olan Rükneddin Hürşah, Moğollara müdara etmekten başka bir şey yapamamış, fakat buna rağmen ne hayatını ne de ülkesini onların elinden kurtarabilmiştir. Aynı şekilde, Abbasî halifeliğine de, Alamut'un teslîminden 15 ay sonra yine Moğollar tarafından son verilmiştir (10 Şubat 1258).

İslâm dünyasına ne kazandırdığı belli olmayan, fakat geriye kabarık bir cinayet listesi bırakan Haşîşîlerin tarihiyle ilgili ilk bilimsel çalışmalar Batıda XVII. yüzyılda başlamış, sonraki yüzyıllarda da bu çalışmalar devam etmiştir. En çok ilgi gören araştırma, Hammer'in XIX. yüzyılın ilk yarısında üç dilde yayınlanan **Haşîşîler Tarihi**'dir. Bu araştırmaları, vazifeli olarak bölgeyi dolaşan bazı Batılıların İsmâilî bakıyeleri hakkındaki yayınları izlemiştir. Bu konuda kitabın birinci bölümüyle Kaynaklar ve Dipnotlar kısmında ayrıntılı bilgiler mevcuttur.

En azından başkaları kadar bizi de ilgilendiren Haşîşîler konusunda, Türkçe olarak yapılmış araştırma ve neşriyat yok denecek kadar azdır. Hammer'in eserinin üç dilde yayınlanmasının üzerinden 150 yıldan fazla zaman geçmesine rağmen, bildiğimiz kadarıyla hâla Türkçe müstakil bir kitap yoktur. Ülkemizde, konuyla ilgili olarak yapılan ilk yayınların sahibi Mehmed Şerefeddin (Yaltkaya)'dir. Onun eski harflerle yayınladığı söz konusu araştırmalarından birincisi **Fâtımîler ve Hasan Sabbah** (DİFM, Sayı 4, İstanbul 1926, s. 1-44)'tır. Mehmed Şerefeddin bu makalesinde Kerbelâ'dan başlayarak Şiîlik hareketleri hakkında bilgi vermekte ve Kuzey Afrika'da Fâtımîler devletinin kuruluşunu ve hükümet merkezinin Mısır'a intikalini anlatmaktadır. Bundan sonra Hasan Sabbah'ın bir Fâtımî dâîsi olarak yetişmesini, bilâhare İran'a dönerek Alamut'a yerleşmesini ve vefatına kadar macerasını özet olarak vermektedir. **Karamita ve Sinan Râşidüddin** (DİFM, İstanbul 1928, Sayı 7, s. 26-80) adlı ikinci makalesinde, Karmatîler hakkında genel bilgiler verdikten sonra XII. asır Suriye Haşîşîlerinin en büyük reisi olan Sinan Râşidüddin'in Selahaddin Eyyûbî ve Haçlılarla bir iki münasebetine temas etmiştir. Daha sonra bir Bâtınî olan Ebu Firas İbn Cevşen'in, menkabelerle dolu Arapça bir risalesi Türkçesiyle birlikte aynen verilmiştir.

M. Şerefeddin'in bu konudaki en önemli makalesi ise **Bâtınîlik Tarihi** (DİFM, İstanbul 1928, Sayı 8,s. 1-24)'dir. Bu makalede, tarihî malumatın yanısıra Bâtınîlerin inançlarına ve davetin Hasan Sabbah'tan önceki haliyle ondan sonra kazanmış olduğu yeni şekil hakkında özet bilgiler bulunmaktadır.

Bâtınîlerin iddialarını çürütmek üzere Gazâlî tarafından yazılmış olan Arapça bir risaleyi Ahmed Ateş, Kastamonu'da bulmuş ve Arapça metni ile birlikte Türkçe tercümesini neşretmiştir (Gazâlî'nin **Bâtınîlerin Belini Kıran Deliller**'i **Kitâb Kavâsim al-Bâtınîya**, AÜİFD, Ankara 1954, C. III, Sayı 1-2, s. 23-54). Bu konuyla ilgili ilk müstakil çalışma İ. Agâh Çubukçu'ya aittir (**Gazzalî ve Bâtınîlik**, Ankara 1964). Yine aynı yazarın, Neş'et Çağatay ile birlikte hazırlamış olduğu **İslâm Mezhepleri Tarihi** isimli eserde, Bâtınîliğe ve bu arada Sabbahiyyeye bir bölüm ayrılmıştır (Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yay., Ankara 1965, s. 62-90). Adı geçen çalışmaların tamamında, Haşîşîlerin siyasî tarihine hemen hemen hiç yer verilmemiştir. Daha ziyade Haşîşîliğin doğmasına sebep olan fikrî temeller üzerinde durulmuştur.

Tarihçilerimiz, Haşîşîler konusuna, sadece millî tarihimizi ilgilendirdiği nispette ilgi duymuşlar ve o ölçüde bilgiler vermişlerdir. Selçuklu tarihçilerinin bu konuyla, meslektaşlarından daha çok ilgilenmeleri tabiîdir. Nitekim merhum İbrahim Kafesoğlu **Sultan Melikşah** (Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yay., İstanbul 1973, s. 122-126) adlı kitabında, bu dönem vukuatından bahsederken Hasan Sabbah ve Bâtınîlerle mücadele konusuna yer ayırmıştır. Yine aynı yazar Harezmşahlar hakkında yazmış olduğu kitabında (**Harezmşahlar Devleti Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1956), Harezmşah Tekiş'in Bâtınîlerle mücadelesinden (s. 144-146) ve Bâtınî akidelerini reddederek seleflerinden farklı bir yol izleyen Celâleddin Hasan'dan bahsetmektedir (s. 199-201). Merhum M.Altay Köymen, Bâtınîler hakkında en derli toplu malumat veren tarihçimizdir. O, **Selçuklu Devri Türk Tarihi** (Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1963, s. 206-220) isimli eserinde, Bâtınîlik başlığı altında, Bâtınîliğin kısa tarihçesiyle birlikte Hasan Sabbah'ın faaliyetleri ve nihayet Haşîşîlerin Selçuklular ile temasları hakkında değerli bilgiler vermiştir. Diğer bir eserinde ise Sencer zamanında Haşîşîlerle yapılan mücadelenin sultandan ziyade vezirler ve diğer komutanlar tarafından yürütüldüğü üzerinde durmakta ve bunun sebeplerini açıklamaktadır (**Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, 3. baskı, C. V, s. 149-155, 225-227, 280-283, 304-305). Bu konuda merhum Osman Turan da **Selçuklular Tarihi ve**

Türk-İslâm Medeniyeti (Dergâh Yay., İstanbul 1980, 3. baskı, s. 319-323) adlı kitabında, Selçuklular ve Bâtınîler başlığı altında kısa bir değerlendirmede bulunmuştur.

Bâtınîlerin Suriye'deki faaliyetleriyle ilgili olarak Coşkun Alptekin, **Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)** (Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1985, s. 77-80, 96-98) isimli kitabında Atabeg Tog-Tegin ve Böri zamanına ait Bâtınî faaliyetleri hakkında bilgiler vermektedir. Abdülkadir Yuvalı ise, Haşîşîlerin son yıllarını, İlhanlılar konusundaki kitabında, İsmâilîler Meselesi başlığı altında ele almıştır. Bu kitapta Moğol-İsmâilî ilişkileri ve Mengü Han'ın emriyle son Haşîşî reisinin hayatına son verildiği belirtilmektedir (**İlhanlılar Tarihi I, Kuruluş Devri**, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1994, s. 60-65).

Görebildiğimiz kadarıyla, isimlerini verdiğimiz bu Türkçe kitap ve makalelerden başka diğer eserlerde de, Haşîşîlerden dolaylı olarak söz edilmektedir. Büyük Selçuklular, Atabeglikler, Harezmşahlar ve İlhanlıları konu edinen yayınların hemen hemen tamamında bu tür atıflara rastlamak mümkündür. *İslâm Ansiklopedisi* başta olmak üzere ilgili ansiklopedi maddelerinde de özlü bilgiler yer almaktadır.

Elinizdeki bu kitap, Haşîşîleri çok yönlü olarak ele almaktadır. Dolayısıyla Türk okurunun, Haşîşîler hakkında en geniş malumatı bulabileceği bir kitap durumundadır. Ayrıca, bu konuda yetkili bir bilim adamı olan Bernard Lewis tarafından yazılmış olması eserin değerini daha da artırmaktadır.

Eser altı bölüm halinde kaleme alınmıştır. Birinci bölümde Haşîşîlerin ortaya çıkışı açıklandıktan sonra, XVII. yüzyıldan itibaren Batıda, bu konuda yapılmış olan çalışmalar değerlendiriliyor. Bu meyanda Avrupa lisanlarına *Assassin* şeklinde geçen *Haşîşî* kelimesinin etimolojisi yapılıyor ve nihayet bunların İran ve Hindistan'daki bakıyelerinin yakın geçmişi hakkında değerli bilgiler sunuluyor.

İkinci bölümde, İslâmda ilk ayrılık hareketi olarak Şia'nın, bundan da zamanla İsmâilîliğin ortaya çıkması ve Kuzey Afrika'da İsmâilîlik esası üzerine kurulan Fâtımîler devletinin Mısır'ı ele geçirip Ortadoğu'da etkili bir güç haline gelmesi ve son olarak da İsmâilîler arasındaki bölünmeler konu ediliyor.

Üçüncü bölümde Hasan Sabbah'ın Alamut'u ele geçirinceye kadarki hayat hikâyesi ele alınıyor. Yine bu bölümde, onun sağlığında cereyan eden Selçuklu-Haşîşî mücadelesi açıklanmakta ve Bâtınîlik doktrininin esasları dile getirilmektedir.

Dördüncü bölümde, Hasan Sabbah'ın vefatından sonra Alamut

hâkimlerinin 132 yıl devam eden iktidarları zamanında, inançta ve tatbikatta meydana gelen iniş çıkışlar ve Moğolların Alamut'u ele geçirmeleri ayrıntılı bir biçimde anlatılıyor.

Beşinci bölümde, hareketin Suriye'ye intikali ve buradaki başarıları ve özellikle Sinan Râşidüddin'in faaliyetleri ortaya konuyor. Suriye Haşîşîlerinin bu bölgedeki Selçuklular, Atabegler, Eyyûbîler ve nihayet Haçlılarla ilişkileri üzerinde durulduktan sonra Memlûk Sultanı Baybars'ın Suriye'deki Haşîşî hâkimiyetine son verme hadisesi izah ediliyor.

Son bölümde, adam ölürmeyi amacına ulaşmak için bir çare olarak benimseyen Hasan Sabbah'ın, devamlı bir terör hareketini sürdürebilmek için kurduğu teşkilâtın işleyişi ve amacı hakkında bilgiler verilmekte ve İsmâilîliğin destek gördüğü sosyal tabakalara ilişkin çeşitli görüşler dile getirilmektedir.

Kitabın Fransızcasında Kaynaklar ve Dipnotlar sona bırakılmıştır. Biz de öyle yaptık. Her bölümün dipnotlarına geçmeden önce, o bölümle ilgili kaynaklar tanıtılmıştır. En arkadaki iki harita ise, Haşîşîlerin etkili oldukları coğrafî mekânları göstermektedir. İndeks, kitaptan yararlanmayı kolaylaştıracağı için tarafımızdan ilâve edilmiştir.

Hem İslâm mezhepleri, hem de Türk-İslâm tarihi içinde önemli bir yer işgal eden Haşîşîler konusundaki bu kitabı dilimize çevirmekle, bu konuda bilgi edinmek veya araştırma yapmak isteyen herkese, vazgeçemeyecekleri bir başvuru kitabını kazandırdığımızı düşünüyoruz. Eserin okuyucuya hatasız veya en az hata ile ulaşması için elimizden geldiğince gayret ettik. Yine bu uğurda, çeviriyi tamamladıktan sonra, bazı cümlelerin daha iyi anlaşılabilmesi için, isteğim üzerine benimle birlikte söz konusu cümleleri gözden geçiren Prof.Dr.Ünver Günay'ın, tashihlerin yapılması ve indeksin hazırlanmasında yardımını gördüğüm Arş.Grv.Özen Tok'un ve dizgi işlemini titizlikle gerçekleştiren İhsan Sarıaslan'ın katkıları olmuştur. Burada hepsine ayrı ayrı teşekkürlerimi ifade ediyorum.

Doç.Dr. Ali Aktan

BİRİNCİ BÖLÜM

HAŞÎŞÎLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

1332'de, Fransa kıralı VI. Philippe, Filistin'e yeni bir Haçlı seferi yapmayı düşündüğü bir sırada, Brocardus adında bir Alman papazı ona rehberlik etmek ve bu teşebbüsün gidişatı hakkında fikir vermek amacıyla bir kitap yazıyordu. Brocardus, vaktiyle Ermenistan'da ikamet etmişti ve eserinin büyük bir kısmını doğuya düzenlenecek böyle bir seferin tehlikelerine ve bu tehlikelerden korunabilmek için alınması gereken tedbirlere ayırıyordu. Bu tehlikeleri sayarken şunları yazmaktadır: *"lânetli Haşîşîlerden sakınmak lâzım. Bunlar menfaat karşılığında kendilerini satarlar; insan kanına susamışlardır; bir miktar para uğruna masum kimseleri öldürürler; ne hayatı, ne de ahiret mutluluğunu dert edinirler; farklı halkların ve milletlerin davranışlarını, kıyafetlerini, dillerini, âdetlerini ve hareketlerini şeytan gibi taklit ederek iyilik meleği kılığına girerler. Bu şekilde koyun postuna büründüklerinden, tanındıkları andan itibaren ölüme maruz kalırlar. Ben, onları bizzat hiç görmediğim ve haklarında söylediğim bu şeyleri ancak halk rivayeti veya yazılı belgeler sayesinde öğrendiğim için bu konudan daha fazla söz edemiyor, daha çok bilgi veremiyor, geleneklerine ve diğer işaretlere bakarak onların nasıl tanınabileceğini söyleyemiyorum. Zira bu hususta onlar, başkaları için olduğu kadar benim için de meçhuldür. Artık onları nasıl adlandırabileceğimi bilmiyorum. Çünkü bunların işi, herkesin gözünde o kadar bayağı ve iğrençtir ki, ellerinden geldiğince gerçek kimliklerini gizlerler. Hükümdarın korunup gözetilmesi için tek bir çare biliyorum. O da ne kadar büyük veya küçük, ne kadar kısa süreli veya önemsiz olsa da herhangi bir iş için, yeri, yurdu, soyu, durumu, tam ve kesin olarak bilin-*

meyen hiçbir kimsenin saraya kabul edilmemesidir" (1).

Brocardus'a göre Haşîşîler, özellikle becerikli ve tehlikeli bir çeşit kiralık gizli kâtillerdi. Brocardus onları, doğunun tehlikeleri arasında sayıyorsa da, kendilerini coğrafî mânada doğulu görmüyor; hiçbir mezhebe veya belli bir millete bağlamıyor ve nihayet hiçbir siyasî amacı veya özel bir dinî inancı onlara mal etmiyordu. Ona göre, bu hyle kendilerinden sakınılması gereken, acımasız ve profesyonel kâtiller söz konusuydu. Hakikaten XIII. yüzyılda bu kelime, farklı imlâlar altında, genellikle *profesyonel kâtil* anlamında Avrupa'ya yeni yayılmıştı. Floransalı vakanüvis Giovanni Villani (ö.1348), Lucques derebeyinin, tedirgin edici bir düşmanı ortadan kaldırmak için *assassin*lerini (i soui assasini) Pisa'ya nasıl göndermiş olduğunu anlatır. Daha erken bir devirde Dante, Enferinin 19. şiirinde *hain assassine* (lo perfido assassin) kısa bir imada bulunmuştu. Devrindeki bazı okurlar için, hâlâ yabancı ve anlaşılmaz gibi görünen bu terimi açıklayan, Enfer'in XIV. yüzyıl şarihi Françesco da Butı, *assassin*in, para uğruna adam öldüren kimse olduğunu (Assassino è colui che uccide altrui per danari) söylüyordu (2). O zamandan beri *assassin* kelimesi, Avrupa dillerinin çoğunda ortak bir kelime olmuştur. Bu kelime, *kâtil*, daha doğrusu sinsice ve haince adam öldüren bir kişiyi ifade eder. Kurbanı bir devlet adamı olup, gücünün kaynağı taassup ve tamahtır.

Fakat kelime, her zaman bu anlamda olmamıştır. *Assassin* kelimesi, ilk defa olarak Haçlı tarihlerinde, *Dağ Şeyhi*adı verilen esrarengiz bir şahsın yönettiği, inançları ve âdetleri, iyi Müslümanlara olduğu kadar iyi Hıristiyanlara da ürküntü veren, Ortadoğulu mutaassıp Müslümanların meydana getirdiği olağan dışı bir fırkayı anlatmak için kullanılmıştır. Fırkanın ilk tasvirlerinden biri, İmparator Frédéric Barberousse'un 1175 yılında Mısır ve Suriye'ye gönderdiği bir elçinin raporunda bulunuyor. Elçi, raporunda şöyle diyor: *"Biliniz ki Şam, Antakya ve Halep sınırlarındaki dağlarda, Sarasinlere mensup olup, kendi lehçelerinde* Heyssesini, *Latincede ise* Segnors de Montana *adı verilen belli bir tayfa mevcuttur. Bu insanlar, dinî kurallardan habersiz yaşarlar; Sarasinlerin dinine aykırı olarak domuz eti yerler; anneleri ve kız kardeşleri de dahil, ayırım gözetmeksizin bütün kadınlarla cinsî münasebette bulunurlar. Dağlarda ömür sürerler; çok müstahkem kalelere sığındıkları için kolay kolay ele geçirilemezler. Ülkeleri pek verimli olmadığından hayvancılıkla geçinirler. Komşu Hıristiyan derebeyleri gibi, uzak veya yakın bütün Sarasin(*)*

*(*) **Sarasinler:** Batılılar, Elcezire ve İran hududundaki Arapları* Sarasinler *adı altında göstermişlerdir. Bizanslılar; Emevîler ve Abbasîler zamanında, halifeliğe tabi İslâm topluluklarına bu ismi vermişler ve ortaçağın sonlarına kadar bu ta-*

önde gelenlerini, sayısız terör hareketleriyle cezalandıran bir reisleri vardır. Zira bu reis, adı geçen kimseleri şaşılacak tarzda öldürme âdetine sahip bulunmaktadır. Onun metodu aşağıda ifade edildiği gibidir: Reis, dağlarda, ancak çok iyi korunan küçük bir kapı vasıtasıyla içine girilebilecek şekilde, çok yüksek surlarla çevrili, fazla sayıda ve pek güzel saraylara sahip bulunuyor. Bu saraylara, kendi köylülerinin oğullarından bir kısmını getirtiyor; onlara Latince, Yunanca, Romence, Sarasince gibi farklı dilleri öğretiyor. Buluğ çağından olgunluk çağına kadar bu genç adamlara, hükümdarlarının her emrine ve her sözüne itaat etmeleri öğretiliyor. O zaman hükümdarları, bütün güç sahiplerinin üzerinde bir güce sahip bulunduğu için onlara cennetin zevklerini bağışlayacaktır. Eğer onun isteğine karşı çıkarlarsa, kendileri için kurtuluşun olmadığı da aynı şekilde öğretiliyor. Biliniz ki bu çocuklar, saraylara girdikleri andan itibaren, öğretmenlerinden ve üstatlarından başka hiç bir kimseyi görmezler ve hükümdar, herhangi bir şahsı öldürmeye göndermek üzere onları huzuruna çağırıncaya kadar başka bir eğitim almazlar. Bir gün hükümdar onlara, cenneti kendilerine verebilmesi için emirlerini ifaya hazır olup olmadıklarını huzurunda sorar. O anda kendilerine öğretildiği şekilde, hiç bir itiraz ve tereddüt göstermeksizin, onun ayaklarına kapanırlar ve onun emredeceği her hususta itaat edeceklerini coşkuyla dile getirirler. Ardından hükümdar her birine birer altın hançer verir ve onları, canının istediği bir hükümdarı öldürmeye gönderir" (3).

Bu rapordan birkaç yıl sonra, Sûr Başpiskoposu Guillaume, Haçlı milletleri hakkındaki tarihinde, mezhebin kısa bir tasvirini yapıyordu: *"Fenike de denilen Sûr bölgesinde ve Tartus Piskoposluğunda, on müstahkem kaleyle çevre köylere sahip bulunan ve duyduğumuza göre 60.000 veya daha fazla nüfusa sahip olan bir halk vardır. Bunlar kendi yöneticilerini irsî bir hakka göre değil, yalnız liyakata göre seçme geleneğine sahiptir. Diğer bütün ünvanları küçümseyerek ona şeyh derler. Bu insanları başkalarına bağlayan saygı ve itaat bağı o kadar güçlüdür ki, ne kadar çetin, zor ve tehlikeli olursa olsun içlerinden birinin, reisleri emreder emretmez, çok büyük bir gayretle başlamayı kabul etmeyeceği bir görev yoktur. Söz gelimi bu, halkın hoşlanmadığı veya kendisinden kuşkulandığı bir hükümdar olursa, reis, hafiyelerinden birine veya*

---

biri kullanmaya devam etmişlerdir. Haçlılar vasıtasıyla batı memleketlerine geçen tabir, yeni zamanlarda da Arap halklarını ve şark mahsullerini ifade etmek için kullanılmıştır. Bütün bunlara karşılık bizzat Araplar, **Sarasin** *tabirini, batıda yaygın olmasının aksine, kendileri hakkında kullanılan bir topluluk ismi olarak bilmezler (Çeviren).*

birkaçına bir hançer verir. Görev emrini üzerine kim aldıysa, eyleminin sonuçlarını veya o eylemden kurtuluş imkânını düşünmeksizin derhal o görevi yerine getirir. İşini tamamlamakta sabırsızlık göstererek huzursuz olur ve şans kendisine, reisin emirlerini yerine getirme fırsatını verinceye kadar bir süre hazırlık yapar. Halkımız, Sarasinler gibi onlara assissini *demektedir. Bizim için bu ismin kökü meçhuldür"* (4).

Haşîşîlerin, belli sayıda müslüman hükümdar ve kumandanlarını çoktan vurmuş olan hançerleri, 1192'de ilk Hıristiyan kurbanını, yani Kudüs Latin Kıralı Conrad de Monferrat'yı öldürüyordu. Bu cinayet, Haçlılar arasında büyük yankı uyandırdı. III.Haçlı seferi vakanüvislerinin ekserisi bu korkunç mutaassıpları, onların tuhaf inançlarını, korkunç metotlarını ve dehşet verici başkanlarını anlatacaklardır. Vakanüvis Arnold de Lübeck şunları yazıyor: *"Şimdi ben bu şeyh hakkında gülünç gibi görünen, fakat güvenilir şahitler tarafından bana söylenen bazı olayları nakledeceğim. Şeyh, ülkesindeki insanların kafasını, büyüsü sayesinde öyle bulandırıyor ki, onun dışında bir Tanrı'ya ne saygı duyuyor, ne de ibadet ediyorlar. Onları öyle umutlarla ve ebedî bir cennet içindeki öyle eğlence vaadıyla kendine çekiyor ki, onlar da yaşamaktansa derhal ölmeyi tercih ediyorlar. Hatta içlerinden bir grup, onun bir emri veya basit bir işareti ile, yüksek bir surun tepesinden atlamaya ve kafası parçalanarak korkunç bir şekilde ölmeye hazır vaziyettedir. İnsan kanı döken ve buna karşılık kendisi de ölümü tadan kişilerin en mutlu kimseler olduğunu ileri sürüyor. Böylece bazıları, birini hile ile öldürüp, sonra sanki cezalandırma ile ermişçesine bizzat kendilerini de telef ederek ölmeyi göze aldığı zaman, onlara âdeta bu işe mahsus olan hançerleri veriyor. Daha sonra onları, sarhoşluk ve unutkanlık halinde kendinden geçiren bir içkiyle coşturuyor. Bu sayede onlara zevk ve haz, daha doğrusu aldatmacılık dolu bazı tuhaf rüyalar gösteriyor ve bu kabil eylemleri karşılığında onlara bu güzelliklerin sürekli sahipliğini vaat ediyor"* (5).

Başlangıçta, Haşîşîlerin kanlı metotlarından ziyade, bu körükörüne fedakârlığı Avrupalıların zihnini karıştırdı. Taşralı bir halk şairi eşine: *"sen nüfuz bakımından bana o kadar sahipsin ki, Şeyh, can düşmanlarını öldürecek olan* assassin*lerinde bu nüfuza sahip değil"* diyor. Bir diğeri: *"Haşîşîlerin kendi reislerine kusursuz hizmet ettiği gibi, sarsılmaz bir doğrulukla aşka hizmet ettim"* diyor. Anonim bir aşk mektubu yazarı eşine aşkını şöyle ilân ediyor: *"Ben senin emirlerini yerine getirerek cenneti kazanmayı umut eden assassininim"* (6). Bundan sonra bu kelime, ruhları en çok etkileyen bağlılıktan ziyade *cinayet* demek oldu ve *assassin* kelimesine bugüne kadar koruduğu mânayı kazandırdı.

Haçlıların Ortadoğu'da uzun süre kalması, Haşîşîlerle ilgili tamamlayıcı bilgilere sahip olmalarına imkân verdi. Hatta bazı Avrupalılar onlarla karşılaştılar. Templier ve Hospitalier şövalyeleri onların kaleleri üzerinde baskı kurmaya ve onlardan haraç istemeye muvaffak oldular. Guillaume de Tyr, Dağ Şeyhi'nin Kudüs kıralı ile nasıl başarısız bir ittifak kurma teşebbüsünde bulunduğunu anlatıyor. Takipçisi ise biraz şüpheli olan bir rivayette, 1198'de Ermenistan'dan dönen Kont Henri de Champagne'ın, Dağ Şeyhi'nin sarayına nasıl kabul edildiğini, konuğunu bilgilendirmek isteyen şeyhin, bazı askerlerine kale duvarlarının tepesinden atlamayı nasıl emrettiğini ve daha sonra konukseverlikle, misafirine, eğer arzu ediyorsa aynı şekilde başkalarını da getirtmeyi nasıl teklif ettiğini, *"şayet biri kendine kötülük yapmış ve o da bunu şeyhe söylemiş bulunsaydı şeyhin onu öldürtmüş olacak idiğini"* ilâve ederek anlatıyor. Daha akla yatkın olan anlatım, bazı Müslüman reisler ve özellikle Dağ Şeyhi tarafından gönderilen bir elçilik heyetinin, 1238'de Avrupa'ya varışını anlatan İngiliz tarihçisi Matthieu de Paris'nin rivayetidir: Heyet, doğudaki Moğol tehdidine karşı Fransızlardan ve İngilizlerden yardım istemeye geliyordu. 1250'de Saint Louis, Arz-ı Mukaddes'e yaptığı Haçlı seferi sırasında, o tarihteki Dağ Şeyhi ile hediye ve elçi teatisinde bulundu. Arapçayı iyi bilen keşiş Yves le Breton, kıralın Haşîşîlere gönderdiği elçilere eşlik etti ve Haşîşîlerin reisiyle dinî konuda görüştü. Onun seyahat hatıratında, Haşîşîlerin mensup olduğu İslâm mezhebinin bilinen esaslarından bir kısmı, cehalet ve hurafe karanlığı içinde belli belirsiz farkediliyor (7).

Haçlılar, Haşîşîlerin sadece Suriye'ye ait bir fırka olduğunu zannediyorlardı. Onların ne İslâmdaki yerini, ne de diğer Müslüman cemaatlerle ilgisini biliyorlardı. Haçlı seferleri yazarlarından biri olup İslâmî meselelerden haberdar olan Akka Piskoposu Jacques de Vitry, bu mezhebin XIII. asır başlarında İran'da ortaya çıkmış olduğunu kaydediyor; onlar hakkında daha fazla şey biliyormuş gibi görünmüyor (8). Bununla beraber aynı asrın ikinci yarısında İran'daki ana mezheple ilgili yeni ve doğrudan bilgiler edinilmeye başlanmıştır. İlk bilgi veren kişi, Fransa kıralının 1253 ile 1255 yılları arasında, Karakurum'a büyük Moğol Hanının sarayına, vazifeli olarak göndermiş olduğu Flaman Papazı Guillaume de Rubruck oldu. Kendi kaydına göre bu seyahat onu, Hazar denizinin güneyinde, aynı adı taşıyan dağların yamaçlarında, Haşîşîlere ait tepelerin bulunduğu İran'ın ortasına sürüklemişti. Büyük Hanın, en azından kırk Haşîşînin, değişik kılıklar altında, kendini öldürmek için Karakurum'a gelmiş olduğunu duyduğu anda aldığı güvenlik tedbirlerine hayret etmişti. Bu tedbirlerden başka Moğol Hanı, kardeşlerinden birini, bir

ordunun başında, hepsini bertaraf etme emriyle Haşîşîlerin ülkesi üzerine göndermişti (9).

Guillaume'un İran Haşîşîlerini ifade etmek için kullandığı *mulieh* veya *mulihet* terimi, çoğulu *melâhide* olan Arapça *mülhid* kelimesinin değişikliğe uğramış halidir. Kelime mânası dinsiz demek olan bu isim, isyankâr dinî mezhepler ve özellikle Haşîşîlerin de mensup olduğu bir cemaat, yani İsmâilîler hakkında rahatça kullanılıyordu. 1273'te İran'dan geçen ve uzun süre mezhebin genel karargâhı olan Alamut kalesi ve vadisini tasvir eden başka bir meşhur seyyahın, yani Marko Polo'nun rivayetinde aynı şekilde şunlar görünüyor: *"Onların dilinde yaşlı adama Alâaddin deniyordu. O, iki dağ arasında bir vadide, dünyadaki her türlü meyve ile dolu, normale göre çok büyük ve güzel olan bir bahçeyi duvarla çevirtmişti. Orada her tarafı yaldızlı ve güzel resimlerle süslü, eşi görülmemiş en güzel evler ve en güzel saraylar bulunuyordu. İçinden şarap, süt, bal ve su akan kanallar vardı. Burası her türlü müzik aleti çalmasını, çok güzel şarkı söylemesini ve seyretmesi bile başlı başına zevk olacak kadar iyi dans etmesini bilen, dünyanın en güzel kadınları ve kızlarıyla doluydu. Şeyh onları, bu bahçenin cennet olduğuna inandırıyordu. Bundan dolayı bahçeyi, cennetin Kur'an'da tasvir edildiği şekilde, şarap, süt, bal ve su kanallarıyla ve herkesin zevkine göre güzel kadınlarla dolu büyük bahçeler şeklinde düzenlemişti. Bu yörelerdeki Sarasinlerin gözünde, burası gerçek bir cennetti.*

Bu bahçeye, Haşîşî yapmak istediği kimseler hariç, hiç bir kimse giremezdi. Bahçelerin girişinde, hiç kimsenin ele geçiremeyeceği kadar müstahkem ve bahçeye, ancak kendinden girilebilen bir şato vardı. Şeyh, hükümdarlık sarayında, kendisinin silahlı adamı olmak isteyen 12-20 yaş arasındaki yöre gençlerini alıkoyuyor ve onlara: Muhammed, cenneti nasıl benim size söylediğim şekilde tasvir etmiş diyordu. Onlar da bütün Sarasinlerin inandıkları gibi ona inanıyorlardı. Gençleri onlu, altılı veya dörtlü gruplar halinde birbiri ardından bu bahçelere sokuyordu. Ardından onlara, içeni derhal uyuşturacak olan bir içki içiriyor, sonra da onları bahçesine taşıyordu. Uyandıklarında ise kendilerini bahçenin içinde buluyorlardı.

Bulundukları yerde, kendilerini o kadar güzel bir durumda görüyorlardı ki, hakikaten bir cennette olduklarını düşünüyorlardı. Kadınlar ve kızlar bütün gün onların dileklerini yerine getiriyorlardı. Öyle ki her isteklerini elde ettikleri için oradan asla kendi rızalarıyla çıkmıyorlardı.

Oysa size söylediğim Şeyh Efendi, muhteşem ve büyük bir saraya kapanıp, etrafındaki basit insanları kendisinin büyük bir Peygamber ol-

duğuna inandırıyor. Haşîşîlerinden birini bir yere göndermek istediğinde, bahçesindeki Haşîşîlerinden herhangi birisine içkisinden verdiriyor ve onu sarayına getirtiyor. Haşîşî uyandığında, kendini cennetin dışında yani şatoda bulur; buna çok şaşırır ve durumdan pek memnun kalmaz. Şeyh onu huzuruna getirtir ve Haşîşî, onun gerçek bir Peygamber olduğuna inanmış bir kimse olarak huzurunda eğilir. Şeyh ona nereden geldiğini sorar. O da cennetten geldiğini ve cennetin Muhammed'in kendi dininde tasvir ettiği şekilde düzenlenmiş olduğunu söyler. Cenneti duyan ve fakat onu görmemiş olan kimseler, oraya gitmek için büyük arzu duyarlar ve oraya gitmek için ölmeyi isterlerdi.

Şeyh, önemli bir kimseyi öldürtmek istediğinde onlara: Gidin ve filan kimseyi öldürün; döndüğünüzde sizi meleklerim vasıtasıyla cennete göndereceğim; eğer iş başında ölecek olursanız meleklerime sizi cennete götürmelerini emredeceğim *diyordu. Onları buna inandırıyordu. Onlar da tekrar cennete dönmek arzusuyla, hiç bir tehlikeden korkmaksızın onun buyruğunu yerine getiriyorlardı. Şeyh, bu şekilde onlara istediği her kişiyi öldürtüyordu. Hükümdarlar, duydukları aşırı korkudan ötürü, onunla barış ve dostluğun temini için kendisine vergi veriyorlardı* (10).

"Size onun hakkında bir şey daha söylemek istiyorum. Bu şeyh, kendisine itaat eden, her hal ve hareketine saygı gösteren iki halife seçmişti. Onlardan birini Suriye, diğerini Irak bölgesine gönderdi"(11).

Marko Polo veya onun kitabının redaktörü, İran İsmâilîlerine *assassins* (Haşîşîler), başkanlarına da *Le Vieux* (Şeyh) adını vererek, Avrupa'da yeni yeni yayılmaya başlamış bulunan terimleri kullanıyordu. Fakat bu terimler İran'dan değil Suriye'den geliyordu. Hakikaten Arapça ve Farsça kaynaklardan açıkça ortaya çıkıyor ki, *assassin* kelimesi mahallî bir kelime olup, sadece Suriye İsmâilîleri hakkında kullanılıyordu; İran veya başka ülkelerdeki İsmâilîleri asla ifade etmiyordu (12). Dağ Şeyhi ünvanı da aynı şekilde Suriye'ye aitti. Müslümanlar arasında yaygın bir saygı ifadesi olan Arapça *şeyh* ve Farsça *pîr* terimiyle başkanlarını adlandırmak, İsmâilîlere göre tabiî idi. Bununla beraber, *Dağ Şeyhi* özel adlandırması yalnız Suriye'de ve belki de yalnız Haçlılar tarafından kullanılmış görünüyor. Zira o döneme ait olup günümüzde bilinen Arapça metinlerin hiç birisi bu tabirden söz etmiyor.

Bu terimlerin, mezhebin Suriye kolu için kullanılması aşağı yukarı İran kolu için de bu sıralarda genelleşti. Hemen hemen yarım yüzyıl sonra, Odoric da Pordenone'un benzer bir ifadesiyle devam etmiş olan Marko Polo'nun rivayeti, Suriyeli Haşîşîler tarafından ciddî mânada he-

nüz etkilenmiş olan Avrupalıların nazar-ı dikkatini çekti. Cennet bahçeleri, inananların ölüm atlayışı, Haşîşîlerin kılık değiştirme ve adam öldürme konusundaki olağanüstü becerisi ve başkanları olan Dağ Şeyhl'nin esrarengiz kişiliği hakkında söylenen bu şeyler, ister tarihî hikâyelerde veya seyahatnamelerde olsun, ister şiirde, romanda veya hikâyelerde olsun büyük yankılar uyandırdı. Haşîşîler, politika üzerinde de etkiye sahip oldular. Oldukça erken bir zamanda bazı kimseler, Avrupa'daki bazı siyasî cinayetlerde veya cinayet teşebbüslerinde bile Dağ Şeyhi'nin eli olduğunu ortaya çıkardılar. 1158'de Frédéric Barberousse'un Milan'ı kuşattığı sırada, ordugâhında bir Haşîşî ele geçirilecektir. 1195'de Chinon'da, en azından onbeş sözde Haşîşî yakalandı. Bunlar, Richard Coeur de Lion'u öldürmek üzere Fransa kıralı tarafından gönderilmiş olduklarını itiraf ettiler. Bu açıklama derhal çevreye yayıldı. Çok sayıda şef ve derebeyi, şeyh ile birlik olmakla ve can sıkıcı bir düşmanı ortadan kaldırmak için, onun casuslarının hizmetinden yararlanmakla suçlandılar. Şüphesiz bunlar sırf iftiraydı. Suriye'de olduğu gibi İran'daki Haşîşî reislerinin de Batı Avrupa'daki komplo ve entrikalarda hiç bir payı yoktu. Avrupalılar, adam öldürme sanatlarını icra etmek için asla bir dış yardıma muhtaç değillerdi. XIV. yüzyılda *assassin* kelimesi, *kâtil* kelimesiyle eş anlamlı olmuştur. Artık bu kelime, başlangıçta ilgili bulunduğu mezheple özel bir bağ taşımıyordu.

Bununla beraber mezhep, genel ilgiyi çekmeye devam etti. Batıda bu mezhebin tarihiyle ilgili olarak yapılan ilk ciddî araştırma, Denis Lebey de Batilly'nin 1603'te Lyon'da yayınlanmış olan araştırmasıdır. Bu tarih mânidardır. Rönesansın Paganizmi, adam öldürmeye yeniden siyasî bir araç değeri vermiş, din savaşları ise onu dindarlık alâmeti arasına sokmuştu. Politikası ve mezhebi bir tek adam tarafından belirlenen yeni monarşilerin ortaya çıkmasıyla, adam öldürme eylemi, kabul edilebilir olduğu kadarıyla, etkili bir silah haline geldi. Prensler ve yüksek rütbeli papazlar siyasî ve dinî düşmanlarını öldürtmek için kiralık kâtiller tutmaya hazır idiler. Nazariyeciler ise, terörün tutarlı yükselişini münasip bir ideoloji maskesi altında gizleyeceklerdir.

Lebey de Batilly'nin basit amacı, Fransa'da kullanımı yaygınlaşmış bulunan bir terimin gerçek tarihî mânasını açıklamaktı. Onun incelemesi, yalnız Hıristiyan kaynaklarına dayanıyor ve bundan dolayı da XIII. yüzyıl Avrupasından farklı olarak hiçbir yeni bilgi getirmiyordu. Fakat İspanya kıralının bir paralı askeri tarafından katledilmiş olan Guillaume de Nassau'yu, Fransa'nın bir Dominiken tarafından hançerlenen III. Henrisini ve İngiltere'nin, adaletten kaçarak sözde kiralık kâtillerine sığı-

nan Elisabethini görmüş olan bir nesil için, yeni belgelerin bulunmayışı, nispeten kolay yeni incelemeler yapmaya mâni olmuyordu.

Haşîşîlerin menşei ve kimliği hakkındaki bu araştırmalar içinde ilk önemli adım, XVIII. asır başında Bartholomé d'Herbelot tarafından, 1697'de, büyük *Bibliothéque Orientale*'inin yayınlanması ile atıldı. Bu öncü eser İslâm tarihi, İslâm dini ve İslâm literatürü hakkında, o dönemde bilinen şeylerin özünü içine alıyordu. İlk defa olarak, meraklı bir ruha sahip, peşin hükümlü olmayan batılı bir bilgin, o sırada Avrupa'da bilinen bazı Müslüman belgelerini kullanıyor, İran ve Suriye Haşîşîlerini İslâm mezhepleri tarihinin genel çerçevesi içine yerleştirmeye teşebbüs ediyordu. Onların İsmâilîlerden ayrılmış olan önemli bir fırkaya mensup olduklarını, İsmâilîliğin ise, Sünnîlerle mücadelesi İslâm dininde ana parçalanmaya sebep olan Şiîliğin bir dalı olduğunu ortaya koyuyordu. İsmâilî mezhebinin önde gelenleri, kendilerinin imam olduklarını ve İsmail b. Cafer'den, dolayısıyla kızı Fâtıma ve damadı Ali vasıtasıyla Hz.Muhammed'in soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı. XVIII. asır boyunca diğer şarkiyatçılar ve tarihçiler bu konuya devam ettiler ve Haşîşîlerin tarihi, inançları ve İsmâilîlikle münasebetleri hakkında yeni bilgiler verdiler. Dahası bazı yazarlar, genellikle Araplara has bir terim olduğu zannedilen *haşîşî* kelimesinin menşeini açıklamaya çalıştılar. Meşhur Arapça metinlerden hiçbiri, bugüne kadar bu terimin Arapça olduğunu doğrulamamıştır. Pek çok etimoloji ileri sürüldü; fakat hiçbiri tam mânasıyla ikna edici olmadı.

XIX. yüzyılın başında Haşîşîlere yeniden ilgi duyuldu. Fransız ihtilâli ve onu izleyen dönem, siyasî komplo ve cinayet konularını yeniden gündeme getirdi. Napolyon Bonapart'ın Mısır ve Suriye seferi, Müslüman doğu ile yeni ve daha kesin münasebetlere imkân verdi; İslâm dünyasını incelemeye yeni fırsatlar sağladı. Halkın merakını tatmin için, fazla önemli olmayan kişilerce yapılan bazı teşebbüslerden sonra, döneminin en büyük Arap incelemeleri uzmanı olan Silvestre de Sacy, meselenin üzerine eğildi ve 19 Mayıs 1809'da Haşîşîler hanedanı ve adlarının etimolojisiyle ilgili olarak Fransız Enstitüsü'nde bilimsel bir bildiri okudu (13).

Silvestre da Sacy'nin bildirisi, Haşîşîlerle ilgili tarihî incelemelerin önemli bir safhasıdır. Çünkü o, seleflerinin daha önce yararlanmış olduğu yüzeysel kaynaklardan başka, Bibliothèque Nationale'deki zengin Arapça yazmalar kolleksiyonundan da yararlanmıştı. Bu kolleksiyon özellikle, o zamana kadar batılı araştırmacılar tarafından bilinmeyen, Haçlı seferleriyle ilgili birçok Arapça vakayinameyi ihtiva ediyordu. Onun

belgelere dayalı incelemesi, daha önce Avrupa'da yapılan ilmî araştırmaların yerini alıyordu. Eserinin büyük değeri *assassin* kelimesinin kökü hakkındaki tartışmalı meseleye kesin bir çözüm getirmesinden ileri geliyor. Kendisi, incelemesinin sonunda, o zamana kadar ileri sürülen faraziyeleri terkederek, bu terimin Arapça *haşîş*ten geldiği ve Haçlı vakayinamelerinde rastlanan *assassini*, *assissini* ve *heyssisin* ve benzeri kelimelerin, Arapça *haşîşî* ve *haşşâş* (yaygın olan çoğulu *haşîşiyyûn* ve *haşşâşîn*'dir) kelimelerinden birine dayandığı sonucuna varıyordu. Kendi görüşünü desteklemek için, içinde mutaassıp mezhepçilerin *Haşîşî* diye adlandırıldığı pek çok Arapça metin gösterdi. Buna karşılık *haşşâş* terimini kullanan hiç bir metin bulamadı. *Haşîşî* kelimesi, daha sonra bulunmuş diğer belgelerle de teyit edilmiş görünüyor; fakat bizim bilgilerimize göre İsmâilîlerin, *haşşâş* adı altında geçtiği bir metin hâlâ mevcut değildir. Bu durumda Silvestre de Sacy'nin açıklamalarının ikinci kısmını bir tarafa bırakmak ve terimin Avrupa dillerindeki bütün türevlerini Arapça *haşîşî* ve bunun çoğulu olan *haşîşiyyûn* kelimesinden türetmek gerekiyor.

Konunun yeniden ele alınması, *assassin* kelimesinin etimolojisi probleminden başka anlam meselesini de ortaya çıkarıyor. Arapça *haşîş*in ilk anlamı *ot*, daha doğrusu hayvanlara yedirilen *kuru ot* demektir. Daha sonra, ortaçağda uyuşturucu tesiri müslümanlarca yeni tanınmış olan hintkenevirini (cannabis sativa) özellikle ifade etti. Daha yeni olan *haşşâş* terimi, haşhaş için bir kimseyi ifade etmek için kullanılan bir cins isimdir. Silvestre de Sacy Haşîşîlerin, adlarını uyuşturucu bağımlılıklarına borçlu olduğunu ileri süren çok sayıdaki diğer yazarların görüşünü benimsemez; bununla birlikte bu terimin, fırka reisleri tarafından kendi taraftarlarına, vazifelerini yerine getirdikleri gün kendilerini bekleyecek olan cennet mutluluğunun ilk lezzetini vermek üzere, haşhaşın gizlice kullandırılmasından geldiğini açıklar. O, bu yorumunu Marko Polo tarafından anlatılan, diğer doğu ve batı kaynaklarında da zikredilen, çok miktarda ilaç verilmiş fanatiklerin sokulduğu gizli cennet bahçeleri hikâyesine bağlıyor.

Eskiliğine ve yaygınlığına rağmen bu hikâye kuşkusuz yanlıştır. Etkileri insanlar için bir sır olmayan *haşhaş* çoktandır biliniyordu. Öte yandan ilacın mezhep sâlikleri tarafından kullanıldığı, hiç bir İsmâilî veya ciddî sünnî yazar tarafından doğrulanmış değildir. Suriye'ye özgü olan *haşîşî* kelimesi, muhtemelen hakaret için kullanılan bir halk terimidir. Hiç şüphesiz hikâyenin ortaya çıkmasına bu terim sebep olmuştur. Yoksa hikâye terimin ortaya çıkmasına sebep olmuş değildir. İleri sürülen

bütün açıklamaların en makul olanı, bir aşağılama deyiminin ve mutaassıpların âdetlerini tasvir etmekten ziyade, onların aşırı inançlarıyla saldırgan tutumları hakkında alaycı bir düşüncenin sözkonusu olduğudur. Fakat batılı gözlemciler bu ilaç hikâyesinde şüphesiz, kendileri için başka türlü anlaşılmaz görünen bir davranışın mantıkî izahını buluyorlar.

Silvestre de Sacy'nin tebliği, Haşîşîler hakkındaki araştırmaları teşvik etti. En çok ilgi gören araştırma şüphesiz, Avusturyalı şarkiyatçı Josef von Hammer'in 1818'de Stuttgart'ta Almanca olarak yayınlanmış, daha sonra 1833 ve 1855'te Fransızca ve İngilizceye çevrilmiş olan *Haşîşîler Tarihi (L'Histoire des Assassins)* oldu. Hammer'in tarihi, şark kaynaklarına dayanmasına rağmen, daha çok bir propaganda broşürüne ve *"gizli cemaatların zararlı etkisine... ve aşırı hırsın kötü amaçları uğruna dinin alet edilmesine"* karşı yapılan bir uyarıya benziyor. Ona göre Haşîşîler *"ahlâkı iyileştirmek ve inançları arılaştırmak bahanesiyle bütün ahlâkî ve dinî temelleri yıkmaktan başka bir şey yapmayan, sahtekâr ve yolunu sapıtmış bir cemaatı teşkil ediyorlardı.. Hükümdarların başı üzerinde hançeri daima asılı tutan şey, Haşîşîlerin bu yapısıdır. Tam iki asır boyunca, her tarafta kendilerinden korkulduğu için çok güçlü idiler. Nihayet halifeliğin, dinî ve dünyevî bütün otoritenin merkezi olduğu için yıkılmasına yemin eden Haşîşîler güruhu, onun yıkıntıları altında yok olup gittiler"* (14).

Okuyucularının, konunun özünden uzaklaşmaması için Hammer, Haşîşîleri: Templierlerle, Cizvitlerle, Aydınlarla, Farmasonlarla ve Fransız Milli Kurucu Meclisi'nde XVI. Louis'nin öldürülmesinden yana oy verenlerle mukayese ediyordu. Batıda farmasonluğun devrimci topluluklara yol açması gibi doğuda da İsmâilîlikten Haşîşîler meydana çıkmıştır. Toplulukları, hükümdarların vesayetinden ve dinî tatbikatın zincirlerinden, yalnız öğüt vermekle kurtarabileceklerini düşünen Fransız Aydınlarının hatası, Asya'da II.Hasan'ın hükümdarlığı zamanında olduğu gibi Fransız ihtilâlinin sonuçlarında kendisini çok kötü bir biçimde göstermiştir (15).

Hammer'in kitabı çok büyük yankı uyandırdı. Bu kitap, birbuçuk asra yakın süre zarfında, batıda yaygın olan Haşîşî imajının esas kaynağı oldu. Bununla beraber Suriye ve İran İsmâilîlerinin tarihi hakkındaki Arapça ve Farsça metinleri ortaya çıkarma, yayınlama, tercüme etme ve bunlardan yararlanma hususunda büyük gayretin sarfedildiği özellikle Fransa'da ciddî çalışmalar birbirini izliyordu. Bunların en önemlileri arasında, Moğol devri iki İran tarihçisinin, yani Alamut'ta korunan İsmâilî ki-

taplarından yararlanabilmiş ve bu sayede İran'ın kuzeyindeki İsmâilî hâkimiyeti hakkında ilk tutarlı bilgiyi vermiş Cüveynî ve Reşîdüddin'in eserlerini saymak lâzımdır.

Bu kabil yeni kaynaklara müracaat, büyük bir ilerlemeye imkân verdi. Müslüman belgelerinin kullanılması, ortaçağ Avrupa eserlerinde verilen bilgi miktarını daha şimdiden çok fazla arttırmıştı. Fakat bu Müslüman belgeleri, esas itibarıyla Sünnî kaynaklı idi. Bu eserlerin Sünnî müellifleri, batılı vakanüvis ve seyyahlardan daha fazla bilgiye sahip olsalar da İsmâilîlerin öğretilerine ve amaçlarına aşırı muhalif idiler. Oysa doğrudan doğruya İsmâilîlerin görüş noktasını yansıtan metinler, ilk defa olarak ortaya konuyordu. XVIII. asırda bile seyyahlar, bazı merkezî Suriye köylerinde hâlâ bunlara rastlandığını zikretmişlerdir. Fransa'nın, Silvestre de Sacy'den teşvik gören Halep Umumî Konsolosu Joseph Rousseau, 1810'da kendi dönemindeki Suriye İsmâilîlerinin coğrafî, tarihî ve dinî bilgilerle desteklenmiş bir tasvirini yayınlıyordu (16). Rousseau kaynak göstermemiştir. Fakat bunların mahallî ve sözlü kaynaklar olduğu anlaşılıyor. Silvestre de Sacy de esere, açıklayıcı notlar şeklinde katkıda bulundu. Rousseau, yerel kaynak kişilerden ilk yararlanan ve bizzat İsmâilîler tarafından verilen bilgileri batıya aktaran ilk Avrupalıdır. Mezhebin Suriye'deki önemli merkezlerinden biri olan Masyaf'ta bulunmuş bir İsmâilî kitabından yaptığı seçmeleri 1812'de yayınlamıştır. Bu kitaptaki tarihî bilgilerin yetersiz olduğu yerlerde, İsmâilîlerin dinî öğretileri hakkında bazı açıklamalar yapar. Suriye kaynaklı diğer metinler de Paris'e taşındı ve hatta bazıları yayınlandı. XIX. asır boyunca Avrupalı ve Amerikalı seyyahlar Suriye'de, halkını ve harabelerini, kısa açıklamalar halinde tasvir ettikleri İsmâilî köylerini ziyaret ettiler.

Büyük Alamut kalesi harabelerinin hâlâ ayakta durduğu İran'dan gelen kaynaklar daha azdır. 1833'te Britanyalı bir subay olan Albay W. Monteith, seyahatlarından birinde, ne olduğunu anlayamadığı bir kaleye çıkmaksızın, Alamut vadisinin girişine kadar nasıl gittiğini, *Journal of the Royal Geographical Society*'de anlatmaktadır. Seyahat hatıraları 1838'de aynı dergide yayınlanan hemşerisi Yarbay Justin Sheil bu eksiği tamamlamıştır. Bundan birkaç yıl sonra Stewart adında Britanyalı üçüncü bir subay bu şatoyu ziyaret etti. Daha sonra Alamut hakkındaki araştırmalar yeniden başlayıncaya kadar yaklaşık bir asır geçti (17).

Bununla birlikte harabeler, İran İsmâilîlerinin eski haşmetinin tek şahitleri değildir. 1811'de İran seyahatı sırasında Konsolos Rousseau, ülkede hâlâ İsmail'in soyundan gelen bir imama sadakat ve itaatla yükümlü birçok kimsenin mevcut olduğunu öğrendiğinde çok şaşırmıştı. İma-

mın adı Şah Halîlullah idi ve Kum yakınında, Tahran ve Isfahan yolunun ortasında bulunan Kehk köyünde ikamet ediyordu. Rousseau bu konuda şunları yazmıştır: *"Ona mucize gücünü isnat eden, onu daima ganimetleriyle zenginleştiren ve çoğu zaman da kendisine halife ünvanını veren adamları tarafından, Şah'a âdeta Tanrı gibi saygı gösterildiğini ilave edeceğim. İsmâilîler, Hindistan'ın içine kadar birçok yerde bulunmaktadır. Genellikle, getirdikleri hürmetkâr ve eşsiz armağanlara karşılık, imamlarının hayır duasını almak için, bazılarının Ganj ve İndus kıyılarından Kehk'e geldikleri görülüyordu"* (18).

1825'te İngiliz seyyahı J.B.Fraser, artık başkaları için cinayet işlemeseler de, İran'da hâlâ İsmâilî kalıntısının varlığını ve bunların başkalarına bağlılıklarını doğruluyor. *"Faaliyetleri, eskiden benimsediği tehlikeli ve korkunç özelliğini kaybetmesine rağmen, geride kalan İsmâilîler tarafından* şeyh *veya mezhep reisine bugün bile hâlâ körükörüne saygı gösteriliyor"*. Aynı şekilde Hindistan'da da mezhebin, özellikle kendi azizlerine sadakatla bağlı olan yandaşları bulunuyordu. Eski reisleri Şah Halîlullah, bundan birkaç yıl önce, daha doğrusu 1817'de şehrin valisine karşı isyan eden bazı asiler tarafından Yezd'de katledilmişti. *"Oğulları arasında, mezhep içinde aynı saygıya sahip bulunan ve dinî vazifelerinde kendisinin veliahdı olan bir oğula sahipti"* (19).

Aşağıdaki bilgi demeti tamamen farklı bir kaynaktan gelmiştir. 1850'nin Aralık ayında, *Bombay Ağır Ceza Mahkemesi*'nde çok tuhaf bir cinayet dâvası açıldı. Dört adam, mensubu bulundukları dinî cemaatın içinde ortaya çıkmış bir ihtilâfın ardından, güpegündüz saldırıya uğramışlar ve öldürülmüşlerdir. Cinayetle ilgili olarak ondokuz kişi yargılandı ve içlerinden dördü asılarak ölüme mahkum edildi. Kurbanların ve saldırganların hepsi Hindistan'ın Bombay Presidency ve diğer bölgelerinde benimsenmiş olan ve çoğunluğu tüccar olmak üzere, sayıları onbinleri bulan mahallî bir İslâm cemaatına yani *Hocalar(*)* fırkasına mensup idiler.

Olay, yirmi yıldan fazla zamandan beri süregelen bir anlaşmazlıktan ileri geliyordu. Bu anlaşmazlık 1827'de bir Hoca topluluğu, İran'da oturan fırka şeyhine, her zamanki vergiyi ödemeyi reddettiği zaman başlamıştı. Söz konusu olan şeyh, 1817'de öldürülen Şah Halîlullah'ın yerine geçen oğluydu. 1818'de İran şahı onu, Mahallât ve Kum valisi tayin

---

(*) ***Hoca:*** *Bir Hind-Müslüman kastının adıdır. Kendi an'anelerine göre aslen aşağı Sind'de, Kaç ve Gucerat'ta bulunan Hindû Lohana kastına mensupturlar. Bunlar XIV. asırda İranlı dâî Pîr Sadreddin tarafından İsmâiliyye mezhebine sokuldular. Bugün Hocalar üç kısma ayrılmış olup, bunlardan sayıca kalabalık olanı Ağa Han'a mensuptur (Çeviren).*

etmiş ve kendisine *Ağa Han* ünvanını vermişti. Bizzat kendisi ve halefleri, umumiyetle bu isim altında tanınmışlardır.

Hindistan'daki bir grup müntesibinin, dinî vergilerini ödemeyi birdenbire reddetmesi karşısında Ağa Han, temsilcilerinden birini, onları tekrar fırka dairesine sokmak için Bombay'a gönderdi. Onların bağlılığını tekrar kazanmak amacıyla, Bombay Hocalarına bizzat çağrıda bulunmuş olduğu anlaşılan Ağa Han'ın büyük annesi, elçiye eşlik etti. Hocaların ekserisi, reislerine sadık kaldılar; fakat Ağa Han'a boyun eğmeye hiç bir şekilde mecbur olmadığını savunan ve Hocaların, herhangi bir biçimde ona bağlı olmasını reddeden küçük bir grup muhalefet etmeyi sürdürdü. Bunu izleyen anlaşmazlık, cemaat içindeki öfkeleri körükledi ve 1850 yılı cinayetlerine yol açtı.

Bu arada Ağa Han, Şah'a karşı isyan teşebbüsünün başarısızlığa uğramasından sonra İran'ı terketmiş, kısa bir süre Afganistan'da kalmış ve Hindistan'a sığınmıştı. Afganistan'da ve Sind'de İngilizlere verilen hizmetler, ona İngilizler tarafından belli bir siyasî tanınmayı sağladı. İngilizlere hizmet veren servisler ona birtakım ön bilgiler verdiler. Önce Sind'de, ardından Kalküta'da ikamet ettikten sonra, *Hoca* cemaatının gerçek reisi haline geldiği Bombay'a yerleşti. O sırada, onu iddialarında başarısızlığa uğratmak için, adliye teşkilâtından yararlanmaya tevessül eden bazı asiler Bombay'da ikamet ediyordu. Başlangıç niteliğindeki bazı faaliyetlerden sonra, bunlardan bir kısmı, 1866 Nisanında *Bombay Adalet Yüce Divanı*'nda, Ağa Han'dan *"Hoca cemaatının malları ve işlerinin yönetimine karışmaktan"* vazgeçmesini isteyen bir dâva açtılar.

Dâvaya, Yüce Divan Başkanı Sir Joseph Arnould tarafından bakıldı. Yirmibeş gün süren duruşmalara hemen hemen, Bombay Barosu'nun bütün üyeleri katıldılar. Taraflar, bol belgeli savunmalarını yaptılar ve mahkeme: tarih, şecere, ilâhiyat ve din konusundaki soruşturmasını ileri bir tarihe bıraktı. Çok sayıdaki şahit arasında bizzat Ağa Han, mahkemeye şecere cetvelini getirdi. 12 Kasım 1866 tarihinde, Sir Joseph kararını veriyordu. O, Bombay Hocalarının, Şianın İsmâilî koluyla aynı mezhepten gelen Hindistan'daki kalabalık Hoca cemaatının mensubu oldukları sonucuna varıyordu. *"Bunlar, selefleri Hindû kökenli olup İslâma girmiş ve o zamandan itibaren de,* İmâmî *ve* Şiî *olan İsmâilî inancına sadık kalmış İsmâilîlerin irsî imamlarına, mânevî bağlarla bağlanmış olan ve bağlı kalmaya devam eden bir fırkayı"* meydana getirmektedirler. Hocalar, yaklaşık dört asır kadar önce İran'dan gelmiş olan bir İsmâilî dâîsi tarafından mezhebe kazanılmışlar ve sonuncusu Ağa Han olan İsmâilî imamlarının mânevî otoritesine boyun eğmiş-

lerdir. Bu imamlar, Alamut hâkimlerinden gelmekte olup, kendilerini onlar vasıtasıyla Mısır Fâtımî halifelerinin ve nihayet Peygamber Hz.Muhammed'in torunları olarak kabul ediyorlar. Ortaçağda bunların taraftarları *Haşîşîler* adıyla tanınmışlardır.

Arnould'un, bol miktarda belge ve tarihî tezlerle desteklenmiş olan kararı, Hocaların bir İsmâilî cemaatı meydana getirdiğini, İsmâilîlerin de Haşîşîlerin mirasçısı olduğunu ve Ağa Han'ın onların mânevî lideri ve Alamut imamlarının vârisi bulunduğunu yasal olarak ortaya koyuyordu. 1899'da *Gazetteer of the Bombay Presidency*, ilk kez bu cemaatle ilgili ayrıntılı bilgiler yayınladı (20).

Öte yandan bu yargılama, dünyanın başka taraflarında, Ağa Han'ı reis olarak tanımayan bazı İsmâilî cemaatlerinin varlığına dikkat çekmişti. Bu İsmâilî varlığı, genellikle dış dünyadan uzak ve tecrit edilmiş, girişi her bakımdan zor olan yerlerde yaşayan, inançlarını ve yazılı belgelerini ifşa etmektense ölümü tercih eden küçük azınlıklar halindeydi. Bununla beraber bu belgelerden bir kısmı, yazmalar halinde ilim adamlarının eline kadar ulaşmıştır. İlk belgelerin hepsi, modern çağlarda olduğu gibi ortaçağda da Batının, İsmâilîlere ilk defa ilgi gösterdiği yer olan Suriye kökenliydi. Bunları birbirine uzak bölgelerden gelen yeni belgeler izledi. 1903'te Caprotti adında bir İtalyan taciri, Milan Ambrosiana Kütüphanesi'ni zenginleştiren Arapça yazma eserler serisinin ilki olan ve altmış kadar yazmadan ibaret bulunan bir kolleksiyonu, Yemen'in Sana şehrinden getirdi. Bu dokümanlar arasında, Güney Arabistan'ın belli bölgelerinde hâlâ yaşayan bir İsmâilî topluluğuna ait çok sayıda dinî kitaplar ortaya çıkarıldı. Bunlardan bir kısmı şifreli olarak yazılmış parçalar ihtiva ediyordu (21).

Bazı Suriye İsmâilî yazmalarına, daha önceden sahip olan Avrupa'nın öteki ucundaki Rus araştırmacılar, kendi imparatorlukları dahilinde İsmâilîlerin mevcut olduğunu ortaya çıkarıyorlardı. 1902'de Kont Alexis Bobrinskoy, bunların teşkilâtı ve Rus hâkimiyetinde bulunan Orta Asya'daki dağılımları hakkında bir inceleme yayınlıyordu. Hemen hemen aynı devirde, sömürgeler görevlisi A.Polovtsev, İsmâilî mezhebi hakkında Fars dilinde kaleme alınmış bir kitaptan bir nüsha ele geçirdi. Bu eser, Devlet Bilimler Akademisi'nin Asya Müzesi'ne teslim edildi. Bir diğer nüsha onu izledi ve müze 1914-1918 yılları arasında şarkiyatçı I. I.Zarubin ve A.A.Semionov tarafından Amuderya nehrinin yukarısındaki Şugnân bölgesinden getirilmiş olan İsmâilî yazmaları kolleksiyonu ile zenginleşti. Bu eserler ve sonradan ele geçirilen diğerleri Rus araştırmacılarına, mezheplerle ilgili kaynakları ve Pamir ile Bedehşan'a komşu

Afgan bölgelerindeki İsmâilîlerin inançlarını inceleme fırsatını verdi (22).

O zamandan beri araştırma hızlı ve önemli ilerlemeler kaydetti. Pek çok İsmâilî metinleri elde edilebilir hale geldi. Bilhassa Hindistan yarımadasındaki zengin fırka kitaplıklarıyla birçok memlekette, aralarında bazı İsmâilîlerin de bulunduğu uzmanların sahip olduğu bu metinler, bize yüksek seviyede pek çok inceleme kazandırdı. Tarihî açıdan ise ele geçirilen bu kitaplar, daha ziyade hayal kırıcıdır ve hemen hemen sadece dîn veya dinî meselelerle meşgul olmaktadır. Tarihî mahiyetteki kitapların sayısı azdır ve oldukça zayıf muhtevalıdır. Bu durum, tarihi kavrayıp yazmak için, ortaçağ tarihçisinin ihtiyaç duyduğu ülke ve kurum boyutlarını aşan bir azınlık topluluğunun söz konusu olmasıyla belki açıklanabilir. Sadece Alamut Emirliği, kendi vakayinamelerine sahip olmuş görünüyor. Fakat bu vakayinameler İsmâilî değil, Sünnî tarihçilerce muhafaza edildiler. Bununla beraber mezhep kitapları, tarihçiler için değersiz değildir. Bu kitaplar, tarihin olayla ilgili rivayetine, ancak önemsiz bilgiler sağlamasına (İran Haşîşîleri hakkında biraz, Suriyeli kardeşleri hakkında ise daha az bilgi) karşılık, hareketin dinî çerçevesini daha iyi tanıtmaya yardımcı oldular. Ayrıca, İslâm dünyasında İsmâilîlerin ve İsmâilî mezhebinin bir alt kolu olan Haşîşîlerin inançları ve amaçları, dinî ve tarihî tebliğlerinin yeni bir tahliline fırsat verdi. Haşîşîlerin bundan çıkan portresi, bir yandan ortaçağ seyyahları tarafından doğudan getirilen dedikodu ve kötü kanılardan, öte yandan XIX. asır şarkiyatçılarının, amacı anlayıp açıklamaktan ziyade çürütmek ve kınamak olan Sünnî Müslüman ilâhiyatçı ve tarihçilerin eserlerinden aynen aldıkları düşmanca tablodan çok farklıdır. Şayet Haşîşîler, entrikacı yalancılar tarafından idare edilen, uyuşturucu bağımlısı bir fanatikler grubu, nihilist teröristler birliği veya profesyonel katiller çetesi gibi görünmeseler, yine de daha az ilginç olmazlar.

İKİNCİ BÖLÜM

İSMÂİLÎLER

632'de, Hz.Peygamber'in vefatıyla beraber İslâm dünyası ilk buhranıyla karşılaştı. Hz.Muhammed'in Tanrı veya ölümsüz bir varlık olduğu ileri sürülmemiştir. Aksine O, ilâhî risalet ve tebliğ vazifesi diğer özelliklerine galip gelen, sade bir fani olarak görülüyordu. Kendisinden sonrası için, İslâm toplumunun ve doğmakta olan İslâm devletinin başına geçecek kimse hakkında hiç bir vasiyet bırakmamıştı. O halde Müslümanlar, İslâm öncesi Arabistanının yetersiz siyasî tecrübesinden başka bir deneyime sahip değildiler. Bazı tartışmalar ve gerilimli bir dönemden sonra anlaşmaya vararak, ilk ve itibarlı Müslümanlardan biri, bu meyanda büyük tarihî halifelik müessesesinin kurucusu olan Ebu Bekir'i halife olarak seçtiler.

Bazı Müslümanlar, işin başından itibaren halifeliğin, Ebu Bekir'den ziyade Hz.Peygamber'in yeğeni ve damadı olan Ali'ye verilmesi gerektiği kanaatinde idiler. Bunlar Hz.Ali'nin şahsî meziyetlerinin, onu bu vazife için en uygun kimse haline getirdiğine kesinlikle inanıyorlardı. Fakat onların bu tercihi, herhalde Ehl-i beytin hukukuna olan inançlarından kaynaklanmaktaydı. Böyle düşünen Müslüman cemaatına önceleri Ali taraftarı, sonraları ise kısaca *şia* adı verildi. Bu cemaat çok geçmeden, İslâmdan büyük bir mezhebin yani Şiîliğin doğuşuna sebep olacaktır.

Başlangıçta Şia, esasen siyasî bir nifaktan ibaretti. Yani, kendine has bir dinî öğretiye ve mevcut siyasî-İslâmî iktidarınkinden farklı bir dinî anlayışa sahip olmayan, bir iktidar adayı etrafında toplananların oluşturduğu kalabalık. Bununla beraber kısa zamanda Şianın yapısı ve öğreti-

lerinin özelliği hissedilir ölçüde değişti. Birçok Müslüman, İslâm toplumu ve devletinin kötüye doğru gittiğini düşünüyordu. Hz.Peygamber ve ilk sahabelerin tasavvur ettiği örnek toplum yerine, hırslı ve insafsız bir aristokrat sınıfı tarafından yönetilen bir imparatorluk teşkil edilmişti. Adalet ve eşitlik yerine eşitsizlik, ayrıcalık ve baskı vardı. Herkes Ehl-i beytin başa geçirilmesinin İslâmın ilk ve gerçek şekline yeniden dönüşü sağlayacağını düşünüyordu.

656'da, üçüncü halife Hz.Osman'ın isyancı Müslümanlarca şehit edilmesinden sonra, Hz.Ali halife oldu. Fakat onun halifeliği, anlaşmazlıklar ve iç savaş yüzünden kısa sürdü. 661'de şehit edildiğinde halifelik makamı, rakibi Muaviye'ye ve daha sonra onun, bir asır boyunca bu makamı ellerinde tutmuş olan sülâlesine, yani Emevî hanedanına intikal etti.

Şia, Hz.Ali'nin kendisi ile beraber ortadan kalkmadı. Önemli bir miktardaki Müslüman cemaatı,İslâm toplumunun meşrû reislerini Ehl-i beytin içinde gördükleri için, Ehl-i beyt mensuplarına bağlı kalmaya devam ettiler. Bunların hak iddiaları ve bu iddiaların gördüğü destek, giderek dinî bir özellik, hatta *mehdilik* özelliğini kazandı.

İslâm devleti, kendi ideal anlayışına göre, ilâhî kanuna uygun olarak kurulup devam ettirilen dinî bir teşkilâttır. Hâkimiyetini Allah'tan alır. Hükümdarı olan halife ise, İslâmı korumak ve Müslümanların şeriata uygun bir hayat sürmelerine imkân hazırlamakla yükümlüdür. Kanun, yargı veya yürütmenin sözkonusu olduğu bu toplumda, dinî ve gayri dinî olanlar arasındaki fark belli değildir. Din ve devlet, halifenin başkanı bulunduğu ayrılmaz bir bütündür. Toplumun birlik ve beraberliğinin temeliyle devlete sadakat ve itaat bağlarının, dinî terimlerle kavranıp ifade edildiği bir sistemde, Batılıların din ve devlet arasında yaptıkları ayırım, dinî ve siyasî davranışlar arasında gözettikleri fark, bütün anlamını ve gerçekliğini kaybeder. Kökleri toplumsal olan siyasî bir hoşnutsuzluk, dinî bir ifade bulabilir; dinî farklılık da siyasî bir mahiyet kazanabilir. Bir Müslüman cemaatı, iktidar sahiplerine karşı, şahsî ve mahallî olmayan bir direnç göstererek, kurulu düzen aleyhine muhalefetlerini dile getirdiği ve sözkonusu düzeni değiştirmek için bir örgüt kurduğu zaman, sözleri Allah kelâmı, teşkilâtları ise fırka olur. Onlar için, teokratik halifelik çerçevesinde bir tartışma vasıtası bulmanın veya şahsî hareketlerini ve asıl hedeflerini aşan bir öğretiyi ifade etmenin başka bir yolu yoktur.

İslâmın ilk asrı pek çok gerilimli dönemlere tanık olmuştur. Bunların sebep olduğu kırgınlıklar ve özlemler ise isyan ve ayaklanma ile ifade edilmiştir. İhtida yoluyla İslâmın yayılması, yeni bir müminler kitlesini

Müslüman topluluğuna ilhak etti. Bu kitle eski Hıristiyan Musevî ve İranî anlayışlarının tesiriyle, ilk Müslüman Araplarca bilinmeyen kavram ve davranışları beraberlerinde getiriyordu. Bu yeni müminler, her ne kadar Müslüman iseler de, gayri Arap olup sayıları da onlardan daha az değildi. Hâkim Arap aristokrasisinin sosyal ve ekonomik yönden onlara lâyık gördüğü aşağı durum onlarda, kendilerine haksızlık yapıldığı fikrini uyandırmış ve kurulu düzenin meşruiyetini tartışma konusu yapan ayaklanmalar için, onları elverişli kişiler haline getirmişti. Arap fatihlerinin kendileri, bu hoşnutsuzluk ortamına karşı duyarsız değillerdi. Dindar Araplar ise halifelerin ve idareci sınıfın dünyacılığına üzülüyorlardı. Öte yandan göçebe Araplar, idarenin, fetih ve zenginlikle birlikte ortaya çıkmış olan ekonomik ve siyasî eşitsizliklere fırsat verici suistimallerine kızarak, yeni Müslümanların dilek ve şikâyetlerini paylaşmaya başladılar. Bu yeni Müslümanların çoğu, Davud neslinin azizliğine ve nihâî başarısına inanan Yahudiler, Hz.İsa'ya inanan Hıristiyanlar veya Zerdüşt'ün neslinden çıkacak olan bir kurtarıcının, ahir zamanda dünyaya gelmesini bekleyen Zerdüştler gibi siyasî ve meşruiyetçi dinî geleneklere sahip bulunuyorlardı. Vaktiyle Müslüman olmuş bu kimseler, mevcut düzenin haksızlıklarına son verip, İslâmın vaatlarını gerçekleştirebileceğine inandıkları Ehl-i beytin, meşruiyetçi hak iddialarını destekliyorlardı.

Şianın mezhep haline geliş hikâyesi iki mânidar olayla ifade edilmektedir. Emevî halifeliğini yıkmak için, halifelik iddiasında bulunan Şiîler tarafından iki teşebbüs olmuş, ikisi de sonuç vermemiştir. 680'de vuku bulan birinci teşebbüs Hz.Ali'nin, Peygamber'in kızı olan eşi Fâtıma'dan dünyaya gelen oğlu Hz.Hüseyin tarafından yönetildi. Hz.Hüseyin, ailesi ve taraftarlarıyla birlikte Muharremin 10. günü Irak'ın Kerbelâ kentinde kendilerini mahvedecek olan Emevî ordusunun karşısına çıkıyordu. Katliamda 70'e yakın kimse hayatını kaybetti. Olaydan sağ kurtulan tek kimse, çadırın içinde kalmış hasta bir çocuk olan Ali b. Hüseyin idi. Ehl-i beytin korkunç şekilde şehit edilmesi ve bunu izleyen endişe ve çile devri, Şiaya büyük acı, ihtiras ve ceza temalarının telkin ettiği yeni bir gayret verdi.

İkinci önemli olay VII. asrın sonunda vuku buldu. 685'te Kûfeli bir Arap olan Muhtar, Hz.Ali'nin oğlu Muhammed İbn Hanefiyye adına bir ayaklanmayı yönetti. İbn Hanefiyye, kendisini Müslümanların meşru imamı ve reisi olarak görüyordu. Muhtar, bu teşebbüsünde mağlup oldu ve 687'de katledildi. Fakat başlattığı hareket ondan sonra da devam etti. Muhammed İbn Hanefiyye 700'e doğru öldüğünde, bazıları imametin, onun oğluna geçtiğini ilân ettiler. Diğer bazıları ise Muhammed'in, aslın-

da ölmeyip Mekke yakınındaki Radvâ dağında gizlendiğini ve zamanı gelince düşmanlarını ortadan kaldırmak için geri döneceğini savundular. Bu mesîhâne imama, doğru yolda olan kimse manasına gelen *Mehdi* lakabı verildi.

Bu iki olay bir dizi dinî ihtilâl hareketlerine sebep oldu. Bu ihtilâllerden her biri, iki merkezî şahsiyetin çevresinde dönüyordu: Zalim yönetimi yıkıp adaleti yeniden tesis edecek olan başkan, yani bazan *Mehdi* adı da verilen imam; imamın mesajını genellikle anlaşılır hale getirerek yayan, ona taraftarlar kazandıran ve bu taraftarları zafere veya ölüme götüren *dâî*, yani propagandacı. VIII. yüzyılın ortasında, bu ihtilâllerden biri, Emevîleri devirip onların yerine, Hz.Peygamber ve Hz.Ali'nin de mensubu bulunduğu sülâlenin diğer bir kolu olan Abbasîleri geçirmek suretiyle geçici bir başarı kazandı. Fakat zaferden sonra, Abbasî halifeleri Şiaya ve kendilerini iktidara taşıyan dâîlere sırt çevirerek istikrar ve dinî-siyasî devamlılık yolunu tercih ettiler. Bunun sebep olduğu mahrumiyet duygusu, yeni ve şiddetli şikâyetlere yol açtı, aynı zamanda aşırılıkçı ve Mehdilik hareketleri dalgasını beraberinde getirdi.

İlk zamanlarda Şianın öğretileri ve teşkilâtı sık sık değişikliklere uğradı. Kendilerini, az veya çok haklı olarak, Ehl-i beytin mensubu veya temsilcileri ilân eden çok sayıda taht iddiacısı ortaya çıktı. Bunlar, kurtarıcı Mehdinin efsanevî portresini zenginleştirdikten sonra sahneden çekildiler. Bunların programları, hanedanla ilgili ılımlı bir muhalefetten, klasik İslâmî öğretilere uzak olan, aşırı derecede sapık bir dinî mezhebe doğru gidiyordu. Kendilerine mucizevî güçler isnat edilen ve öğretileri Gnostisizm, Maniheizm ve çeşitli İran ve Yahudi-Hıristiyan mezheplerinden etkilenmiş olan mistik ve sezgici düşünceleri yansıtan azizler (imamlar ve dâîler) inancı bir ilke olarak tespit ediliyor. Onlara mal edilen inançlar arasında: tenasühü, imamların ve hatta dâîlerin tanrılaştırılmasını, hür düşünceyi hiçbir kural ve yasak tanımamayı zikretmek lâzımdır. Belli bölgelerde, meselâ İranlı ve Suriyeli bazı köylü ve göçebelerin yaşadığı yerlerde, farklı yerel mezhepler ortaya çıkmıştı. Bu mezhepler, Şiî öğretilerin yanısıra ilkel mahallî inanç ve ibadetlerin tesiriyle meydana geliyordu.

Bu fırkaların siyasî programı gayet açıktı: Mevcut düzeni devirmek ve İslâm toplumunun başına kendi seçtikleri imamı getirmek. Bunların faaliyetleri görünüşte sosyal ve ekonomik iddialara bağlıysa da sosyal veya ekonomik programlarını anlamak zordur. Bununla beraber, o sırada yaygın olan Mehdilik gelenekleri incelenerek, onların istekleri hakkında bir fikir edinilebilir. Bu istekler ise Mehdinin gidermesi gereken ihti-

yaçlardır. Mehdinin işinden bir kısmı, en geniş anlamda, gerçek İslâmı ihya etmek ve imanı her tarafa yaymak olduğuna göre İslâmî idi. Daha doğrusu Mehdi, adaleti getirmeye, -*"günümüzde zulüm ve baskıyla dolu olduğu için, dünyayı adalet ve hakkaniyetle doldurmaya"*-, zayıf ile güçlü arasında eşitliği sağlamaya, barış ve refahı temin etmeye mecburdu.

Şiîlerin desteklediği reisler, başlangıçta iddialarını, Hz. Peygamber ile kızı Fâtıma'dan dolayı mevcut olan bir akrabalık bağı yerine, bizzat kendi akrabalık bağları üzerine dayandırdılar. İçinde en faal olanların bulunduğu bir grup ise, ne Fâtıma'dan ne de Ali'den değil, fakat Hz.Peygamber'in mensup olduğu kabilenin diğer kollarından geliyordu. Buna karşılık Şiîler, Abbasîlerin zaferi ve kendilerine ihanetinden sonra umutlarını Hz.Ali soyundan gelen ve özellikle onun, Hz. Peygamber'in kızı ile yaptığı evlilikten türeyen kimselere bağladılar. Bu dikey akrabalığa, zamanla daha çok önem verdiler. Hz.Peygamber'in vefatından beri, Müslüman toplumunun yegâne gerçek reisleri olan bir tek meşru imamlar zincirinin mevcut bulunduğu düşüncesi yayıldı. Bundan kasıt, Hz.Ali, oğulları Hasan ve Hüseyin ve nihayet Kerbelâ katliamından sağ çıkmış tek kişi olan Zeynelâbidin vasıtasıyla Hz.Hüseyin'in soyundan gelenlerdir. Bu imamlar, Hüseyin'in dışında genel olarak her türlü siyasî faaliyetten uzak görünüyorlar. Diğer iddia sahipleri, halifeyi zorla devirme yolunda boşuna nefes tüketirlerken meşru imamlar, iktidardaki halifelere bir çeşit meşru muhalefette bulunmayı tercih ediyorlardı. Bu imamlar, büyük siyasî merkezlerden uzakta Mekke'de ve Medine'de ikamet ediyorlar ve iddialarından vazgeçmemekle birlikte bu iddialarının pek takipçisi olmuyorlardı. Önce Emevî reislerini, bunlardan sonra da Abbasî idarecilerini zaman zaman kabullendikleri, hatta onlara yardımda bulunup yol gösterdikleri bile oldu. Şiî geleneği, meşru imamların bu durumuna dinî bir mâna verdi. Buna göre onların pasifliği, takıyye prensibinin bir uygulaması olup dindarlıklarının, dünyaya bağımlı olmayışlarının ve durumlarına razı oluşlarının ifadesiydi.

İhtiyat, tedbir anlamına gelen *takıyye* terimi, baskı ve tehdit altındaki Müslümanın bazı dinî vecibeleri yerine getirmekten muaf olduğunu kabul eden istisnaî bir İslâm prensibini ifade eder. Bu prensibin çeşitli tanımları ve yorumları vardır. Takıyye, hiçbir zaman Şiîlere has olmamıştır. İşkence ve baskı tehlikelerine en çok maruz kalanlar bunlar olduğu için Şiîler takıyyeyi çok sık uygulamışlardır. Buna göre takıyye, yöneticilerin ve halkın düşmanlığını uyandırmaya müsait olan inançların gizlenmesini ifade ediyor ve başarısızlığa uğraması muhakkak olan ayak-

lanmalar içerisinde, nice kimseyi ölüme götüren ölümcül mücadeleye bir cevap olarak takdim ediliyordu.

VIII. asrın ilk yarısı müfrit Şiîler için yoğun bir çalışma dönemi oldu. Özellikle Irak'ın güneyinde ve İran körfezi kıyılarındaki karma halk arasında pek çok sayıda fırkalar ve alt fırkalar meydana çıktı. Bunların ilkeleri değişken ve derlemeciydi. Bir fırka veya bir başkandan, bir başka fırka veya başkana geçmek kolaydı ve çok görülüyordu. İslâm kaynakları, isyanları yönettikleri ve kendilerini ölüme attıkları halde, bazan basit bir aileden gelen çok sayıda dâîden bahsederler ve sonraları İsmâilîlere ait olan öğretileri, onlar arasından bazı kimselere mal ederler. Meselâ bir grup, iple boğmayı bir dinî vazife haline getirmişti. Bu uygulama Thuglarınkiyle(*) açık bir benzerlik arzedip sonraki yüzyıllarda işlenen cinayetlerin ilk örneklerini vermiştir. Ilımlılar arasında, iktidarı kuvvet yoluyla ele geçirmeye heveslenip Emevî ve Abbasî orduları tarafından yok edilen aşırı gruplar da meydana çıkmıştır.

VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren aşırı ve silahlı ilk ayaklanmalar, ekseriyetle başarısız olmuş, ortadan kalkmış veya ilgi görmemiştir. Şiî akidesini koruyup zenginleştiren ve İslâm dünyasının ele geçirilmesi için yeni ve büyük bir teşebbüsün yolunu hazırlayanlar -ne kadar cesur olurlarsa olsunlar ılımlı ve uysal olan- işte bu meşru imamlardır.

İlk başarısızlıklara ve sözkonusu olan imamların cesaretsizliğine rağmen, müfrit ve faal elemanlar, doğrudan doğruya meşru imamların yakın çevresinde görünmeye devam ediyorlardı. Aşırılarla ılımanlar arasındaki kesin bölünme, Hz.Ali'den sonra altıncı imam olan Cafer es-Sâdık'ın, M.765'te ölümünden sonra meydana geldi. Cafer'in İsmail adında büyük bir oğlu vardı. Bu İsmail, tam olarak bilinmeyen sebeplerle ve muhtemelen ihtilâlci kimselerle biraraya gelmesinden dolayı mirastan mahrum bırakıldı ve Şiîlerin çoğu, onun küçük biraderi Musa Kâzım'ı yedinci imam olarak tanıdılar. Musa'nın nesli, M.873'te ortadan kaybolan ve bugünkü Şiîlerin büyük çoğunluğuna göre *beklenen imam* veya *Mehdi* olarak kabul edilen onikinci imama kadar egemen olmaya devam etti. *İsnâ aşeriyye* denen oniki imam taraftarları, fırkanın en mutedil kolunu temsil ederler. Onları, Sünnî Müslümanların oluşturduğu esas gruptan ayıran farklar, son yıllarda önemini kaybetmiş olan bazı itikadî hususlarla sınırlıdır. XVI. yüzyıldan beri oniki imamcı Şiîlik İran'ın resmi mezhebidir.

(*) **Thug:** *XII-XIX. yüzyıllarda, Hindistan'da insan öldürme törenine yer veren bir tarikatın üyesine denir. Thuglar, öldürürken kan akıtmamaları gerektiği için, kurbanlarını bir atkıyla boğarlardı ve yaptıklarının şerefli bir iş olduğuna inanırlardı (çeviren).*

Diğer bir grup ise, İsmail'e ve onun soyundan gelenlere tabi olmuştur. Bunlara İsmâilîler diyoruz. İsmâilîler, irtibat ve teşkilât, özellikle düşünce ve heyecan alanındakl yankıları konusunda rakiplerini geride bırakmış olan, uzun bir süre gizli kalmış bir fırkayı meydana getirdiler. İlk fırkaların özelliği olan belirsiz tasavvurlar ve ilkel inançlar yerine, seçkin İsmâilî ilâhiyatçılar, felsefî bakımdan yüksek düzeyde dinî bir öğretiyi hazırladılar ve boşa geçmiş asırların ardından, bugün gerçek değeri anlaşılmaya başlanan mükemmel bir kaynakça meydana getirdiler. İsmâilî fırkası, aynen Sünnîler gibi dindar kimseye *Kur'an*, sünnet ve şeriata saygı göstermeyi teklif ediyordu. Fikir adamına ise kâinâtın, antik ve özellikle yeni Eflâtuncu düşünceden esinlenen bir felsefî izahını sunuyordu. Din adamına gelince: coşkun, kişisel, heyecan dolu, imamların çektiği ıstırap ve müntesiplerinin fedakârlık modelinden başka eziyet ve gerçeği tanıma tecrübesiyle takviye edilmiş bir iman sağlıyordu. Nihayet bu fırka iyi teşkilâtlanmış, yaygın ve güçlü bir muhalefet hareketi olarak gayri memnun kimseleri kendine cezbediyordu. Zira bu muhalefet hareketi, mevcut düzeni devirip onun yerine Hz.Peygamber'in mirasçısı, Allah'ın sevgili kulu ve insanlığın yegâne meşru reisi sayılan imam tarafından yönetilecek yeni ve adil bir toplum oluşturmanın çaresini bulmuş görünüyordu.

Öğreti, teşkilât, hükümet veya eylemin sözkonusu olduğu İsmâilî sistemde imam önemli bir yer işgal eder. Dünyanın yaratılışından sonra insanlık tarihi, her biri konuşan bir imam veya peygamber tarafından başlatılmış olan bir dizi dönemle karşılaşmıştır. Bu peygamberlerin ardından, peşpeşe sessiz imamlar gelmiştir. İnancın gizli veya açık olduğu dönemlere uygun olarak imamların da gizli veya aşikâr olduğu devirler vardı. Hz.Ali ve Hz.Fâtıma'dan, İsmail vasıtasıyla sonraki devirlerde gelen imamlar, Allah tarafından ilhama mazhar olup yanılmazlardı. Hatta onlar, bir anlamda küçük kâinat, yani evrenin metafizik ruhunun teşahhus etmiş şekli oldukları için bizatihî kutsaldılar. Böylece onlar, bilgi ve otoritenin, dinsizlerin bilmedikleri derunî gerçeklerin ve nihayet küllî ve mutlak bir itaat isteyen emirlerin kaynağı oluyorlardı.

İsmâilîlik, mezhebe yeni girmiş olan kimseye gizli bilgi ve faaliyetin çekiciliğini ve etkinliğini takdim ediyordu. Bilgiye derunî yorum veya *Te'vîlü'l-bâtın* sayesinde ulaşılıyordu. Te'vîlü'l-bâtın kavramı, *bâtınî* teriminin doğmasına sebep olan ve bazan da aynı terimle ifade edilen bir mezhebe has inançtır. Ayet ve hadislerin, kelime ve zâhirî anlamlarının dışında, imam tarafından tefsir edilen ve mezhepte ileri olanlara öğretilen mecazî ve derunî ikinci bir mânası vardır. Mezhebin bazı kolları da-

ha da ileri giderek, genellikle aşırılıkçı İslâm mezhep ve tasavvufunda mevcut olan *mütenâkız* (Antinomie) bir öğretiyi benimsediler. Son dinî vecibe ise imamın tanınmasıdır. Şeriatın zâhirî mânası müminler için geçersizdir ve muhtemelen sadece dinsiz olanların cezası için vardır. İsmâilî mezhebiyle ilgili metinlerde ortak konu, önce basit, sonra bilgi sahibi oldukça çok seviyeli olduğu görülen gerçeğin araştırılması konusudur. Mezhebin teşkilâtı ve faaliyetleri, öğretilerinin korunması ve yayılması, doğrudan doğruya imamın yardımcısı olan bir büyük dâînin emri altındaki dâîler hiyerarşisine ait bulunuyordu.

İsmâilî imamları, İsmail'in ölümünden sonraki birbuçuk asır boyunca gizlenmiş olup, dâîlerinin faaliyetleri ve öğretileri hakkında çok az şey bilinmektedir. IX. asrın ikinci yarısında, Bağdad Abbasî halifeleri iktidarının iyiden iyiye zayıflaması, İslâm devletinin sonunu ve Müslüman toplumunun parçalanmasını haber verirken yeni bir dönem başladı. Uzak bölgelerde, genellikle askerî, bazan da kabîlevî olan mahallî hanedanlar ortaya çıktı. Bu hanedanlar, ekseriyetle gelip geçici ve bazı bölgelerde de hırslı ve baskıcı oldular. Halifeler, başkentte bile, iktidarlarının yıkılmak üzere olduğunu görüyor ve kendilerine bağlı birtakım sorumsuz askerlerin, âdeta kuklası haline geliyorlardı. Evrensel bir İslâm toplumu hakkındaki inanç sarsıldı; halk teselli ve avunmayı başka yerlerde aramaya başladı. Şianın, bu belirsizlik zamanlarında, İslâm toplumunun yanlış yola saptığını ve yeniden doğru yola dönmek gerektiğini savunan mesajı ilgi uyandırdı. Mezhebin iki kolu, Oniki-imamcılar (isnâ aşeriyye) ve İsmâilîler bu müsait durumdan yararlandılar. Önceleri birinci gruptakiler başarı kazanıyor gibi göründü. Birçok yerde Oniki-imamcı Şiîliğe mensup hanedanlar meydana çıktı ve 946'da İranlı bir Şiî hânedanı olan Büveyhîler, Bağdad'ı alıp halifeyi Şiî kontrolü altına sokmak suretiyle Sünnî İslâm dünyasını son bir kere zelil ettiler. Oysa, onikinci ve sonuncu imam, bundan 70 yıl kadar önce kaybolmuş olduğundan, bu sırada Oniki-imamcıların hiç imamı yoktu. Yol ayrımına gelen Büveyhîler, başka bir Alevî taht iddiacısını tanımaktansa, Abbasîleri kendi otorite ve himayeleri altındaki gerçek halifeler olarak muhafaza etmeye karar verdiler. Bunu yaparken de artık yıldızı sönmüş olan Sünnî halifeliği küçük düşürmekten vazgeçtiler. Bu arada mutedil Şiîliği alternatif bir çözüm olarak bir tarafa bıraktılar.

İnsanların başka bir yol aramasının pek çok sebepleri vardı. VIII. ve IX. asırların sosyal ve ekonomik alandaki önemli değişiklikleri, bazılarına zenginlik ve nüfuz, bazılarına da zorluk ve hayal kırıklığı getirmişti. Taşrada, çoğu zaman vergi ile ilgili imtiyazlara sahip olan büyük mülk-

lerin artması, çiftçilerle küçük mülk sahiplerinin yoksullaşması ve âdeta köleleşmesi sonucunu doğurdu. Şehirde ise ticaret ve endüstrinin gelişmesi bir amele sınıfını meydana getirmiş, gurbetçi ve fakir göçmenlerden oluşan seyyar nüfusu şehirlere çekmişti. Kalkınmanın yanısıra büyük bir yoksulluk hüküm sürüyordu. Ehl-i sünnet inancının aşırı meşruiyetçiliği ve basit deneyüstücülüğüyle müçtehitlerinin ihtiyatlı uyumu, yoksullara ancak çok az bir teselli verebiliyor ve bu fakir insanların dinî özlemlerine az yer ayırıyordu. Buna bir de fikrî huzursuzluk eklenebilir. Birçok kaynaktan beslenmiş olan İslâm düşünce ve öğretimi, anlaşılması zor, karmaşık ve çok çeşitli durumdaydı. Bir yandan İslâm vahyi, öte yandan bilim ve Yunan felsefesi, İran düşüncesi ve tarihi gerçekler arasındaki bir karşılaştırma kaygı verici problemler ortaya çıkarıyordu. Pek çok kimse, İslâm adına verilen geleneksel cevaplara duyduğu güveni kaybetmiş olup, yeni cevaplar bulmaya âcil ihtiyaç hissediyordu. Dinî, felsefî, siyasî ve sosyal bakımdan büyük İslâmî mutabakat bozuluyor gibiydi. İslâmı yıkılmaktan kurtarmak için, âdil ve etkili yeni bir bütünlük ve hükümet prensibi gerekiyordu.

İsmâilîlerin büyük gücü, imamın yönetimi altındaki yeni bir dünya düzeni projeleriyle, teklif edilen prensiplerden biri oldu. Dâîlerin mesajı ve arabuluculuğu, sevenlere ve sevmeyenlere yeni bir teselli ve umut veriyordu. Öte yandan felsefecilere, ilâhiyatçılara, şairlere ve edebiyatçılara hoşa giden bir sentezi teklif ediyordu. Maalesef bunlara ait kaynakların pekçoğu, karşılaştıkları şiddetli tepkilerden sonra, merkezî İslâm memleketlerinde ortadan kalkmıştır. Bu kaynak eserleri, sadece mezhebe mensup olan kimseler korumuşlardır. Bununla beraber uzun zamandan beri, bazı İsmâilî fikir eserleri bilinmektedir. Arap ve Fars dilinin büyük ve klasik yazarları üzerinde bu mezhebin etkisi açıktır. X. asırda tamamlanmış olan, meşhur dinî ve pozitif ilimler ansiklopedisi, yani *İhvânü's-safâ* risâleleri, İsmâilî düşünceleriyle doludur. Bu risaleler, İran'dan İspanya'ya kadar, İslâm düşünce hayatı üzerinde derin bir etkiye sahip olmuştur.

Dâîler Güney Irak, Basra körfezi sahili ve bazı İran toprakları gibi yerlerde belli bir başarı kazandılar. İlk girişimlerinde savaşçı ve aşırı ırkçı olan Şiîlik, mahallî kültlerin, Şiî propagandasına elverişli bir saha sunduğu bu bölgelerde taraftarlar bulmuştu. IX. asrın sonunda, mezhebin bir kolu olan Karmatîlik (İsmâilîlerle doğrudan ilgili olduğu şüphelidir) kendini benimsetmeyi ve Arap yarımadasının doğusunda bir cumhuriyet kurmayı başarmıştır. Bu cumhuriyet, bir asırdan fazla bir zaman boyunca, askerî operasyonların ve halifelik karşıtı propagandanın merkezi

olarak Karmatîliğin işine yaramıştır. X. yüzyıl başlarında İsmâilîlik, Suriye'de iktidarı ele geçirmeye teşebbüs etti. Teşebbüs başarısız olmasına rağmen bu olay, o zamandan itibaren, İsmâilîlliğin kendisinden yararlandığı mahallî desteği ortaya çıkarması bakımından önemlidir.

Bununla beraber İsmâilîler, bir başka bölgede, daha büyük başarılarını kazandılar. IX. asrın sonundan itibaren Yemen'de bir heyet, mezhebe çok sayıda bir katılıma vesile olmuş ve orada siyasî bir güç merkezi ele geçirmişti. Oradan da başka heyetler, içlerinde, büyük başarılar kazanmış oldukları Hindistan ve Kuzey Afrika'nın da bulunduğu birçok ülkeye gönderildiler. Bunlar, M.909'da gizli imamın ortaya çıkıp, kendisini Mehdî ünvanıyla Kuzey Afrika'nın halifesi, böylece yeni bir devletin ve yeni bir hanedanın kurucusu olarak ilân edebilmesi için yeterli güce sahiptiler. Reisleri, kendilerinin, Hz.Peygamber'in kızı Fâtıma'nın soyundan geldiklerini göstermek üzere, *Fâtımîler* adını benimsediler.

Asrın ilk yarısında Fâtımî halifeleri yalnız batıda, Kuzey Afrika'da ve Sicilya'da hüküm sürdüler. Fakat onların gözü doğu memleketlerindeydi. Çünkü doğu memleketleri, İslâm dünyasının kalbi sayılan ve İsmâilîlerin, Sünnî Abbasî halifelerini kovarak yalnız başlarına, bütün Müslümanların reisi olma amacını gerçekleştirmeyi ümit ettikleri yegâne yer idi. Fâtımî orduları, doğudaki memleketleri ele geçirme yolunda, ilk adım olarak Mısır'ın fethi için, Tunus'ta hazırlık yaparken İsmâilî temsilci ve dâîleri de bütün Sünnî ülkelerde mücadele vermek üzere harekete geçtiler.

909'da bu ilk adım gerçekleşti. Fâtımî birlikleri Nil vadisini işgal ettiler ve derhal Sina yoluyla Filistin'e ve Güney Suriye'ye kadar vardılar. Fâtımî reisleri, eski bir hükümet merkezi olan Fustat'ın yakınında, devletlerine başkent yaptıkları Kahire şehrini ve kendi akidelerinin kalesi olarak da Ezher adıyla yeni bir cami-üniversiteyi kurdular. Halife el-Muiz, kendinden sonraki iki asır boyunca, haleflerinin hüküm sürdüğü yeni ikametgâhına gitmek üzere Tunus'u terketti.

O halde İsmâilîlerin eski rejim için arzettiği tehlike yaklaşmış ve artmıştı. Artık İsmâilîler, bir süre için İslâm dünyasının en büyük gücü olan, bir büyük güç tarafından destekleniyorlardı. Gerçekten, Fâtımî devleti en ihtişamlı zamanında: Mısır, Suriye, Kuzey Afrika, Sicilya, Afrika sahili ve Kızıldeniz, Yemen ve iki kutsal şehir, yani Mekke ve Medine ile beraber Hicaz bölgesini içine alıyordu. Dahası Fâtımî halifesi, geniş bir dâî şebekesini kontrolü altında tutuyor, daima Sünnî idaresi altında bulunan doğu memleketlerinde, çok sayıdaki taraftarlarının bağlılığından yararlanıyordu. Âlimler ve müderrisler, büyük Kahire Üniversitesi'nin

fakültelerinde, İsmâilî itikadının esaslarını hazırlıyorlar ve dâîlere içeride ve dışarıda kendilerinden farklı inanca sahip olanlara bu esasları öğretme yollarını gösteriyorlardı. Dâîlerin büyük faaliyet sahası, İran ve Orta Asya idi. Birçok kimse, gerçeği aramak amacıyla, memleketlerini terkederek Kahire'ye gittiler ve burada bir süre eğitim gördükten sonra, İsmâilî mesajını yaymak üzere memleketlerine döndüler. Bunlar arasında en dikkate değer olan kimse, filozof ve şair Nâsır-ı Hüsrev'dir. Nâsır, daha İran'da iken mezhep değiştirerek 1046 yılında Mısır'a gitmişti. Bilâhare İsmâilîliği yaymak üzere geri geldi. Döndüğü bu doğu memleketlerinde çok büyük bir tesirde bulundu.

Sünnîlerin tepkisi, her şeyden önce sınırlı ve tesirsiz oldu. Bu tepki, dâîlere karşı güvenlik tedbirleri almak ve Fâtımîler aleyhine politik bir savaşı yönetmekten ibaretti. Ayrıca 1011 tarihinde Bağdad'da yayınlanan ve pek ikna edici olmayan bir beyanname, Fâtımîleri kesinlikle Fâtıma'dan değil, aksine adi bir sahtekârdan gelmekle itham etti.

Fâtımîler, güçlerine ve Abbasî halifeliği aleyhindeki siyasî, dinî ve zorlu iktisadî mücadeleye rağmen başarısız oldular. Abbasîler ise yaşamaya devam etti. Sünnî İslâm dünyası toparlanmayı başardı ve zafere ulaştı. Fâtımî halifelerine gelince, devletlerini, nüfuzlarını ve taraftarlarını azar azar kaybettiler.

Doğuda ortaya çıkan büyük karışıklıklar, onların başarısızlığını kısmen açıklar. Türk kabilelerinin gelişi, Güney-Batı Asya'nın siyasî parçalanmasını durdurdu ve bir süre için Sünnî halifeliğe ait memleketlerde, bu ülkelerin kaybetmiş olduğu birlik ve istikrarı yeniden tesis etti. Türk fatihler gayretli, fedakâr ve Ehl-i sünnet yolunda olan yeni müminlerdi. Türkler, halifenin yeni koruyucuları ve İslâm dünyasının yeni efendileri olarak, kendilerini İslâma karşı vazifeli, iç ve dış tehlikelere karşı onu desteklemek ve savunmakla sorumlu sayan bir mefkûreye sahip bulunuyorlardı. Bu görevi tam manasıyla yerine getirmişlerdir. Türk idareci ve askerleri, Sünnî İslâm dünyasını tehdit eden iki büyük tehlikeyi, yani önce İsmâilî halifelerinin meydan okumasını, daha sonra da Haçlı Avrupalıların istilasını bastırmak ve geri püskürtmek için, lüzumlu olan güç ve siyasî-askerî beceriyi ortaya koymuştur.

Bu iki tehlike, yani dinî parçalanma ve yabancı istilâ korkusu, zuhur eden büyük Sünnî uyanışını teşvik etmeye yaradı. Sünnî dünyasında âlimlerin ilâhiyatı, mutasavvıfların mâneviyatı ve müritlerin gayreti, dinî hareketin büyük ihtiyat kuvvetlerini teşkil ediyordu. Bu bunalım ve yeniden toparlanma döneminde, hem İsmâilî düşüncenin fikrî tehlikesine, hem de bu inancın meydana getirdiği heyecana bağlı cazibeye cevap

veren yeni bir sentez ortaya koydu.

Sünnî rakipleri siyasî, askerî ve dinî güçlerine yeniden kavuşurlarken, Fâtımî İsmâilîler, dinî ayrılık ve siyasî gerilemenin kendi dâvalarını zayıflattığına şahit oluyorlardı. İsmâilîliğin karşılaştığı ilk ciddî iç anlaşmazlıklar, bizzat Fâtımîlerin başarılarından ileri gelmiştir. Bir hanedan ve bir devletin ihtiyaç ve sorumlulukları, öğretiler konusunda belli bir değişikliği ve çağdaş bir İsmâilî yazarın dediği gibi, *"O zamanki İslâm müessesesine karşı daha ciddî ve daha muhafazakâr bir tavrın"* (1) takınılmasını zorunlu kılıyordu. Başlangıçtan itibaren ilerici İsmâilîlerle muhafazakârlar ve derunî sırları saklayanlarla, açığa vuranlar arasında tartışmalar çıkmıştı. Kimi zaman Fâtımî halifeleri, bir kısım taraftarı tasvip ve desteğini geri çekince, dinî bölünme ve hatta silahlı muhalefete karşı koymak zorunda kalmıştı. Kuzey Afrika'daki ilk Fâtımî halifesinin saltanatı sırasında farklı düşünceye sahip olan dâîler arasındaki anlaşmazlıkların ardından kopmalar olmuştu. Dördüncü halife el-Muiz de, Mısır'ın fethinde tam zafere ulaştığı bir sırada, önce kendini destekledikleri halde, sonra aleyhine dönerek Suriye ve Mısır'da Fâtımî askerlerine saldıran Karmatîlere karşı savaşmak zorunda kaldığı için benzer zorluklarla karşılaşmıştı. Daha sonra, Karmatîlerin ona yeniden destek verdikleri anlaşılıyor. Ancak sonunda Karmatîler, ne olursa olsun bağımsız bir varlık olarak ortadan kalktılar. Bir başka dinî bölünme, altıncı halife el-Hâkim'in, 1021 yılında ne olduğu bilinmeyecek bir biçimde ortadan kalkmasından sonra meydana gelmiştir. Ona bağlı olanlardan bazı kimseler el-Hâkim'in ilâhî olduğunu, ölmediğini, aksine sadece gizlenmiş bulunduğunu iddia ettiler. Dolayısiyle Fâtımî tahtına onun halefinin çıkmasını reddederek mezhepten ayrıldılar. Bunlar bazı Suriye İsmâilîlerinin desteğini kazanmaya muvaffak oldular. Hatta bunlardan bir kısmı günümüze kadar Suriye, Lübnan ve Filistin topraklarında hayatlarını sürdürmüşlerdir. Bu fırkanın kurucularından biri, Muhammed b. İsmail ed-Dürüzî, adında Orta Asya'dan gelmiş olan bir dâî idi. Dürzîler, isimlerini bu şahsa borçludurlar.

Sekizinci halife el-Mustansır'ın (1036-1094) uzun süren saltanat dönemi, Fâtımî devletinin ihtişamına ve hızlı gerilemesine şahit olmuştur. Halifenin ölümüyle birlikte İsmâilî davası, çok büyük bir iç bölünme ile parçalanacaktır.

Fâtımî halifesi, gücünün doruğunda iken, işleri kişisel ve mutlak bir kontrole tabi tutuyordu. Hükümetin üç ana kolunu: yönetim, dinî hiyerarşi ve silahlı kuvvetleri eşit seviyede bir nüfuzla denetliyordu. Birincisi, halifenin emirleri doğrultusunda hükümetin gerçek şefi olan bir sivil vezir

tarafından yönetiliyordu. Dinî teşkilât *"Dâi'd-düât"* denen dâîlerin başkanına bağlı idi. O, devlet dahilinde, mevcut İsmâilî düzenini kontrol ediyor, dışarıda ise İsmâilî temsilci ve dâîleri ordusuna kumanda ediyordu. Nihayet, esas itibariyle sivil olan bu rejimde ordu kumandanı, hükümetin üçüncü kolunu yönetiyordu. Oysa askerler, el-Hâkim'in ölümünden itibaren güçlerini siviller ve bizzat halife aleyhine artırmaktan geri durmamışlardı. Akka valisi Bedrü'l-Cemâli, halifenin daveti üzerine, ordusuyla birlikte, işleri ele almak için Kahire'ye geldiğinde, XI. yüzyıl ortalarındaki başarısızlıklar, güçlükler ve bunalımlar, 1074 yılında zirveye varan bu değişimi hızlandırmıştı. Bedr, halifenin kendine verdiği üç ünvan, yani *ordu kumandanı*, *baş dâî* ve *vezir* ünvanlarıyla derhal ülkeye hâkim oldu. Uygulamada hükümetin askerî, dinî ve idarî olmak üzere her üç dalını da o yönetiyordu. Ancak eskiden olduğu gibi bu ünvanlardan birincisiyle tanınıyordu.

O halde Mısır'ın gerçek sahibi, askerlerinin yardımıyle hüküm süren askerî hükümdarlardan pek farkı olmayan ordu kumandanıydı. Bu makam devamlılık kazandı ve Bedrü'l-Cemâli'den sonra, arka arkaya onun oğlu, torunu ve birçok askerî müstebit tarafından işgal edildi. Tıpkı Abbasî halifelerinin, kendi özel muhafızlarının sultası altına düşmüş olduğu gibi, Fâtımîler de askerî diktatörlerin kuklası haline geldiler.

Bütün İslâm dünyasının mânevî ve siyasî idaresini üzerine alan bir hanedan için bu durum, İsmâilîlerin inanç ve umutlarıyla açıkça çelişen kötü bir başarısızlıktı. Bu gelişme, en faal ve aklı başında olan mezhep sâlikleri arasında, İran İsmâilîlerindeki yeni bir faaliyetle çakıştığı ölçüde hoşnutsuzluk ve muhalefete yol açmaktan geri kalmadı.

1094'te Bedrü'l-Cemâli'nin yerine oğlu el-Efdal'ın geçmesi, işlerin işleyişine biraz değişiklik getirdi. Bundan birkaç ay sonra Halife el-Mustansır vefat ettiğinde ordu kumandanı, ona bir halef tayin etmeye mecbur oldu. Tercihi zor değildi. Bir yanda İsmâilî ileri gelenlerince tanınmış ve kabul görmüş olan ve halife Mustansır'ın kendine veliaht tayin etmiş olduğu büyük oğlu Nizar vardı; öte yandan, ne müttefiği ne de taraftarı bulunmadığı için, ordu kumandanının mutlak vesâyet altına alabileceği, henüz çocuk sayılabilecek bir kimse yani Nizar'ın küçük kardeşi Musta'lî vardı. el-Efdal onu, kızkardeşiyle evlendirdiğinde şüphesiz bu durumu düşünmüştü. Bundan dolayı el-Mustansır'ın ölümünden sonra, kendi enistesini halife ilân etti. Nizar ise, mahallî bir destekle bir ihtilâli kışkırttığı s'ye kaçtı. Ancak ilk andaki başarıdan sonra yenildi ve yakalandı, sonra da idam edildi.

el-Efdal, el-Musta'lî'yi halifeliğe seçerek, mezhebin tam manasıyla

bölünmesine neden oldu ve belki de onun yüzünden, Doğu İslâm memleketlerindeki taraftarların, hemen hemen tamamı mezhepten ayrıldı. Fâtımî topraklarında bile muhalefet hareketleri vuku buldu. Şark İsmâilîleri yeni halifeyi tanımayı reddettiler. Nizar'a ve onun soyuna bağlılıklarını ilân ederek Kahire'deki Fâtımî teşkilâtıyla bütün münasebetlerini kopardılar. Daha devletin kuruluş zamanında, devletle ihtilâlciler arasında çıkan anlaşmazlık bundan böyle umumileşti.

Fâtımî toprakları dışında yaşayan ve el-Musta'lî'yi kabul eden İsmâilîlere gelince, bunların Kahire rejimiyle mevcut olan bütün bağlarını, kısa zamanda kopardığı görüldü. Çünkü bunlar, 1130'da, el-Musta'lî'nin oğlu ve halefi olan el-Âmir'in, Nizar taraftarlarınca katlinden sonra, el-Âmir'in küçük yaşta kaybolmuş Tayyib adındaki oğlunun, gizli ve beklenen imam olduğunu destekleyerek yeni halifeyi tanımayı reddettiler. Onlara göre, Tayyib'in sonuncu imam olması gerekiyordu.

Sonraki diğer dört Fâtımî halifesi Kahire'de hüküm sürdüler. Fakat bunlar, ne gücü, ne etkisi, ne de umudu olan Mısırlı mahallî bir hanedandan başka bir şey değildiler. 1171'de, son Fâtımî halifesi sarayında can çekişirken, o sırada Mısır'ın gerçek hâkimi olan Selahaddini Eyyûbî, bir hatibe, hutbeyi Bağdad Abbasî halifesi adına okuma iznini verdi. Böylece, dinî ve siyasî bir güç olarak çoktan sona ermiş olan Fâtımî halifeliği, halkın hemen hemen umumî kayıtsızlığı içinde resmen ortadan kaldırılmış oldu. İsmâilîlerin, batıl mezhepleriyle ilgili kitapları yakıldı. İki asırdan fazla süren Fâtımî egemenliğinden sonra Mısır yeniden Sünnî İslâma dönüyordu.

Bu tarih itibarıyla Mısır'da ancak birkaç inançlı İsmâilînin kalmış olması gerekiyor. Fakat mezhep, diğer bölgelerde, Mustansır'ın ölümünden sonra almış olduğu iki büyük temâyül altında sürüp gitti. Müsta'lî taraftarları en çok, Bohora adını aldıkları Yemen'de ve Hindistan'da bulunmuşlar ve bugün de hâlâ bulunmaktadırlar. Bohoraların İsmâilîliği, Fâtımî döneminin önemli itikadî geleneklerini sürdürdüğü için bazan *Eski Davet* diye de adlandırılmıştır.

Musta'lîciler, İslâm dünyasının en ıssız köşelerinde âdeta sürünürlerken, rakipleri Nizarîler siyasî çalışma bakımından olduğu gibi öğreti bakımından da aşırı bir gelişme dönemine giriyordu. Bunlar, bir müddet için İslâm dünyasının meselelerinde önemli ve şaşırtıcı bir rol oynamışlardır.

İslâm dünyasının XI. asırda karşılaştığı istilâ zinciri, onun dahilî zayıflığını ortaya çıkardı. En önemli istilâ olan Selçuklu Türklerinin istilâsı, Orta Asya'dan Akdeniz'e kadar yayılan yeni bir askerî devletin başlangı-

cında oldu. Bu istilâları, İslâm tarihi içinde çok önemli ekonomik, sosyal ve kültürel değişimler izledi. Fetihlerden sonra âdet olduğu üzere, ülkelerin geniş toprakları ve yüksek iratları, muzaffer Türk ordusunun subaylarına verildi. Memurlarla birlikte subaylar, eski aristokrasinin yanısıra Arap ve Farslar'dan oluşan küçük soylular sınıfını bertaraf eden veya gölgede bırakan, yeni bir idareciler zümresini teşkil ettiler. Kuvveti, zenginliği ve sosyal mevkiyi ellerinde bulunduran bu yeni insanlar, İslâm Ortadoğusunun şehir medeniyetine henüz tam olarak ayak uyduramamış yabancılardı. Eski seçkin zümreyi zayıflatmakta başka faktörler de pay sahibi olmuştur. Bu faktörler: göçebelerin hareketi, ticaret yollarının değişmesi, Avrupa'nın ilerlemesini sağlarken aynı anda İslâm dünyasının gerilemesine sebep olan büyük değişimlerin başlamasıdır. Bu karışık dönemde yeni Türk efendiler, artan askerî harcamalar karşılığında, genel hayatın daha titiz bir kontrolü ve daha sıkı bir düşünce uygunluğu ile düzen ve otoriteyi sağladılar.

Türk askerî gücü, Sünnîliği, her türlü ciddî meseleyle karşılaşmaktan koruduysa da, başka muhalefet yollarının ortaya çıkmasını engelleyemedi. İsmâilîlik, yeni şekliyle, Ehl-i sünnete karşı, bu defa yeni ve etkili bir ayaklanma stratejisiyle birleşmiş inandırıcı tenkidi sayesinde, Selçuklu devletinden memnun olmayan kalabalıkları kendi tarafına çekti. Mezhebin Eski Davet'i bir başarısızlıkla sonuçlanıyor, Fâtımî devleti ise can çekişiyordu. Yeni bir davet ve yeni metotlar icap ediyordu. Bunlar da, dehâ sahibi bir ihtilâlci olan Hasan Sabbah'ın eseri olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ DAVET

Hasan Sabbah, İran'da Arap fetih merkezlerinin ilklerinden ve Oniki-imamcı Şiîliğin kalelerinden biri olan Kum kentinde dünyaya geldi (1). Irak'ın Kûfe şehrinden gelmiş, Oniki-imamcı Şiî olan babası tarafından aslen Yemenli olduğu ve daha zayıf bir rivayete göre Güney Arabistan'da hüküm sürmüş eski Himyer kırallarının soyundan geldiği rivayet ediliyor. Hasan'ın kesin doğum tarihi bilinmiyorsa da, her şey, bu tarihin XI. yüzyıl ortasına doğru olduğunu gösteriyor. Çocukken, dinî eğitimini sürdürdüğü yer olan, günümüz Tahran şehrinin yakınındaki Rey'e, babası ile birlikte yerleşmek üzere geldi. Rey, IX. asırdan beri dâîlerin bir faaliyet merkeziydi ve Hasan onların etkisinde kalmakta gecikmedi. Hayat hikâyesinden geri kalmış ve sonraki tarihçiler tarafından korunmuş olan bilgiler, bize, onun hayatının bu devresini anlatmaktadır.

"Çocukluğumda yedi yaşımdan itibaren bilginin her çeşidine karşı bir tutkum vardı. Din âlimi olmak istiyordum. Onyedi yaşıma kadar, Oniki-imamcı atalarımın inancına bağlı kalarak bilgiler edinmeye çalıştım.

Bir gün, daha önce başkalarının da yapmış olduğu gibi, zaman zaman Fâtımî halifelerinin inancını açıklayan Emîre Zerrab adında bir refîk*'e rastladım (Refîk İsmâilîler tarafından, kendi aralarında çok kullanılan* arkadaş *anlamında bir terimdir).*

Ben, İslâma olan inancımda asla tereddüde düşmedim. Diri, ebedî, her şeye kadir, her yerde hazır ve nazır olan bir Allah'ın, bir peygamberin ve bir imamın, mübah veya haram olan şeylerin, cennetin ve cehennemin, emirlerin ve nehiylerin bulunduğuna daima inandım. Bana göre

din ve öğreti, genelde insanların, özelde ise Şianın icra ettiği şeylerden ibarettir. Gerçeğin, İslâmın dışında araştırılabileceği fikri asla aklıma gelmemiştir. İsmâilî öğretilerinin felsefe (dindar insanlara göre felsefe bir hakaret terimidir), Mısır hâkiminin de bir filozof olduğunu düşünüyordum.

Emîre Zerrab mükemmel bir adamdı. İlk görüşmemizde bana: İsmâilîler şöyle şöyle söylüyorlar *dedi.* Aman dostum, onlar gibi konuşma, çünkü bu sözler menfi şeylerdir ve bunu söyleyenler dine karşı gelmiş olur *diyerek itiraz ettim. Aramızda bazı dinî tartışma ve münakaşalar oldu. Beni ayıplıyordu; inancımı sarstı. Bunu ona itiraf etmedim; fakat bu sözlerin, benim ruhum... üzerinde büyük tesiri oldu. Emîre bana:* Akşam yatağında düşünmeye başlayınca, söylediklerimin seni ikna ettiğini anlayacaksın *diyordu".*

Daha sonra Hasan ve akıl hocası birbirinden ayrıldılar. Fakat genç mürit araştırmalarını devam ettirdi. İçlerinde, kendini ikna eden bazı şeylerin yanısıra, tatmin etmeyen başka şeyleri de bulduğu İsmâilî kitaplarını okudu. Ağır bir hastalık, ondaki bu değişimi tamamladı. *"Kendi kendime: Şüphesiz gerçek iman budur diyordum. Fakat büyük bir korku onu kabul etmeme engel oluyordu. İşte ecel saatim geldi ve gerçeğe ulaşamadan öleceğim."*

Hasan ölmedi. İyileşir iyileşmez, eğitimini tamamlayacak başka bir İsmâilî üstat aradı. Sonra Fâtımî halifesine biat etmeye karar verdi. Bu biatı, Batı İran ve Irak'taki İsmailî davetinin reisi Abdülmelik İbn Attaş'tan, bu konuda yetki almış olan dâînin önünde gerçekleştirdi. Bundan bir süre sonra 1072 yılının Mayıs-Haziran ayında İbn Attaş bizzat, yeni müridiyle karşılaştığı Rey'e gitti. Onu huzura kabul etti, kendisine *davet* içinde bir görev verdi ve ona, halifenin maiyetine dahil olmak üzere Kahire'ye, diğer bir ifadeyle mezhebin merkezine gitmesini söyledi (2).

Hasan, bundan ancak birkaç yıl sonra Mısır'a gitti. Birçok Fars müellifi, onun gidişine sebep olan şartlar hakkında aynı rivayeti sundular. Bilâhere bu rivayet, batılı okuyuculara, Edward Fitzgerald tarafından, *Rubâiyât* tercümesinin önsözünde tekrarlanmıştır. Buna göre Hasan Sabbah, şair Ömer Hayyam ve vezir Nizâmülmülk aynı hocanın öğrencileri olmuşlardı. İçlerinden, dünyada başarıya ve servete ilk ulaşacak olanın, diğerlerine yardım edeceğine dair aralarında yemin etmişlerdi. Nizâ-mülmülk, Sultan'a vezir olunca, eski okul arkadaşları bu sözleşmeyi değerlendirdiler. Her ikisine, farklı nedenlerle reddettikleri birer valilik görevi teklif edildi. Resmî bir memuriyetin sorumluluklarından kaçan

Ömer Hayyam, bir şeref aylığını ve eğlence hayatının hoşluklarını tercih etti. Hasan'a gelince, bir taşra vazifesiyle merkezden uzaklaşmayı reddetti ve sarayda yüksek bir görev istedi. İsteği yerine getirildikten sonra, kendisi vezirliğe heveslenerek, Nizâmülmülk'ün şahsı için derhal tehlikeli bir rakip haline geldi. Bunun üzerine Nizâmülmülk, ona karşı bir komplo kurdu ve hile ile onu Sultan'ın gözünden düşürmeyi başardı. Hasan Sabbah, şerefi kırık ve hınç dolu olarak bunun karşılığını hazırlayacağı Mısır'a kaçtı.

Bu rivayet birtakım zayıflıklar arzetmektedir. Nizâmül-mülk, en geç 1020'de dünyaya gelmiş olup 1092'de katledilmiştir. Ömer Hayyam da 1048'de doğmuş ve 1131'de ölmüştür. Hasan Sabbah'ın ise doğum tarihi bilinmemekle birlikte 1124'te vefat ettiği malumdur. Bu tarihlerden çıkan sonuca göre, her üçünün aynı zamanda öğrenci olması ihtimali zayıftır. Modern araştırmacıların çoğuna göre, bu ilginç hikâye bir uydurmadır (3). Diğer tarihçiler ise, Hasan Sabbah'ın gidişinin daha inandırıcı bir açıklamasını yaptılar. Onlara göre Hasan'ın, Rey'deki idarecilerle sıkıntıları vardı. Çünkü onlar, Hasan'ı, Mısırlı casusları korumak ve tehlikeli bir kışkırtıcı olmakla suçluyorlardı. Hasan, tevkif edilmekten korktuğu için kaçtı ve kendisini Mısır'a kadar götürecek olan uzun bir araştırma gezisine başladı (4).

O, kendi hayat hikâyesine göre (bu hayat hikâyesi bize eksik olarak gelmiştir), 1076'da Isfahan'a gitmek üzere Rey'den ayrılır. Oradan, önce kuzeye doğru Azerbaycan'a, sonra Silvan'a ulaşır. Dini yorumlama hakkına sadece imamın sahip olduğunu ilân ve Sünnî âlimlerin üstünlüğünü reddettiği için, Silvan kadısı tarafından şehirden kovulur. Mezopotamya ve Suriye'nin arasından yoluna devam ederek Şam'a ulaşır. Burada, askerî birliklerin, Mısır'a giden karayolunu tuttuğunu öğrenince, batıya doğru sahil istikametinde hareket eder. Beyrut'a vardıktan sonra, güneye doğru, Mısır'a gitmek amacıyla gemiye bindiği Filistin'e kadar iner. 30 Ağustos 1078'de Fâtımî sarayının yüksek seviyeli yöneticileri tarafından iyi kabul gördüğü Kahire'ye ulaşır.

Hasan Sabbah, önce Kahire'de, sonra İskenderiye'de olmak üzere üç yıl kadar Mısır'da ikamet etti. Bazı kaynaklara göre, Nizar'ı desteklediği için ordu komutanı Bedrü'l-Cemâlî ile mücadeleleri oldu. Önce hapsedildi, sonra ülke dışına sürüldü. Aradaki anlaşmazlığın sebebi, hiç kuşkusuz renklendirilmiştir. Zira bu anlaşmazlık, el-Mustansır'ın mirası konusundaki münakaşadan öncedir. Bununla birlikte, büyük ihtimal ateşli inkılâpçı ile askerî diktatör arasında bir geçimsizlik vardı (5).

Hasan, Mısır'dan Kuzey Afrika'ya sürgün edilmiş olmalıdır. Fakat

onu götüren Frank gemisi batmış ve Hasan kurtarılarak Suriye'ye götürülmüştür. Bilâhere Hasan, Halep ve Bağdad yolunu takip ederek 10 Haziran 1081'de Isfahan'a ulaşmıştır. Bunu izleyen dokuz yıl boyunca, davete hizmet için bütün İran'ı dolaşacaktır. Kendi hayat hikâyesi içinde bu gezilerinden çok bahsetmektedir: Isfahan'dan *"Propagandayı bir süre için idare ettiğim Kirman ve Yezd'e gittim"* (6). Hasan, daha sonra İran'ın ortasından İsfahan'a dönmüş, arkasından güney yönünde, daha önce Mısır'dan dönerken bir süre kalmış olduğu Huzistan'a doğru hareket etmiştir.

Hasan, dikkatini yavaş yavaş İran'ın en kuzeyine, Hazar kıyısındaki Geylân ve Mâzenderân vilâyetlerine ve özellikle Deylem'in dağlık bölgesi üzerine çevirdi. Büyük İran platosunu kuşatan dağlar zincirinin kuzeyindeki bu topraklar, ülkenin geri kalan kısmından çok farklı bir coğrafî görünüme sahiptir. Bu yerler, İran yaylasında yaşayanların uzun zaman yabancı ve tehlikeli olarak kabul ettiği: güçlü, savaşçı ve başına buyruk bir halk tarafından meskun bulunuyordu. İran'ın eski hükümdarları, bu halkı, hiç bir zaman hâkimiyet altına alamamışlardır. Sasanîler dahi, onların akınlarından korunmak için, serhat kalelerini elde bulundurmak gerektiğini anlamıştı. İran'ın Arap fatihleri de, bundan daha fazlasını asla yapamadılar. Rivayete göre Arap valisi Haccac, Deylem'e hücum etmeye hazırlandığı zaman, ülkenin dağlarını, vadilerini ve geçitlerini gösteren bir haritasını yaptırttı. Haritayı Deylemlilerden bir elçilik heyetine gösterdi ve onlara, ülkelerini zapt ve tahrip etmezden önce boyun eğmelerini tavsiye etti. Deylemliler, haritayı inceledikten sonra ona şöyle dediler: *"Ülkemiz hakkında size iyi bilgi verilmiş; görünümü aynen böyledir. Fakat dağları ve geçitleri savunan savaşçıları göstermek unutulmuş. Şayet denerseniz onları tanıyarak öğreneceksiniz"* (7). Bilâhere Deylem İslâmlaştırıldığında, bu başarı, fetihten çok barışçı bir nüfuz sayesinde olmuştur.

Deylemliler, İslâ'ı son kabul edenler arasında olmakla birlikte, siyasî bakımdan bağımsız hanedanların ortaya çıkması; dinî bakımdan da Ehl-i sünnete aykırı inançların benimsenmesiyle, ilk şahsiyet dâvasına kalkışanlar arasında olmuşlardır. Abbasî baskısından kaçan Hz. Ali soyunun, VIII. asrın sonlarından itibaren sığınak ve desteğe kavuştuğu Deylem, Bağdad Abbasî halifeleriyle diğer Sünnî yöneticilere karşı, özerkliğini titizlikle koruyan faal bir Şiîlik merkezi haline geldi. Deylemliler, X. asır boyunca Büveyhîlerin idaresinde İran ve Irak'ın büyük bir kısmında nüfuzlarını yaymayı başardılar ve bir süre halifelerin bile koruyucuları oldular. Selçukluların gelişi, devlet içinde Deylemli ve Şiî

egemenliğine son verdi ve Deylem'i yavaş yavaş çökertti.

Hasan Sabbah, en büyük gücünü -koyu Şiî ve İsmâilî propagandadan çok etkilenmiş olan- bu kuzey halklarının ülkesine harcadı. Onun savaşçı imanı, Deylem ve Mâzenderân dağlarındaki muharip ve isyancılar üzerinde güçlü bir cazibe uyandırdı. Şehirlerden uzak duran Hasan, bilâhere üç yıl ikamet ettiği Damgan'a yerleşmek üzere, Huzistan'dan Doğu Mâzenderân'a kadar bozkır bölgelerini katetti. Buradan, dağlı halkın arasına dâîler gönderdi ve onları yönetmek ve çalışmalarında yardımcı olmak için bizzat kendisi de bıkıp usanmadan seyahat etti. Hasan'ın faaliyetleri, Rey'deki yöneticilere onu yakalama emrini veren vezirin derhal dikkatini çekti. İdareciler onu yakalamayı başaramadılar. Bu arada Hasan, Rey'den uzak durarak dağ yoluyla, Deylem'de kampanya için en elverişli bir üs olan Kazvin'e ulaştı.

Onun bitmez tükenmez yer değiştirmelerinin gayesi sadece insanları kendi dâvasına kazanmak değildi. Hasan, daima keşfedilme tehlikesi altında bulunan, sırf bir gizli buluşma yeri değil, aksine Selçuklu devleti aleyhine, misilleme görmeksizin mücadelesini sürdürebileceği uzak ve ele geçirilmez bir kale, yeni tip bir genel karargâh bulmayı araştırıyordu. Sonunda tercihi, Elburz dağ çemberinin tam ortasında, dev gibi bir kayanın zirvesinde, 1800 metreden fazla bir irtifada kurulmuş olan Alamut kalesi oldu. Kale, dışa kapalı ve verimli bir vadiye hâkim bulunuyordu. Uzunluğu 54 km., eni ise en geniş yerinde 5.4 km. olan bu vadiye, Alamut ırmağından, dik ve çıkıntılı kayalar arasındaki dar bir boğazdan giriliyordu. Daha sonra dar ve dolambaçlı bir yol, vadinin üzerinde, onlarca metre yükseklikte oturmuş olan kaleye ulaşıyordu.

Bazılarına göre bu kale, Deylemli bir hükümdar tarafından inşa edilmiştir. Rivayete göre bu hükümdar, bir av esnasında, eğitilmiş kartalını salıvermiş, kuş da kayalık bir çıkıntının üzerine konmuştu. Hükümdar, görüntünün askerî değerini farkederek, derhal oraya bir kale inşa ettirdi. *"Kaleye, Deylem dilinde* kartalın dersi *anlamına gelen* Aluh Amût *adını verdi"* (8). Başkaları bu deyimi, akla daha az yatkın olan bir çeviriyle *kartal yuvası* diye tercüme ettiler. 860'ta, bir Alevî reisi tarafından tekrar imar ettirilen bu kale, Hasan vardığı sırada, orayı Selçuklu sultanından almış bulunan Mehdi adındaki başka bir Alevîye ait bulunuyordu.

Alamut'un ele geçirilişi özenle hazırlandı. Hasan daha Damgan'da otururken, adamlarını kaleye yakın köylere göndermişti. Sonra *"Kazvin'den Alamut kalesine bir başka dâî gönderdim. Bu dâî bazı kale sakinlerini kendine inandırdı. Onlar da, Alevî reisini kendi planlarına dahil etmeye çalıştılar. Reis, onlara inanmış gibi görünüverdi. Daha sonra,*

bütün inanç değiştirenleri kovmak için kendine çeki düzen verdi ve kalenin sultana ait olduğunu ilân ederek kale kapılarını kapattı. Nice müzakereden sonra, geri dönmelerine izin verdi. Bilâhere onlardan tekrar kaleden ayrılmalarını istedi. Bu defa da onlar kaleden inmeyi reddettiler" (9).

Hasan, taraftarları kaleye yerleşir yerleşmez, Alamut yöresine gitmek üzere Kazvin'den ayrıldı. Bir süre bu civarda gizli olarak oturdu. Sonra 4 Eylül 1090 Çarşamba günü, onu gizlice kaleye aldılar. Bir müddet, kendini tanıtmaksızın orada kaldı. Sonunda kimliğini açıkladığı zaman, kale sahibi, tepki göstermek için vaktin geçmiş olduğunu anladı. Hasan, onun gitmesine izin verdi ve İranlı vakanüvislerin söylediğine göre, kalesine karşılık olarak ona 3.000 altın dinar verdi (10).

Artık, Hasan Sabbah Alamut hâkimi oluyordu. Bu tarihten itibaren, ölünceye kadar, otuzbeş yıl boyunca Alamut kayalığından hiç aşağıya inmedi. Çatıya çıkmak için iki vesile hariç, evden dışarı bile çıkmadı. Reşîdüddin'e göre Hasan, *"ölümüne kadar arta kalan zamanını ikametgâhında kitap okumak, davetin esaslarını kayda geçirmek, emaretinin işlerini yönetmek ve nihayet çileli, sade ve dindarâne bir hayat yaşamakla geçirmiştir"* (11).

İlk zamanlarda kendini, başka müstahkem kaleleri ikna etme ve ele geçirme şeklinde iki gayeye adamıştır. Bunu gerçekleştirmek için de, dâîlerini ve her yönetime sızmaya kabiliyetli olan casuslarını görevlendirdi. Genel karargâhının ayrılmaz parçasını, yani Rudbar kazasını kesinlikle kontrol etmesi gerekiyordu (*Rudbar* kelimesi, bu kazanın ortasından geçen Şah-rûd ırmağının adından türeyip *Irmak kıyısı* anlamını taşımaktadır). Daha güneyde meydana gelen değişiklikler, bu ıssız fakat verimli dağ vadilerindeki hayat tarzını etkilememişti. Rudbar'da bu ada lâyık, ne askerî ne de siyasî hiç bir idarî merkez yoktu. Halk köylerde yaşıyor ve kalelerde oturan mahallî soylular sınıfına itaat ediyordu. İsmâilîler işte burada bir destek buldular. Cüveynî bize Hasan'ın *"Alamut ve civarındaki mevkileri ele geçirmek için nasıl çaba sarfettiğini anlatır. Buraları, başarabildiği takdirde propaganda hileleriyle zaptetti. Hileleri işe yaramadığı zamanlarda ise bu yerleri, katliam, adam kaçırma, yağma, kan dökme ve savaş yoluyla ele geçiriyordu. Bu mevkileri ele geçirdikten sonra, uygun bir kaya bulur bulmaz oraya bir kale inşa ettiriyordu"* (12). 1096 veya 1102'de Lemeser'in baskınla ele geçirilmesi, önemli bir başarıdır (13). Baskın yapanların başında, daha sonra yirmi yıl boyunca, kale komutanlığı yapan Kiyâ Buzurg Ümîd bulunuyordu. Bu müstahkem kale, Şah-rûd'a bakan yuvarlak bir kalenin tepesindeki avan-

tajlı konumuyla İsmâilîlerin gücünü, bütün Rudbar bölgesinde daha da artırdı.

Daha uzakta, güneydoğuda, günümüzdeki İran-Afganistan sınırına yakın olan Kûhistan'ın dağlık ve ıssız bölgesi uzanıyordu. Bura halkı, İran platosunda bulunan büyük Tuz çölü (Deşt-i Kevîr)'nün ortasında, dağınık ve ayrı vaziyetteki vahalarda yaşıyordu. Bu bölge, İslâmın ilk zamanlarında, Zerdüşt dininin son sığınaklarından biri olmuş; Müslümanların eline geçtikten sonra ise, önce Şiîlerin ve diğer dinî fırkaların, daha sonra da İsmâilîlerin barınağı haline gelmiştir. Hasan Sabbah 1091-1092'de, halkı harekete geçirmek ve İsmâilîlere desteği artırmak için oraya bir dâî göndermeye karar verdi. Bu iş için Hüseyin Kâinî üzerinde karar kıldı. Kûhistan asıllı bu becerikli dâî, Alamut'un el değiştirmesinde önemli bir rol oynamıştı. Onun daveti, beklenmedik bir başarı kazandı. Kûhistan halkı Selçuklu hâkimiyetinden hoşnut değildi. Müstebit bir Selçuklu kumandanı, İsmâilîlere yeni katılmış çok itibarlı bir şahıs olan mahallî bir emîrin kızkardeşine talip olunca, halkın kini daha da arttı. Hüseyin Kâinî'nin bölgedeki faaliyeti, basit bir bozgunculuk ve kale fethi hareketini geride bırakmıştır. Onun hareketi, hemen hemen bir halk ayaklanmasını veya yabancı bir askerî idareye karşı bir bağımsızlık hareketini başlatmıştı. İsmâilîler, pek çok yerde bu açıktan isyana katıldılar ve Zevzen, Kâin, Tabes, Tûn ve diğer birtakım önemli şehirlerin kontrolünü ele geçirdiler. Rudbar'daki gibi Doğu Kûhistan'da da gerçek bir devlet kurmaya muvaffak oldular (14).

Dağlık bölgeler, İsmâilî yayılma stratejisi için belli avantajlar arzediyordu. İran'ın Huzistan ve Fars memleketleri arasındaki güney-batı bölgesi, bu özelliğiyle başarı için zorunlu şartları taşıyordu: Girişi zor olan ülke, yaygaracı ve hoşnutsuz halk, Şiîlik ve İsmâilîliğe bağlılıkta güçlü mahallî gelenek. Bölgedeki İsmâilî reisi, Mısır'da bir süre kaldıktan sonra, ülkesine Fâtımî propagandacısı olarak dönmüş olan Errecanlı kunduracı Ebu Hamza idi. Ebu Hamza, Errecan'a iki kilometre uzakta kurulmuş olan iki müstahkem kaleyi ele geçirdi ve bunları, yeni faaliyetlerin merkezleri haline getirdi (15).

Bazı İsmâilî dâîleri uzaktaki ileri karakollarda önemli mevziler elde etmek ve bunları sağlamlaştırmakla uğraşırken, diğerleri dinî propagandalarını Ehl-i sünnet ve Selçuklu iktidarının ana merkezlerine taşıyorlardı. İsmâilî dâîleriyle Selçuklu idarecileri arasında, ilk kan dökülmesine sebep olanlar bunlardır. Hadise, Rey ve Kum'a yakın olan kuzey platosu üzerindeki küçük Sâve kentinde, muhtemelen Alamut'un alınmasından önce meydana gelmiştir. Onsekiz İsmâilî biraraya gelip ayrı olarak na-

maz kıldıkları için emniyet müdürü (Şahne) tarafından tutuklanmıştı. İsmâilîler bu amaçla ilk defa toplanıyorlardı. Yapılan sorgulamadan sonra serbest bırakıldılar. O sırada, Isfahan'da yaşayan Sâveli bir müezzini kendi dâvalarına kazanmaya çalıştılar. Müezzin, onların davetine icabet etmedi. İsmâilîler, bir ihbardan korktukları için müezzini öldürdüler. Müezzin, Arap tarihçisi İbnü'l-Esîr'e göre onların ilk kurbanıdır. Nizâmülmülk, cinayet haberi kendine ulaştığında elebaşının idamını emretti. Suçlu, çeşitli dinî görevlerde bulunmuş ve İsmâilî olduğundan kuşkulanıldığı için, Kirman'da halk tarafından linç edilmiş olan bir vaizin oğlu, Tahir adlı bir marangoz idi. Tahir ölüme mahkum edildi ve cesedi ibret olsun diye şehir meydanında sürüklendi. İbnü'l-Esîr'e göre o, idam edilen ilk İsmâilîdir (16).

Selçuklular, İsmâilî tehdidine, kuvvet yoluyla karşı koymaya ilk kez 1092'de başladılar. Selçuklu emîr ve meliklerinin ulu hükümdarı Sultan Melikşah, biri Alamut'a diğeri Kûhistan'a olmak üzere iki sefer düzenledi. Her iki sefer de geri püskürtülmüş olup, birinci sefer, Rudbar ve Kazvin'deki İsmâilî taraftar ve sempatizanlarının yardımıyla sonuçsuz kalmıştır. Cüveynî, bu konuda, olayı anlatan bir İsmâilî metnini nakleder: *"Sultan Melikşah, H.485 (M.1092) yılı başında, Hasan'ı ve onun bütün taraftarlarını ortadan kaldırmakla, Emîr Arslantaş'ı görevlendirdi. Arslantaş, aynı yıl, Cemaziyelevvelin ilk günü (Haziran-Temmuz 1092) Alamut'u kuşattı. Bu sırada, Hasan Sabbah'ın yanında ancak 60-70 adamı vardı ve erzakları yetersizdi. Bunlar sahip oldukları az şeyle yetindiler ve kaleyi kuşatanlara karşı savaşı sürdürdüler. Oysa Hasan'ın, Zuvara ve Ardistan kökenli, Dihdar Ebu Ali adlı bir dâîsi, şehir sakinleri arasında, kendi hafiyelerinin de bulunduğu Kazvin'de oturuyordu. Öte yandan, Sabbahçı propagandaya inananlar, Tâlikan kazasında olduğu gibi Kûh-i Bara'da da çok kalabalıktılar. Hepsi de, Kazvin'e yerleşmiş olan Ebu Ali ile sık sık görüşüyordu. Hasan Sabbah, Kûh-i Bara ve Tâlikan'daki halk kitlesini ayaklandıran Ebu Ali'den yardım istedi. O da kendisine silah ve araç-gereç gönderdi. Yaklaşık 300 adam, Hasan Sabbah'ın yardımına geldiler; Alamut'a girmeyi başardılar. Sonra, Rudbar halkından, kendilerine bağlı bazı kimselerin desteği ve garnizonun da yardımıyla, aynı yılın şaban ayı sonunda (Eylül-Ekim 1092), bir gece aniden Arslantaş'ın ordusuna hücum ettiler. Allah'ın takdiriyle bozguna uğrayan ordu, Alamut'u terkederek Melikşah'ın yanına geri döndü "* (17). Öte yandan, 1092 Kasım ayında, Kûhistan'daki İsmâilî karargâhı, sultanın ölüm haberinin gelmesiyle çalkalandı.

Bu arada İsmâilîler, kendi adlarını taşıyacak olan adam öldürme

sanatı dalında ilk büyük başarılarını kazanmışlardır. Kurban olarak güçlü vezirin şahsını seçmişlerdi. *"İsyanın büyümesini önlemek ve uyuşukluğun kusurunu kökünden kazımak"* için vezirin gösterdiği çabalar, onu İsmâilîlerin en tehlikeli düşmanı haline getirmişti. Hasan Sabbah, titiz bir biçimde planını hazırladı. İsmâilî kaynaklarından -hiç şüphesiz onları uyarlayarak- etkilenen Reşîdüddin, şunları yazmaktadır: *"Efendimiz, iyi bir kurbanlık olan Nizâmülmülk'ü ölüm ve imha pususuna düşürmek için hile ve tuzaklar kurdu ve bu eylem sayesinde ünü ve şanı arttı. Hile ve desiselerle, yalan sözler ve asılsız vaatlarla Fedaîler tarikatının temellerini attı ve onlara:* aranızdan bu devleti muzır Nizâmülmülk Tûsî'den kim kurtaracak? *diye sordu. Ebu Tahir Arranî adlı bir adam, buna gönüllü olduğunun işareti olarak elini göğsünün üzerine koydu. Daha sonra o, dalâlet yolunu izlemek suretiyle ahiret mutluluğuna ulaşmayı umduğu için, 12 Ramazan 485 Cuma gecesi (16 Ekim 1092), Nihâvend kazasında* Sahne *denilen yerde, kabul salonundan harimine gitmekte olan Nizâmülmülk'ün tahtırevanına, sûfi kılığına girmiş olarak yaklaştı. Bir hançerle onu yaraladı ve vezir, bu yüzden şehit oldu. Nizâmülmülk, Fedaîlerin ilk kurbanıdır. Efendimiz, -hak ettiğiyle yargılansın-:* bu şeytanın katli, mutluluğun başlangıcıdır *şeklinde bir açıklamada bulundu"* (18).

Böylece, iyi planlanmış bir törer savaşı sürecinde, birçok hükümdarı, prensi, generali, valiyi ve hatta İsmâilî öğretileri kınamış ve onu benimseyenlerin dışlanmasını desteklemiş bulunan ilâhiyatçıları ölüme götürecek bir dizi saldırı başlamıştır. Bu dindar rakiplerden biri şunları söylemektedir: *"Onları öldürmek yağmur suyundan daha meşrudur. Onları yakalamak ve öldürmek suretiyle yeryüzünü onların kirinden temizlemek, sultanların ve kıralların görevidir. Onlarla birlik olmak veya onlardan dost edinmek, onların kestiği hayvanın etini yemek ve evlilik yoluyla onlara akraba olmak doğru değildir. Bir Rafizînin kanını dökmek, hak dinden olmayan yetmiş imansız Rumu öldürmekten daha hayırlıdır"* (19).

Haşîşîler, düşmanlarının gözünde, din ve topluma karşı kanlı bir entrika içinde bulunan güdümlü fanatiklerdir. İsmâilîlerin gözünde ise, imamın düşmanlarına karşı mücadele eden seçkin bir müfrezeyi meydana getiriyorlardı. Zalimleri ve gasıpları cezalandırarak, imanlarının ve dürüstlüklerinin en son kanıtını gösteriyorlar ve doğrudan doğruya ebedî mutluluğu kazanıyorlardı. İsmâilîler, *fedaî* (kelime anlamıyla kendini adayan kimse) terimini, bizzat kendini öldüren kimseyi ifade etmek için kullanıyorlardı. Nitekim, onların cesaret, dürüstlük ve karşılıksız

fedakârlıklarını öven bir İsmâilî şiiri bulunmuştur (20). Alamut'un, Reşîdüddin ve Kâşânî tarafından alıntı yapılmış mahallî İsmâilî vakayinamelerinde, kurbanların ve onların mutaassıp cellatlarının isimlerini bildiren bir şeref listesi mevcuttur.

İsmâilîler, teşkilât bakımından yemin ve teşkilâta merasimle alınma sistemine, mevki ve bilgi hiyerarşisine göre kurulmuş gizli bir cemiyeti meydana getiriyorlardı. Sırlar çok iyi saklanıyordu. Bundan dolayı, cemiyet hakkındaki bilgiler dağınık ve karışıktır. Bazı Sünnî yazarlar, İsmâilîleri, dalavereci nihilist bir çete olarak tasvir ederler. Çünkü İsmâilîler, son aşamada, inançsızlıklarının iğrençliğini ifşa ettikleri tedrici bir tahribatla saf adamları kandırıyorlardı. İsmâilî yazarlara göre fırkanın üyeleri, kutsal sırların koruyucularıydı. İnanan kimse, bu sırlara, ancak tedricî bir kabul ile noktalanan, uzun bir hazırlık ve eğitim döneminden sonra erişebilirdi. Fırkanın teşkilâtını ifade etmek için, en yaygın olarak kullanılan terim, *çağrı* veya *vaaz* anlamına gelen *da've* (davet) terimidir. Temsilcileri, bir çeşit ruhban sınıfını meydana getiren dâîler -tam karşılığıyla davet edenler- 'dir. Daha yakın İsmâilî kaynakları, onların bir vaizler, müderrisler ve müritler silsilesini meydana getirdiklerini bize haber veriyorlar. Bunların altında, müptedîlerin en alt sınıfı olan müstecipler -kelime anlamıyla davete cevap verenler- bulunuyordu. Üzerlerinde ise hücce (hüccet) *âyet* yani *büyük dâî* vardı. Cezîre (ada) kelimesi, bir dâînin yetki sahasına giren bölge veya etnik çevreyi belirtiyordu. Diğer İslâmî mezhep ve tarikatlardaki gibi İsmâilîler, dinî reislerine çoğu zaman Arapça *şeyh* ve Farsça *pîr* adını veriyorlardı. *Yol arkadaşı* demek olan *Refîk* ise, daima fırka üyelerini ifade etmek için kullanılan bir terimdir (21).

1094'te İsmâilîler ciddî bir krizle karşılaştılar. Yukarıda söylediğimiz gibi, dönemin imamı ve dinî reisi olan Fâtımî halifesi Mustansır'ın Kahire'de ölümü, sonu gelmeyen bir anlaşmazlığı başlattı. İran İsmâilîleri Musta'lî'yi tanımayı reddettiler. Onlara göre meşru varis Musta'lî'nin büyük kardeşi Nizar idi. Bu parçalanmaya kadar, İran İsmâilîleri en azından ismen, Kahire'dekl imam ve büyük dâînin yüksek otoritesi altında bulunmuşlardır. Hasan Sabbah, ilk önce sade bir murahhas, daha sonra Aldülmelik İbn Attaş'ın halefi olarak onların temsilcisiydi. Bu kopmadan sonra, İran İsmâilî cemaati, Kahire'deki eski üstatlarının desteğini yitirdi; fakat artık denetime de maruz kalmadı.

Dinî ve siyasî bakımdan bütün İsmâilî sistemin esas sembolü olan imamın kimliği, önemli bir problemi ortaya koyuyordu. Buna göre Nizar, Mustansır'dan sonra meşru imam olmuştu. Halbuki onun İskenderiye'de

tıpkı kendi oğulları gibi hapishanede katledilmiş olduğu söyleniyordu. Bazı Nizarîler, onun gerçekte ölmemiş olduğunu, sadece gizlenmiş bulunduğunu ve bir gün Mehdi olarak geri döneceğini ilân ettiler. Bu durum imamlar soyunun son bulmuş olması demekti. Bu ekol çabuk ortadan kalktı. Hasan Sabbah'ın, bu konuda kendi taraftarlarına söylediği şeyler bilinmiyor. Fakat daha sonra imametin, Nizar'ın gizlice Alamut'a götürülmüş olan küçük bir oğluna geçtiği inancı yayıldı. Bir rivayete göre bu şahıs, henüz çocukluk çağında iken Mısır'dan kaçırılmış ve İran'a götürülmüştü. Bir diğer rivayete göre, Nizar'ın oğlunun, o sırada hamile olan bir cariyesi, yeni imamı dünyaya getireceği Alamut'a götürülmüştü. Nizarîlerin söylediklerine göre bu olaylar o dönemde gizli tutulmuş ve yıllar sonra ifşa edilmiştir.

Kahire ile ilişkinin kopmasıyla birlikte, zâhir imamın bulunmayışı ve zorunlu olarak yapılmış yeni düzenlemeler, İsmâilîlerin İran'daki faaliyetlerini durdurmuş veya engellemiş görünmüyor. Aksine, İsmâilîler, XI. asrın sonlarıyla XII. asrın ilk yılları boyunca, Selçuklu devletinin karşılaştığı geçici düzensizlikten yararlanarak, faaliyetlerini yeni bölgelere yaymışlardır.

1096'da, Doğu Elburz'da bir kalenin zaptı, onların önceki çabalarının maksadına uygundu. Hasan'ın, Deylem'e gelmezden önce çalışmış olduğu Damgan bölgesine, Alamut'tan elçiler gönderildi. Bu dâîler, bizzat Abdülmelik İbn Attaş'ın etkisiyle İsmâilîliğe girmiş bulunan, Damgan yöneticisi Muzaffer adlı bir subayın yardımından yararlandılar. Damgan'ın güneyinde, sağlamlığı ve konumu bakımından, mezhebin amaçlarına çok elverişli olan Girdkûh kalesi yer alıyordu. Muzaffer, kaleyi onlar adına ele geçirmeye hazırlandı. Kendine dürüst bir subay süsü vererek, amiri bulunan Selçuklu emîrini, sultandan onun adına Girdkûh kalesini istemeye ve kendisini oraya kale komutanı olarak tâyine ikna etmeyi başardı. Uzlaşarak ve muhtemelen masraflar da emîre ait olmak üzere, kaleyi tamir ve tahkim ettirdi; içini erzak ve değerli eşya ile doldurdu. Bu hazırlıklar biter bitmez, kendisinin İsmâilî ve Hasan Sabbah'ın müridi olduğunu ilân etti. Bundan böyle kaleyi kırk yıl boyunca bu şahıs yönetti. Girdkûh kalesi, Horasan ve Batı İran arasındaki anayola bakıyor ve Doğu Mâzenderân'daki İsmâilî destek merkezlerinin çok yakınında bulunuyordu. Kale, o sırada gelişmekte olan İsmâilî nüfuzunun stratejik konumunu büyük ölçüde kuvvetlendirdi (22).

Aşağı yukarı aynı dönemde İsmâilîler, çok daha cesur bir teşebbüsü yani, büyük Isfahan şehrinin yakınındaki bir tepe üzerinde kurulmuş ve bir Selçuklu sultanının malikânesi bulunan Şahdiz kalesini ele geçir-

meyi başardılar (23). İsmâilî dâîleri, uzun zamandan beri Şahdiz'de faaliyette bulunuyorlardı. Abdülmelik İbn Attaş vaktiyle orada yaşamış, fakat Şiîlikle suçlandığı için firara mecbur olmuştu. Tahta yeni çıkan Sultan Berkyaruk'un, üvey biraderleri ve üvey annesiyle yaptığı mücadelelerden istifade eden İsmâilîler, Isfahan'da halk, İsmâilîlere karşı ayaklanıp onları katliama tabi tutuncaya kadar, terörü yaymaya devam ettiler. Diğer Fars şehirlerinde de buna benzer, halka dayalı hareketler kaydedilmiştir.

Abdülmelik İbn Attaş'ın oğlu Ahmed, İsmâilî faaliyetlerine yeniden hız kazandıracaktır. Babasının kaçışı sırasında, onun dinî konulardaki fikirlerini paylaşmadığı sanılarak kendisine Şahdiz'de kalma izni verilmişti. Bununla birlikte o, gizli gizli İsmâilî dâvası için çalışıyordu. İranlı bir tarihçi onun, Şahdiz garnizonundaki çocukların öğretmeni olmayı başardığını anlatıyor. Garnizon, mânidar ama, Deylemli paralı askerlerden oluşuyordu. Daha basit başka bir rivayete göre ise Ahmed, kale kumandanının gözüne girmiş ve onun sağ kolu haline gelmiş, ölümünden sonra ise yerine geçmiştir. Bir süre sonra İsmâilîler, Isfahan yakınında Hâlincan adlı ikinci bir kaleyi ele geçirdiler. Fakat bunun savaş yoluyla mı, yoksa sulh yoluyla mı gerçekleştiği tam olarak bilinmiyor. İsmâilîler konusunda bu tür hikâyelerden çok hoşlanan vakanüvislerin iddiasına göre Hâlincan'ın zaptı bir marangozun işidir. Bu marangozun, kumandanla dost olduğu ve verdiği bir ziyafet sırasında bütün garnizonu sarhoş etmiş olduğu rivayet ediliyor.

1092'de Melikşah'ın yerine geçmiş olan Sultan Berkyaruk'un zamanının çoğunu, kardeşi Sencer tarafından desteklenen üvey kardeşi Muhammed Tapar ile düştüğü anlaşmazlık doldurduğu için, İsmâilîlerle mücadeleye daha fazla zaman ve para harcaması mümkün olmuyordu. Berkyaruk ve yardımcıları, düşmanlarının aleyhine olan İsmâilî faaliyetlerine müsamaha göstererek ve belki de fırsat zuhur ettiğinde, el altından onların yardımını isteyerek daha kötü yapmış oldular. Söz konusu yanlış, Berkyaruk'un Horasan temsilcilerinin durumudur. Bu temsilciler, rakip komplolara karşı, Kûhistan İsmâilîlerinin desteğini sağladılar. Haşîşîlerin, Alamut vakayinameleri tarafından iktibas edilen şeref listesi, Hasan Sabbah'ın hâkimiyeti zamanında Nizâmülmülk cinayeti ile başlayan elliye yakın cinayeti sayar. Cinayetlerin yarısından çoğu bu döneme rastlar. Bu kurbanlardan bazılarının Muhammed Tapar'ın dostu, fakat Berkyaruk'un düşmanı oldukları söylenmektedir.

1100 senesi yaz mevsiminde Berkyaruk, Horasan'a geri çekilmeye mecbur olan Muhammed Tapar'ı yenilgiye uğrattı. Bu zaferden sonra

İsmâilîler, giderek cüret ve güven gösterdiler. Nitekim sultanın sarayına ve ordusuna sızmayı bile başardılar. Çok sayıda askeri, kendi davalarına kazandılar; kendilerine karşı koyanları ise öldürmekle tehdit ettiler. Arap vakanüvisinin anlattığına göre *"hiç bir kumandan veya subay, evinden korumasız olarak ayrılmaya cesaret edemiyordu. Hepsi elbiselerinin altında birer zırh taşıyordu. Bizzat Vezir Ebü'l-Hasan bile sırtına zırhtan bir gömlek giyiyordu. Berkyaruk'un üst rütbeli subayları, bir suikast ihtimaline karşı, huzura silahlı olarak çıkabilmeleri için ondan izin istediler. Sultan da onlara bu konuda izin verdi"* (24).

İsmâilîlerin her zaman çok büyük olan tehdit ve saygısızlığı ile, sultanın onlarla fena olmayan dostluğu hakkında adamlarının duyduğu öfke, nihayet sultanı harekete geçmeye zorladı. 1011'de Berkyaruk, çoktandır Horasan'ı idare etmekte olan Sencer'le, ortak düşmanlarına karşı birlikte hareket etmek üzere, anlaşmaya varmış görünüyor. O sırada Sencer, Kûhistan'daki İsmâilî bölgelerine, en tecrübeli emîrinin komutası altında tam teçhizatlı bir askerî gücü sefere gönderdi. Bu birlik, çevresini yağmaladıktan sonra büyük Tabes kalesini kuşattı. Surların büyük bir kısmını mancınıklar sayesinde tahrip etmişti; İsmâilîlerin para ile elde etmeyi başardıkları emîr, kuşatmayı kaldırıp geri çekildiği sırada, kaleyi ele geçirmeye hazırlanıyordu. Kuşatma kalkınca kaledekiler, yeni bir saldırıya karşı koymak üzere Tabes kalesini tamir ve takviye ettiler. Beklenen saldırı, üç yıl sonra, aynı emîr nizamî birliklerine ilâveten birçok gönüllüyü de ihtiva eden yeni bir ordunun başında Kûhistan'a ulaştığında vuku buldu. Bu kez emîrin seferi, neticeli olmamakla beraber, beklenmedik bir başarı kazandı. Selçuklu birlikleri Tabes'i ve İsmâilîlere ait diğer kaleleri zapt ve tahrip ettiler; hayvan sürülerini yağmaladılar ve halkın bir kısmını köle haline getirdiler. Sonra, İsmâilîlerden *"Kale inşa etmeyeceklerine, silahlanmayacaklarına ve hiç kimseyi kendi inançlarına sokmayacaklarına"* dair söz aldıktan sonra geri çekildiler (25). Birçoğu bu şartları çok hafif olarak değerlendirdi ve Sencer'i bu maddeleri kabul ettiği için eleştirdi. Kesin olan şudur ki İsmâilîler, Kûhistan'a sağlam bir şekilde yeniden yerleşmek için fazla zaman geçirmediler.

Berkyaruk, İran'ın batısında ve Irak'ta, İsmâilî güç merkezlerine saldırmak için hiçbir ciddî gayret göstermedi. Daha ziyade, Isfahan İsmâilî sempatizanlarının katline izin vererek veya bunu teşvik ederek subayların ve halkın öfkesini yatıştırmayı denedi. Toplandıktan sonra büyük meydana götürülen ve ölüme havale edilen zanlıları izlemek üzere askerler ve siviller biraraya geldiler. İbnü'l-Esîr'in anlattığına göre o gün, basit bir suçlama kâfi geliyor ve nice masum insan şahsî kinlere kurban

gidiyordu. Ardından, İsmâilî karşıtı propaganda, Isfahan'dan Irak'a yayıldı. Bağdad karargâhında İsmâilîler katledildi; kitapları ise yakıldı. Söz konusu olay, bizzat sultan adına Bağdad'da resmi görevli olarak bulunan, meşhur İsmâilî Ebu İbrahim Esedâbâdî olayıdır. Sultan, onun yakalanmasını emretti. Gardiyanlar onu öldürmeye geldiğinde Esedâbâdî onlara: *Pekâlâ, beni öldürdünüz diyelim, fakat kalelerde bulunanları da öldürebilecek misiniz?"* (26) dedi.

Bu boşuna söylenmiş bir laf değildi. Gerçekte, İsmâilîler bir acıyla karşılaşmışlarsa, artık Berkyaruk'un iyi niyetine güvenemiyorlarsa ve nihayet fedaîler bir süre için, nispeten hareketsiz kalmışlarsa da kaleleri yerinde duruyordu. Ayrıca bunların yaratmış olduğu terör hâkimiyeti, her ne kadar engellenmişse de, tam olarak sona erdirilememişti. Nitekim şeref listesi 1101 ve 1103 yılları arasında, şehrin eski camiinde Isfahan müftüsünün, öte yandan Beyhak valisinin ve Nişapur camiinde ise İsmâilî karşıtı bir tarikat olan Kerrâmiyye reisinin katlini haber veriyor. Selçuklu asker ve memurlarını öldürmek çok zor gibi görünüyorsa da, hiç olmazsa İsmâllîlere sataşmaya cesaret eden sivil ve dinî liderleri cezalandırmak mümkün oluyordu. Tam o yıllarda, Alamut şeyhi, dâîlerini Suriye'ye gönderme konusunda önemli bir karar aldı.

Sultan, İsmâilî toplumunu saf dışı bırakamadıysa da, onları Selçuklu devleti dahilinde durdurmayı başardı. Berkyaruk'un ölümünden sonra 1105'te halefi Muhammed Tapar, İsmâilîleri alt etmek için kesin karar aldı. *"Sultanlık, Muhammed Tapar'ın eline iyice geçip, kendisine itiraz edecek hiç bir rakip kalmayınca, en öncelikli işi, İsmâilîleri yuvalarından çıkarıp yenmek, sonra da, müslümanları tabi tuttukları zulüm ve cinayetlerin öcünü onlardan almak oldu. Isfahan'da başkentin yukarısında bulunan ve ona en çok sıkıntı veren İsmâilî kalesiyle işe başlamaya karar verdi. Bizzat ordusunun başına geçti ve 6 Şaban 500 (2 Nisan 1107)'de kaleyi muhasaraya başladı"* (27).

Kalenin kuşatılması ve fethi, İsmâilîler ve dostları tarafından hazırlanan bir dizi hile ve manevralar yüzünden gecikti. Ordunun hareketi beş hafta ertelenmişti. Aslında İsmâilî sempatizanları daha vahim tehlikelerin ortaya çıktığına dair, sultanın ordugâhında asılsız şayialar yaymışlardı. Mahallî İsmâilî reisi Ahmed İbn Attaş, sonunda kendini sıkıştırılmış görünce, dinî bir tartışma başlatarak zaman kazandı. İsmâilîler sultana: kendilerinin iyi müslüman olduklarını, Allah'a ve Peygambere inandıklarını ve şeriata uyduklarını açıklayan bir haber gönderdiler. Sünnîlerden sadece *imamet* meselesinde ayrılıyorlardı. Buna göre sultanın kendileriyle mütareke ve barış yapmasının ve tabiliklerini kabul etmesi-

nin doğru olacağını ilâve ediyorlardı. Bu bildiri, kuşatmacılarla müdafiler ve hatta kuşatmacılardan farklı görüşlere sahip olanlar arasında bir dinî tartışmayı başlattı. Sultanın dinî konulardaki danışmanlarından büyük çoğunluğu, İsmâilîlerin teklifini kabul etmeye hazırdılar; fakat bazıları daha sert bir tutumu savunmaya başladı. *"Onlardan biri* şu soruya cevap versinler *dedi:* Eğer imamınız şeriatın yasakladığı konuda size izin verse, şeriatın size izin verdiği şeyi de yasaklasa ona uyar mısınız? *Olumlu cevap verirlerse kanlarını dökmek mübah olur"*. Mutaassıpların inadı tartışmanın sonuçlanmasını engelledi ve kuşatma yeniden başladı.

O zaman İsmâilîler bir başka taktik kullandılar. *"Canlarını ve mallarını kalabalıktan korumak için",* civarda başka bir kaleyi kabul edeceklerine dair bir anlaşma önerdiler. Görüşmeler uzun sürdü. Oysa sultanın veziri, kaleye bizzat erzak ulaştırıyordu. Sultanın, bu fırka hakkında ileri geri konuşan emîrlerinden biri, bir İsmâilî Haşîşî tarafından yaralanınca görüşmeler sona erdi. Sultan kuşatmanın yeniden başlamasını emretti ve müdafilerin tek ümidi, müzakere yoluyla teslim olmaya kaldı.

Hemen bir anlaşma imzalandı. Garnizondan bir kısmı kaleyi terkedebilecek ve sultanın adamlarının himayesi altında, Tabes İsmâilî merkeziyle yakınındaki Errecan merkezine gidebileceklerdi. Diğerleri kalenin bir bölümünü ellerinde tutucaklar, geri kalan kısmını da sultana terkedeceklerdi. Kalede kalanlar arkadaşlarının, gidecekleri yere sağ salim vardıkları haberi geldiği zaman, kalelerinden aşağı inecekler ve Alamut'a gidebileceklerdi. Gerçekte ise İbn Attaş, birinci grubun yerine vardığını öğrenir öğrenmez taahhütlerini yerine getirmeyi reddetti. Ateşkesten yararlanarak, kalenin serbest tarafına cephanelerini ve seksen kadar adamını yığmış ve ölesiye savaşmaya hazırlanmıştı. Tabyalardan birine yerleştirilen askerlerin, hakikatte, asker izlenimi verecek şekilde yerleştirilmiş zırhlar ve silahlar olduğunu düşmana bildiren bir hainin ihaneti yüzünden yenildiler. Son saldırı sırasında müdafilerden çoğu öldü. İbn Attaş'ın mücevherlerle süslü hanımı, kendini kulelerden birinin tepesinden aşağı atarak intihar etti. İbn Attaş yakalandı ve şehrin sokaklarında sürüklendi. Sonra derisi yüzülerek içine saman doldurulduu ve kafası Bağdad'a gönderildi.

Sultanın münşîsi, bu zafer şerefine kaleme aldığı zafernamede, bu belgelerin özelliği olan tumturaklı bir üslup kullanarak, bize, yendikleri düşman hakkında tarafgirliği aşikâr bir tasvir bırakmıştır: *"Bu Şahdiz kalesinde... adaletsizlik filizlenmiş ve çoğalmıştı. Zihni yanlış düşünceye kapılmış ve yolunu şaşırmış bulunan İbn Attaş orada tutunuyordu;*

fedaîlerine Sırât-ı müstakîm *yolunun yanlış düşünce olduğunu ve bu yolun, yalanlarla dolu bir kitabı hayat rehberi edindiğini söylüyordu. Müslümanların kanını dökmeyi meşru sayıyor, mallarının yağmalanmasını caiz görüyordu. Sadece Isfahan'da: rakiplerini hainice sıkıştırmaları, arkadan vurmaları, her türlü işkenceden sonra feci bir şekilde öldürmeleri, saray erkanından ve seçkin âlimlerden başlayarak onları ortadan kaldırmaları, taarruzdan masun pek çok kişinin kanını dökmeleri ve İslâm dünyasını üzen nice rezillikleri işlemelerinin sorumluluğu onlara yeter... Dini müdafaa uğrunda savaşmak ve Çin'e kadar bile olsa, dağlarda ve ovalarda onlara karşı mukaddes cihadı sürdürmek bizim vazifemizdir"* (28).

Tabiî olarak Çin'den kasıt, sadece bir üslup şekli ve Hz. Peygamberin meşhur bir hadisine atıftır. Bununla beraber, İsmâilîler aleyhine saldırı, Selçuklu imparatorluğunun doğu ve batı cephelerine yayıldı. Irak'ta, İsmâilîlerin oniki seneden beri ellerinde tuttukları Tekrit'e karşı bir sefer düzenlendi. Düzenlenen bu sefer, bir fetihle sonuçlanmasa da, Tekrit kumandanını, kaleyi o yöredeki Şiî Araplara terketmeye zorladı. Doğuda ise Sencer, Kûhistan'daki İsmâilî üsleri aleyhine harekete geçmesi için sıkıştırıldı. Bundan çıkan netice tam olarak bilinmiyor. Ancak İsmâilîler, bu sırada veya bir süre sonra, Errecan yakınındaki kalelerini kaybediyorlardı. Daha sonra Huzistan ve Fars bölgesinde onlardan söz edildiği artık pek işitilmemiştir.

Bununla beraber bu kalelerden hiçbiri, İsmâilî gücünün esas merkezi değildi. Esas merkez, kuzeyde, Rudbar ve Girdkûh kalelerinde ve özellikle de Hasan Sabbah'ın ikametgâhı olan büyük Alamut kalesinde bulunuyordu. Sultan 1107-1108'de, vezir Ahmed İbn Nizâmülmülk'ün idaresinde, Rudbar'a bir ordu gönderdi. Bu vezirin İsmâilîlerden nefret etmesi için şahsî sebepleri de vardı. Babası meşhur vezir Nizâmülmülk, onların birinci kurbanı olmuş ve kardeşi Fahrülmülk de, bir önceki yıl Nişapur'da bir Haşîşînin kılıcı altında can vermişti.

Vezirin ordusu belli bir başarı kazandı ve İsmâilîleri büyük felâketlere uğrattı; fakat Alamut'u ne ele geçirmeyi ne de yıkmayı başarabildi. *"Ahmed İbn Nizâmülmülk Alamut'u ve onun yakınında, Andic kıyısında bulunan Üstüvand'ı kuşattı. Bir süre savaştı ve mahsulleri tahrip etti. Sonra ordu, daha fazlasını yapacak durumda olmadığından Rudbar'ı terketti. Kalelerde büyük bir açlık hüküm sürüyordu ve insanlar ot yiyorlardı. Bunun için hanımlarını ve çocuklarını başka yerlere gönderdiler. Bizzat Hasan Sabbah da eşini ve kızlarını Girdkûh'a yollamıştı"* (29).

Bu sırada sultan, İsmâilîler aleyhine, doğrudan doğruya onların

komşularını harekete geçirmeyi denedi. Kendi nizamî birliklerinin yarım kalan hücumuna katılma konusunda, Geylân bölgesi hâkimini ikna etmeyi başardı. Daha sonra, sultanın gururlanmasına gücenen bu mahallî hâkim, ondan desteğini çekti. Onun, belki başka sebepleri de vardır. Cüveynî, korkunç ve yakın komşularıyla kendilerinin kudretli ve fakat uzaktaki metbuları arasında zaptedilmiş olan Deylem'de, yerel hâkimlerin içinde bulundukları zor durumu canlı bir şekilde tasvir etmiştir: *"Uzakta veya yakındaki yerel hâkimler, onların ister dostları, ister düşmanları olsunlar, şu sebeple tehlikeye atılmış oluyorlar ve kendilerini yokluk girdabına kapılmış vaziyette buluyorlardı. İsmâilîlere dost olduklarında, İslâm hükümdarları onları kendilerine bağlamışlar ve yıkmışlardır. Böylece onlar* "dünya ve âhiret kaybına" *(Kur'an XXII/Hac 11) maruz kalmışlardır. Düşman olduklarında ise hile ve ihanet korkusuyla dört duvar arasına gizleniyorlar ve buna rağmen ekseriya ölümle karşılaşıyorlardı"* (30).

Alamut'un, doğrudan bir hücumla ele geçirilmesi kesinlikle imkânsızdı. Bundan dolayı sultan başka bir yola, yani yıpratma savaşına başvurdu. Böylece, nihâî saldırıya direnmelerini engellemek için, İsmâilîleri yeterince zayıflatmayı umuyordu. *"Sultana bağlı birliklerin sekiz sene boyunca arka arkaya, mahsulleri tahrip etmek üzere Rudbar'a vardıklarını ve her iki ordugâhın da savaşa giriştiklerini Cüveynî anlatır. Sultan Muhammed Tapar, Hasan ve adamlarının güç ve azık bakımından zayıfladığı görüldüğünde, 511 yılı başında (1117-1118), birliklerinin başına Atabey Anuştegin Şîrgîr'i atadı ve ona kaleleri kuşatmaya başlamasını emretti. Sultanın askerleri 1 Saferde (4 Haziran 1117) Lemeser'i ve 11 Rebiülevvelde (13 Temmuz) Alamut'u kuşatıyorlardı. Mancınıklar sayesinde yılmadan savaştılar; fakat aynı yılın Zilhicce ayında (Mart-Nisan 1118) tam kaleleri ele geçirecekleri ve insanlığı onların entrikalarından kurtaracakları bir sırada, Sultan Muhammed'in Isfahan'da öldüğü haberi gelince, birlikler dağıldı. Mülhitler, bu sayede kurtuldular ve sultanın ordusunun bıraktığı her türlü erzak, silah ve savaş malzemesini kalelerine taşıdılar"* (31).

Zafere kavuşmakta olduğu bir sırada, Şîrgîr'in birliklerinin geri çekilmesi büyük bir hayal kırıklığı yarattı. Bazı ipuçları, sultanın ölümünün, bu hızlı ric'atın tek sebebi olmadığını düşündürüyor. Kendisi itiraf etmemekle birlikte, İsmâilî olduğu ileri sürülen Kıvâmüddin Nâsır İbn Ali el-Dergüzînî adında bir Selçuklu veziri, bu işte gizli bir role sahiptir. Bu zat, Isfahan sultanı Muhammed'in oğlu ve halefi Mahmud üzerinde büyük tesir icra ediyor ve onun sarayında önemli bir makamı elinde bulunduru-

yordu. Bu zatın, Şîrgîr'in ordusunun geri çekilmesini sağlamak suretiyle İsmâilîleri kurtardığı ve yeni sultanı, hapis ve ölüme mahkum edilmiş olan Atabeg'e karşı tahrik ettiği anlatılmaktadır. Daha sonra Dergüzînî pek çok cinayette suç ortağı olmakla itham edilmiştir (32).

Haşîşîler, kalelerinin kuşatılması sırasında boş durmamışlardır. Nitekim 1108-1109'da, İsmâilîlerin amansız rakibi olan Isfahan Kadısı Ubeydullah el-Hatib'i öldürmüşlerdir. Kadı, karşı karşıya bulunduğu tehlikeyi iyi bildiği için, bir zırh giyiyor, etrafında özel muhafızlar bulunduruyor ve nâmütenâhi fakat neticesiz tedbirler alıyordu. Buna rağmen, Hemedan camiinde, Cuma namazı sırasında, kendisiyle koruma görevlilerinden birinin arasına sokulan bir Haşîşî onu ağır biçimde yaralamıştır. Aynı yıl Nişapur kadısı da, Ramazan bayramı kutlamaları sırasında öldürüldü. Bağdad'da bir Haşîşî, Ahmed İbn Nizamülmülk'e, kuşkusuz, Alamut üzerine bir sefer düzenlediğinden dolayı öç almak için saldırdı. Ancak vezir, bu saldırıdan yaralı olarak kurtuldu. Keza, ilâhiyatçılardan, Sünnî fakihlerden ve sultanın süt kardeşi Emir Kürd Ahmedil gibi büyük yöneticilerden oluşan başka kurbanlar da vardı.

Sultan Muhammed'in 1118'de ölümü, Selçuklular arasında şiddetli bir mücadele dönemini başlattı. Haşîşîler, yedikleri darbelerden kurtulmak, Kûhistan ve kuzeydeki durumlarını iyileştirmek için bu mücadelelerden yararlandılar. Nihayet, biraderleri Berkyaruk ve Muhammed Tapar'ın sultanlıkları zamanında doğu bölgelerini idare etmiş olan Sencer, geçici de olsa Selçuklu şehzadeleri üzerinde belli bir üstünlük sağlamaya muvaffak oldu. Bu dönem zarfında, İsmâilîlerle Sünnî devletler arasındaki münasebetlerin tabiatı değişmeye başladı. İsmâilî hareketi, kendi büyük hedeflerinden vazgeçmedi; fakat, merkezî yerlerdeki yıkıcılık ve terör kampanyası sessizliğe gömüldü. Buna karşılık, bütün çabalarını kendi hâkimiyetinde bulunan yerlerin müdafaası ve tahkimi üzerinde yoğunlaştırdı ve bir ölçüde siyasî anlamda kendini tanıtmayı başardı. Ortadoğu'da, muazzam Selçuklu fetihleriyle duraklamış olan parçalanmanın yeniden başladığı bir sırada, İsmâilî emaretleri ve hâkimiyetleri küçük bağımsız devletler arasında yer aldılar ve hatta mahallî ittifaklar ve rekabetlerde bile pay sahibi oldular.

Cüveynî'nin bir rivayeti, Sencer'in İsmâilî bağımsızlığı karşısında gösterdiği hoşgörüyü anlatır. *"Hasan Sabbah, barış istemek üzere elçiler gönderdi; fakat bunların hediyeleri reddedildi. Bu sırada o, çeşitli hilelerle sultanın nedimlerinden bazısının yardımını kazandı. Nitekim, önemli miktarda bir para karşılığında, hadımlardan birini elde etti ve ona bir hançer gönderdi. Hadım, bir gece bu hançeri, sultanın sarhoş*

uykusuna dalmış vaziyette istirahat ettiği yatağın yanıbaşındaki yere sapladı. Sultan, uyandığı vakit bu hançeri görünce korkuya kapıldı; fakat kimden şüpheleneceğini bilmediğinden işi gizli tutmaya karar verdi. O zaman Hasan Sabbah, sultana aşağıdaki mesajı ileten bir elçi gönderdi: Ben sultanın sadece iyiliğini istemiş olmasaydım, sert yere saplanmış olan bu hançer, kendisinin yumuşak göğsüne batırılmış olurdu. *Sultan korkuya kapıldı ve o andan itibaren onlarla barış yapmaya çalıştı. Kısacası sultan, bu komplodan sonra onlara saldırmaktan vazgeçti ve Sencer'in saltanatı boyunca İsmâilîlerin davası gelişme gösterdi. Sultan, onların Kumiş bölgesinde sahip oldukları yerlerden toplanan vergiler üzerinden, 3.000 dinarlık bir geliri kendilerine bıraktı. Girdkûh'un eteğinden geçen yolculardan, günümüzde de yürürlükte olan bir miktar harç alma yetkisini onlara verdi. Ben Sencer'in, onların kütüphanesinde korunmuş birçok fermanını gördüm. Bu fermanlarda onları taltif etmek suretiyle, kendilerinin dostluğunu kazanıyordu. Fermanlardan, sultanın, onların hareketlerini ne kadar hoşgörüyle karşıladığı ve onlarla ne kadar iyi geçinmek istediği sonucunu çıkardım. Onun saltanatı boyunca İsmâilîler, tek kelimeyle huzur ve sükuna kavuştular"* (33).

Alamut Nizarîlerinin yegâne düşmanları, Abbasî halifeleri ve Selçuklu sultanları değildi. Kahire'de daima bir Fâtımî halifesi vardı ve onun taraftarlarıyla İran Nizarîleri arasında, aynı mezhebin rakip eğilimleri içinde bulunan özel ve derin bir düşmanlık mevcuttu. 1121'de vezir ve ordu komutanı (Emîrü'l-cüyûş) olan güçlü Efdal, Kahire'de öldürülüyordu. Dedikodu, haliyle Haşîşîleri suçladı, fakat Suriyeli muasır bir vakanüvis, bunu *"boşlukta bir iddia ve temelsiz bir söylenti"* (34) olarak nitelendirdi. Ona göre cinayet, Efdal ile 1101'den beri Müsta'lî'nin halefi ve Fâtımî halifesi olan el-Âmir arasındaki bir anlaşmazlığın sonucuydu. el-Âmir, güçlü vezirinin vesâyetinden usanmıştı. Hatta onun ölümüne sevindiğini belli etmişti. Bütün bunlar ihtimal dahilindedir; fakat dedikodunun da bir bakıma haklı sebebi vardır. Zira Reşîdüddin ve Kâşânî tarafından zikredilen İsmâilî rivayeti, cinayeti Halepli üç refîke mal etmektedir. el-Efdal'ın ölüm haberi geldiğinde, *"efendimiz bu hadiseyi, yedi gün yedi gece kutlamayı onlara emretti; onlar da ziyafet verdiler ve kendi refîklerini kutladılar."* (35).

el-Efdal'ın, Kahire sarayında olduğu gibi Alamut kalesinde de böylesi bir sevinç uyandıran ölümü, mezhebin iki ayrı kolu arasındaki bir yakınlaşmayı özendirmek için elverişli göründü. 1122'de Kahire'de, Musta'lî'nin lehinde, buna karşılık Nizar'ın aleyhinde, belgelere dayalı

bir konuşmanın yapıldığı halka açık bir meclis toplandı. Aşağı yukarı halife de aynı dönemde, öncelikle cemaatten kopmuş mezhep mensuplarına gönderilmiş olan manzum bir mektubunda kendi haklılığını savundu. Kahire'nin yeni veziri el-Me'mûn ise, divan kâtibinden, Hasan Sabbah'a hitaben, onu hakikate dönmeye ve Nizar'ın imam olduğu yolundaki inancından vazgeçmeye çağıran uzun bir mektup yazmasını istedi. Kendisi Oniki-imamcı Şiî olduğu halde, İsmâilî olmayan el-Me'mûn, buraya kadar halifenin ve dâîlerin arzularına rıza göstermişti. Fakat o, Hasan Sabbah ile müzakereleri bu seviyeye getirmek niyetinde değildi. Alamut tarafından düzenlenmiş ve parayla desteklenmiş olup, el-Âmir'in ve el-Me'mûn'un öldürülmesi amacını güden bir komplonun ortaya çıkarıldığı haberi, Haşîşî casuslarının sızmasını engellemek için, sınır boyunda ve Kahire şehrinde çok titiz güvenlik tedbirlerinin alınmasına fırsat verdi. *"el-Me'mûn vezir olduğu zaman, İbnü's-Sabbah (yani Hasan Sabbah) ve Batınîlerin, Efdal'ın ölümüne sevindikleri, üstelik bizzat el-Âmir ve el-Me'mûn'u da katletmek istedikleri ve nihayet Mısırlı refîklerine dağıtılmak üzere, para ile beraber haberciler göndermiş oldukları kendisine rapor edildi.*

el-Me'mûn, Askalân valisinin bölgesine giderek onu buradan kovdu ve yerine başka birisini tayin etti. Yeni valiye, Askalân'daki bütün vazife sahiplerini gözden geçirmesini ve yerli nüfustan önde gelenlerin tamamını ortadan kaldırmasını emretti. Ayrıca, bütün tacirleri ve şehre giren diğer kişileri titiz bir şekilde kontrol etmesini, adını, soyunu ve memleketini söyleyen herkese güvenmemesini..., bilakis onları birbirinden soruşturmasını, onlarla teker teker görüşmesini ve bütün bunlara çok büyük özen göstermesini istedi. Eğer tanınmamış biri gelirse onu kapıda durdurmak, kendisi ve yanındaki ticarî eşyalarla ilgili bir soruşturma yapmak icap ediyordu. Kervanlara da aynı şekilde davranmak ve ülkeye, ancak bilinen ve mutat ziyaretçilerin girişine izin vermek gerekiyordu. Bir kafilenin yoluna devam etmesine, ancak divana yazılı bir rapor gönderdikten sonra izin vermek lâzımdı. Hizmetçileri ve devecilerininkiyle birlikte tüccarların sayısını ve isimlerini ve nihayet eşya listesini içeren bu rapor Bilbays'ta ve şehrin kapısına varışlarında denetlenmiş olacaktır. Bununla beraber tüccara nazik davranmak ve onları üzmekten sakınmak da lâzımdı.

Daha sonra eski ve yeni Kahire'nin yöneticileri, Me'mûn'dan sokak sokak, mahalle mahalle bütün şehir halkının isimlerini kaydetme, kesin izin belgesi olmadıkça ev değiştirmeyi herkese yasaklama emrini aldılar.

el-Me'mûn, eski ve yeni Kahire'de oturanların isimlerini, ünvanlarını, geçim durum ve vasıtalarını, onları ziyarete gelen bütün yabancılarınkiler dahil, bu siciller sayesinde öğrenince, İsmâilîlerin olayları ve davranışları konusunda bilgi toplamayı sürdürmek üzere, onların evlerine kadınlar gönderdi. Öyle ki, eski ve yeni Kahire'de bulunan herkesin durumu ile ilgili olarak, hiçbir şey kendisine meçhul değildi. Sonra günün birinde, askerlerini ortaya çıkardı ve onları, tespit ettiği kişileri tutuklama emriyle şehre gönderdi" (36). Bu İsmâilî ajanlarından birçoğu tutuklandı. Bu arada, özellikle halifenin çocuklarının vasisi de tutuklandı. Bazılarının parası vardı. Bu paraları onlara, Mısır'da ikametleri için Hasan Sabbah vermişti. Mısırlı tarihçinin anlattığına göre, vezirin güvenlik teşkilâtı ve casusları o kadar başarılıydı ki, bir Haşîşî, Alamut'tan ayrıldığı andan itibaren hareketleri tamamen biliniyordu. Nizarî reislerini, herhangi bir ceza korkusu olmaksızın, gerçek imana dönmeye ismen davet eden hiç bir af mektubu gönderilmişe benzemiyor ve Kahire ile Alamut arasındaki münasebetlerin hızla bozulduğu anlaşılıyor.

1124 Mayıs ayında Hasan Sabbah hastalanmıştı. Öleceğini hissederek mirası için tedbirler aldı. Veliaht olarak, yirmi yıldan beri Lemeser'i idare eden Buzurg-Ümîd'i tercih etti. *"Buzurg-Ümîd'i getirmek üzere birini Lemeser'e gönderdi ve onu kendine veliaht yaptı. Sağına, Ardistanlı Dihdâr Ebu Ali'yi oturttu ve propagandanın idaresini ona bıraktı; soluna Kasranlı Adem'in oğlu Hasan'ı ve karşısına da ordu komutanı Kiyâ Ebu Cafer'i yerleştirdi ve onlara; imamın, kendi devletinin idaresini ele almak üzere geri döneceği zamana kadar dördünün birlikte hareket etmesini emretti. 6 Rebiülahir 518 Cuma (23 Mayıs 1124) gecesi Allah'ın ateşine ve cehennemine gitti"* (37).

Bu, dikkate değer bir hayatın sonudur. Hiç de lütufkâr olmayan bir Arap biyografi yazarı, Hasan Sabbah'ı *"basiretli ve becerikli; geometri, aritmetik, astronomi, büyü ve diğer ilim dallarında çok derinleşmiş"* bir adam olarak tasvir eder (38). İranlı vakanüvisler tarafından aktarılan İsmâilî biyografisi, onun çilekeşliği ve kanaatkârlığı üzerinde duruyor: Onun *"Alamut'ta yaşadığı otuzbeş yıl boyunca, ne herkesin önünde, ne de tek başına, hiç kimse içki içmedi"* (39). Onun ciddiyeti sadece düşmanlarına karşı değildi. Hatta oğullarından birini şarap içtiği için idam ettirmiştir. Bir diğerini ise, dâî Hüseyin Kâinî cinayetinin teşvikçisi olduğu için ölüme sevketmiştir ki, bilâhere bu suçlamanın haksız olduğu ortaya çıkmıştır. *"Propagandasını, kendi çıkarına göre sürdürdüğü veya bu düşünceye sahip olduğu yönünde bir kanaat uyanmaması için, kim olursa olsun, bu iki oğlunun idamına imada bulunma âdeti vardı"* (40).

Hareket adamı olan Hasan Sabbah, aynı zamanda bir düşünür ve bir yazardı. Sünnî yazarlar onun eserlerinden iki bölümü muhafaza etmişlerdir: Kendi yazdığı hayat hikâyesinden bazı parçalar ve ilâhiyatla ilgili bir eserinin özeti (41). Bilâhere bu özet, Kahire'den koptuktan sonra, Nizârcı İsmâilîler tarafından ilân ve muhafaza edilen yeni İsmâilî doktrininin, yani *Yeni Davet* (Davetü'l-cedîde)'in ilham kaynağı olarak saygı görmüştür. Sonraki Nizarî eserler, onun öğretilerinin açıklamaları veya özetlerinden oluşan bazı parçaları ihtiva etmektedir.

Hasan, asla imamlık iddiasında değil, sadece imamın temsilcisi olduğu iddiasındaydı. İmamın ortadan kaybolmasından sonra, *hüccet* yani *delil* (zamanın gizli imamı hakkında bilgi kaynağı, geçmişin ve geleceğin aşikâr imamları arasındaki canlı bağ) ve *davet reisi* olmuştur. İsmâilî doktrini mutlak bir otorite prensibi üzerine kurulmuştur. Müminin hiç bir iradesi yoktur; talimi yani bilinen öğretiyi izlemesi gerekir. Otoritenin temel kaynağı imamdı; vasıtasız kaynak ise imamın muteber temsilcisiydi. İnsanlar, Sünnîlerin iddia ettikleri gibi, ne imamlarını seçebilirler ne de ilâhiyat ve şeriat konusunda hakikatı kavrayabilirlerdi. İmamı Allah tayin ediyordu. Allah'ın tayin ettiği bu imam hakikatın temsilcisiydi. Vahyi ve aklı, yalnız o geçerli kılabilirdi. Hakikaten, sadece İsmâilî imamı, vazifesi ve öğreticiliğinin tabiatı bakımından bunu yapabilirdi. Öyleyse o, yegâne gerçek imamdı. Rakiplerine gelince, kendileri gasıp, müritleri günahkâr, öğretileri ise bir yalandı.

Sadakat ve itaat üzerinde ısrarla duran ve dünyayı tamamen reddeden bu öğreti, gizli bir devrimci muhalefetin ellerinde güçlü bir silah haline geldi. Mısır Fâtımî halifeliğiyle ilgili üzücü gerçekler, İsmâilî hak iddialarına bir köstek olmuştur. Kahire'den kopuş ve bağlılığın gizli bir imama intikali, İsmâilî sevgi ve bağlılığının dışa vurmamış güçlerini açığa çıkardı. Onları canlandırmak ve yönlendirmek de Hasan Sabbah'ın eseri oldu.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İRAN'DA DAVET

Bir Selçuklu sultanının vefatı, genel olarak her olumlu faaliyetin derhal durmasına sebep oluyor, bir anlaşmazlık ve belirsizlik dönemini başlatıyordu. Bu sırada devletin iç ve dış düşmanları, ellerine geçen her fırsattan yararlanmaya çalışıyorlardı. Şüphesiz çoğu kimse, Hasan Sabbah'ın ölümüyle birlikte, İsmâilî emirliğinin de o devirde benzer şartlar altında bulunan Müslüman hükümetlerine mahsus geleneksel ve acı bir kaderle karşılaşacağına kesin gözüyle bakıyorlardı.

1126'da, iktidarın Buzurg Ümîd'e geçmesinden iki yıl sonra, Sencer tarafından başlatılan saldırı bu varsayımı doğrulamaya imkân verir. Sencer, 1103'te Tabes aleyhine yaptığı seferden beri, İsmâiilîlere karşı hiçbir harekete girişmemişti. Belki de onlarla bir anlaşma imzalamıştı. Görünürdeki hiçbir savaş sebebi, 1126'da yapılan İsmâilî karşıtı saldırıyı haklı göstermiyor. Fakat sultanın, kendine daima aşırı güveninin yanısıra İsmâilîlerin ve yeni reislerinin farzedilen zayıflığı, ülke sınırlarında ve hatta dahilindeki bu tehlikeli ve bağımsız güce, Sencer'in niçin müsamaha göstermediğini açıklamaya yeter. Sertlik yanlısı Vezir Muîneddin Kâşî, bu işte önemli bir rol oynamıştır.

İlk saldırının doğuya vuku bulduğu anlaşılıyor. *"O sene Vezir... İsmâilîlerle savaş yapma, bulundukları yerde onları öldürme, mallarını ellerinden alma ve ailelerini esir haline getirme emrini verdi. Kûhistan'da, onların hâkimiyeti altında bulunan Turaysis ve Nişapur bölgesindeki Beyhak üzerine bir ordu gönderdi. Onlara ait bütün bölgelere, karşılaşacakları herkesi öldürme emri ile askerî birlikler yolladı"* (1). Bu

malumat, Müslümanlar arasında çıkan bir savaşta, İslâm hukukuna göre savaş esirlerine ve sivillere normal olarak tanınan hakların, İsmâilîlere tanınmadığını ve onlara ölüme veya esarete tabi tutulmuş kâfir muamelesi yapıldığını düşündürüyor. Arap vakanüvisi iki başarıdan söz ediyor: Bir taraftan, Beyhak yakınında, halkı kılıçtan geçirilen ve reisleri caminin minaresinden atlayarak intihar eden İsmâilî köyü Tarz'ın alınışı; öte yandan, sefer sırasında askerlerin *"birçok kimseyi öldürdükleri ve büyük ganimetler ele geçirdikten sonra geri çekildikleri"* Turaysis üzerine bir baskın. Bununla beraber İsmâilîlere karşı gerçekleştirilen bu seferin ancak sınırlı ve kesin olmayan sonuçları vardır. Kuzeyde, taarruz başarısızlıkla neticelenmiştir. Şirgîr'in bir yeğeninin kumandası altında, Rudbar'a gönderilen birlikler geri püskürtülmüş ve mallarından büyük bir bölümü düşman tarafından ganimet alınmıştır. Mahallî bir destek sayesinde açılmış bulunan diğer bir sefer de, aynı şekilde başarısızlığa uğramış ve reislerden biri esir düşmüştür.

İsmâilîlerin intikamı gecikmedi. Hizmetçi kılığına girmiş iki fedaî vezirin evine sızdılar. İyi hizmetkârlık ve dindarlık gösterisinde bulunarak onun güvenini kazandılar. Vezir, nevruz dolayısiyle sultana hediye etmek istediği iki Arap atını seçmek üzere, onları huzuruna getirttiği bir sırada harekete geçmeye karar verdiler ve onu öldürdüler. Tarih 16 Mart 1127 idi. İbnü'l-Esîr, *"vezirin iyi işler yaptığını, onlarla mücadele ederek övgüye lâyık hizmetlerde bulunduğunu ve Allah'ın da ona şehitlik nasip ettiğini"* (2) anlatır. Aynı tarihçi, Sencer'in Alamut aleyhine bir cezalandırma seferinden bahseder. Buna göre, sefer sırasında 10 binden fazla İsmâilî ölmüştür. Ne İsmâilîlere ne de başkalarına ait olan başka hiçbir kaynakta bu olaydan söz edilmiyor. Büyük ihtimal bir uydurma haber söz konusudur.

Bu savaşlardan sonra İsmâilîler, eskisinden daha güçlü bir hale gelmişlerdir. Rudbar'da, Meymundiz adlı müstahkem yeni bir kale inşa ederek durumlarını güçlendirdiler (3). Öte yandan topraklarını, bilhassa Tâlikan'ı ele geçirmek suretiyle genişlettiler. Doğuda İsmâilî kuvvetler, muhtemelen Kûhistan'dan Sistan üzerine, 1129 yılında bir akın yaptılar (4). Aynı yıl, Isfahan Selçuklu Sultanı Mahmud, barış yapmayı ihtiyatla karşılıyor ve sarayına Alamut'tan bir temsilci davet ediyordu. Maalesef bu elçi, Sultan'dan ayrıldıktan sonra, Isfahanlı kalabalık tarafından refîkiyle birlikte linç edilmiştir. Sultan, özür dilemekle beraber bu işteki sorumluluğunu reddetti ve cânilerin cezalandırılmasını isteyen Buzurg Ümîd'in isteğini yerine getirmeyi kabul etmedi. İsmâilîler, kendi vakanüvislerine göre, 400 kişiyi öldürdükleri ve çok miktarda ganimet aldıkları

Kazvin'e saldırmak suretiyle karşılık verdiler. Aynı vakanüvis, Kazvin halkının karşı saldırıya teşebbüs ettiğini, fakat refîkler tarafından bir Türk komutanı öldürülünce, hepsinin kaçtığını ilâve ediyor (5). Öte yandan bu dönemde bizzat Mahmud tarafından Alamut'a karşı başlatılan bir taarruz hiçbir sonuç vermemiştir.

1131'de Sultan Mahmud öldü; kendinden önceki sultanların ölümü gibi Mahmud'un ölümü de, kardeşleriyle oğlu arasında bir anlaşmazlığı tahrik etti. Sultan Mesud'a karşı olan bazı emîrler onun aleyhine ittifak kurdular ve ittifaklarına Bağdad Abbasî halifesi el-Müsterşid'i dahil etmeyi başardılar. Fakat Mesud, 1139'da, Hemedan yakınında halifeyi, veziri ve bazı adamlarıyla birlikte esir aldı. Sultan, bu seçkin tutsağını Meraga'ya götürdü. Söylendiğine göre, kendisine burada iyi davrandı; fakat bir grup İsmâilînin karargâha sızıp el-Müsterşid'i katletmelerini önleyemedi. Bir Abbasî halifesi, diğer bir ifade ile Sünnî İslâm dünyasının sözde reisi, Haşîşîler için öncelikli bir hedefti. Bununla birlikte dedikodu, Sultan Mesud'u suça iştirak veya kasıtlı ihmalkârlıkla suçladı ve Selçuklu beylerinin ismen metbuu olarak kalan Sencer'i bile cinayetin teşvikçisi yaptı. Cüveynî her ikisini de aklamak için elinden geleni yapmıştır. *"Sencer'in ailesine karşı peşin fikirli ve aşırı muhalif olan bazı kimseler, onları bu cinayetin sorumluları olarak itham ettiler. Fakat* Ka'be'nin Rabbine ant olsun ki onlar müneccimler gibi yalan söylüyorlardı. *Sencer'in iyi huyluluğu, Hanefî mezhebine ve şeriata bağlılığının yanısıra, şeriatı sağlamlaştırmak için harcadığı çabalarla kanıtlanmış dürüstlüğü, halifeliğe karşı beslediği şefkat, merhamet ve saygı duygusu, affetmenin ve merhametin kaynağı olan şahsıyla ilgili bu tür yalan ve suçlayıcı ithamların niçin yapıldığını açıklamaya yeter"* (6).

Halife Müsterşid'in ölüm haberi Alamut'ta coşku ile karşılandı. Yedi gün yedi gece bu olay kutlandı; refîkler tebrik edildi; Abbasîlerin adına ve amblemine hakaretler edildi.

Buzurg Ümîd'in idaresi altında İran'da işlenmiş olan cinayetlerin listesi her ne kadar kısa ise de, kurbanları hiç de önemsiz değildir. Bunlar arasında: bir Isfahan valisini, halife şehre varmazdan az önce öldürülmüş olan bir Merâga valisini, bir Tebriz valisini ve bir Kazvin müftüsünü zikretmek gerekir.

Cinayetlerin sayısındaki azalma, İsmâilî emirliğinin uğradığı yegâne değişiklik değildir. Hasan Sabbah'ın tersine, Buzurg Ümîd bir yabancı değil, aksine Rudbarlı bir adamdı. Halefinin gizli yönlendirme tecrübesine sahip değilse de, aktif hayatının büyük bir bölümünde sevk ve idare işleriyle meşgul olmuştu. Hiç şüphesiz ki o, bir devlet başkanının rolünü

oynamış ve başkaları tarafından da öyle tanınmıştır. Hakikaten, İsmâilîlerin eski ve amansız bir düşmanı olan Emîr Yarankuş, Harezmşahlar tarafından bertaraf edildikten sonra adamlarıyla birlikte Alamut'a sığınmak üzere gelmişti. Harezmşah, kendisinin İsmâilîlere dost, Yarankuş'un ise düşman olduğunu ileri sürerek, Buzurg Ümîd'in mültecileri teslim etmesini istedi. Alamut reisi: *"Ben, himayeme giren kimseyi bir hasım gibi kabul edemem"* (7) diyerek bu isteği reddetti. Buzurg Ümîd devri İsmâilî vakanüvisi, ihtilâlci başkan rölünden çok, kahraman hükümdar rolüne uygun düşen bu tür âlicenaplıkları nakletmekten zevk almaktadır.

İsmâilî yönetici bu görevi, bid'atı ortadan kaldıracak ölçüde yerine getirmiştir. İsmâilî vakanüvis, 1131'de, Ebu Hâşim adında bir Şiînin Deylem'de ortaya çıktığını nakleder. Onun propaganda mektupları Horasan'a kadar ulaşıyordu. *"Buzurg Ümîd ona, dikkatini Allah'ın hüccetleri üzerine çeken bir nota gönderdi"*. Ebu Hâşim de ona şöyle cevap verdi: *"Senin söylediğin şey ancak inançsızlık ve sapıklıktır. Eğer bu konuda, buraya benimle görüşmek için gelirsen, inançlarının yanlışlığını göreceksin."* Bu yüzden İsmâilîler, bir ordu gönderip onu yenilgiye uğrattılar. *"Ebu Hâşim'i yakaladılar; kendisini, bol bol delil gösterdikten sonra öldürdüler"* (8).

Buzurg Ümîd'in uzun saltanatı, 9 Şubat 1138'de ölümü üzerine son buldu. Cüveynî durumu sade bir şekilde şöyle kaydediyor: *"Buzurg Ümîd, yanlışlık üzerine kurulu olan cehalet tahtında, ecel topuğu altında ezildiği ve bedeninin cehennem ateşini beslemeye gittiği 26 Cemaziyelevvel 532 (9 Şubat 1138) tarihine kadar oturdu"* (9). Ölümünden henüz üç gün önce, veliaht olarak oğlu Muhammed'i göstermişti. Veraset meselesi olaysız olarak çözüldü. Bu durum İsmâilî idarenin seviyesinde meydana gelmiş olan değişiklikleri çok iyi göstermektedir. İsmâilî vakanüvis, Buzurg Ümîd'in ölümünde, *"düşmanlarının sevinç gösterisinde bulunduklarını ve saygısızlık ettiklerini"* (10) anlatıyor. Fakat çok geçmeden onlara, umutlarının boşuna olduğu gösterilmiştir.

Yeni iktidarın ilk kurbanı, suikast sonucu öldürülmüş bulunan Müsterşid'in oğlu ve halefi, sabık halife er-Râşid oldu. er-Râşid, babası gibi Selçuklular arasındaki anlaşmazlıklara karışmıştı. Sultan tarafından toplanan bir kadılar ve fakihler meclisi onu tahttan indirmişti. Bunun üzerine o, İranlı müttefikleriyle birleşmek üzere Irak'tan ayrılmıştı. 5 veya 6 Haziran 1138 tarihinde öldürüldüğü vakit, bir hastalıktan kurtulmuş olarak Isfahan'da bulunuyordu. Saldırganlar Horasan kökenliydi ve onun hizmetinde çalışıyorlardı. Halifenin ölümü, Alamut'ta bir şenlik haftasıyla

kutlandı. Bu, yeni iktidarın ilk zaferi idi (11).

Muhammed'in iktidar döneminin şeref listesi ondört cinayet olayını zikreder. Halife bir tarafa bırakılacak olursa, en dikkat çekici kurban, 1143 yılında Tebriz'de, Suriyeli dört Haşîşî tarafından öldürülmüş bulunan Selçuklu Sultanı Davud'dur. Kâtillerin, Musul hâkimi Zengi hesabına hareket etmiş oldukları iddia edildi. Zengi, hâkimiyetini Suriye'ye kadar yaymaya çalışıyor ve kendisini Davud'un bertaraf etmesinden korkuyordu. Bununla birlikte, İran'ın kuzeybatısında işlenen bir cinayetin, komşu Alamut kalesinden ziyade Suriye'den kışkırtılmış olması tuhaf görünüyor. Diğer kurbanlar arasında: Sencer'in maiyetinden bir emîr ile yardımcılarından birini, Harezmşah hanedanından bir şehzadeyi, Gürcistan (?) ve Mâzenderân'ın mahallî reislerini, ayrıca, bir veziri ve İsmâilîlerin öldürülmesine izin veren veya bunu teşvik eden Kûhistan, Tiflis ve Hemedan kadılarını zikretmek lâzımdır.

Bu küçük kayıt, İsmâilîleri meşgul eden şeyler arasında, mahallî ve genel problemlere verilen payın, Hasan Sabbah'ın parlak dönemine kıyasla giderek büyüdüğünü gösterir. Nitekim kendi vakayinameleri de bu problemlere önem vermektedir. Devletin önemli meseleleri ise kısaca geçiştirilmiştir. Buna karşılık, onları, komşu hükümdarlarla karşı karşıya getiren anlaşmazlıkların yanısıra, ele geçirilmiş olan: sığır, davar, merkep ve diğer ganimetlerin listeleri hakkında ayrıntılı raporlar bulunmaktadır. O sırada, Rudbar ve Kazvin arasında ortalığı kırıp geçiren çatışmalar zinciri içinde, İsmâilîler kendilerini çok iyi savunabildiler. Hatta, Sultan Mahmud'un Alamut'a karşı, 1143'te yaptığı bir taarruzunu geri püskürttüler. Hazar Denizi bölgesinde yeni kaleler ele geçirmeyi ve inşa etmeyi başardılar. Rivayete göre faaliyetlerini iki yeni bölgeye yaymışlardır: Birisi, akınlar yaptıkları ve propagandalarını yürüttükleri Gürcistan, diğeri bugünkü Afganistan'ın bulunduğu bölge. Afgan reisi, şahsî sebeplerle onlardan dâî göndermelerini istemişti. Ancak, 1161'de, söz konusu reisin ölümünden sonra yerine geçen halefi, bu dâîleri ve onlara inananları öldürtmüştür.

Özellikle iki düşman inatçı idi: Mâzenderân hâkimi ve kendi yönetimindeki şehirde, İsmâilî katliamına izin veren ve onların topraklarına saldıran Rey'deki Selçuklu valisi Abbas. Her ikisi de İsmâilîlerin kafataslarından kuleler yapmışlardır. İsmâilî vakanüvisin dediğine göre Abbas, Bağdad'ı ziyareti sırasında 1146 veya 1147'de *"Sultan Sencer'in emriyle"* (12) Sultan Mesud tarafından katledildi. Kafası Horasan'a gönderildi. Buna benzer birçok kısa kayıt, başka dönemlerde düşman olsalar bile, Sencer ile İsmâilîler arasında gizli bir anlaşmanın bulunduğunu akla ge-

tiriyor. Sencer'in, Kûhistan'daki bir İsmâilî merkezinde, Sünnî akideyi ihyâ etme teşebbüsünü desteklediği bilinmektedir. Fakat bu teşebbüsün hedefleri, başka yerlerde olduğu gibi, genelde toprakla ilgili olup mahallî idi. İşaret etmek gerekir ki, Alamut'un dışındaki İsmâilî topraklarında ve kalelerinde, iktidar babadan oğula geçiyordu. Onların içine düştükleri anlaşmazlıklar, ekseriya sırf hanedanla ilgili bulunuyordu.

İsmâilîlik her türlü taassuptan kurtulmuş görünüyordu. Eski rejimi devirip, gizli imam adına yeni bir düzen tesis etmek gayesiyle yapılan büyük mücadele, İsmâilî emîrliklerle Sünnî monarşiler arasındaki zımnî sükûn ve rıza devri boyunca, basit sınır çatışmaları ve hayvan yağmaları seviyesine inmişti. Temelde, Sünnî devlete karşı verilen büyük mücadelenin vurucu gücünü meydana getirmesi gereken kaleler, İslâm tarihinde her zamanki tipten, mutaassıp mahallî hanedanların merkezleri haline gelmişti. Bu meyanda İsmâilîler kendi paralarını da basmışlardır. Fedaîlerin cinayet işlemeye devam ettiği bir gerçektir. Fakat bu durum sırf onlara has değildi ve ne olursa olsun kendilerine inananların beklentilerine cevap vermeye asla kâfi gelmiyordu.

Bazı İsmâilîler Hasan Sabbah'ın şanlı günlerini, ilk mücadelelerinin fedakârlık ve macerasını ve nihayet bunları ilham eden dinî inancı hatırlamaktan geri kalmıyorlardı. Sonunda Alamut hâkimi Muhammed'in oğlu ve veliahdı olan Hasan'ın şahsında bir lidere eriştiler. Hasan'ın etkisi derhal kendini gösterdi. *"O, ergenlik çağına henüz ulaştığı bir sırada, Hasan Sabbah'ın ve kendi atalarının öğretilerini incelemeye heves etti... ve sonunda onların inancını yorumlama işinde başarılı oldu... Sözlerinin belâgatı... sayesinde halkın çoğunluğunu ikna etti. Babasının belâgat yeteneği olmadığı için, onunla karşılaştırma halinde büyük bir âlim gibi göründü. Bundan dolayı... halk kendini onun yönetimine emanet etti. Halk, babası Muhammed'in, böyle güzel bir konuşma yaptığını hiçbir zaman işitmediğinden, onun, Hasan Sabbah tarafından vaat edilen imam olduğunu düşünmeye başladı. Ona gösterdikleri bağlılık arttı ve kendisini reis edinmekte gecikmediler."*

Bu durum, babasını son derece kızdırdı. Muhafazakâr eğilimli bir İsmâilî olan Muhammed, *"İmam adına yapılan propagandanın gidişatı ve İslâm kanunlarının dış tatbikatıyla ilgili olarak, babasının ve Hasan Sabbah'ın ilkelerine titizlikle riayet ediyordu."* Ona, oğlunun tutumu bu prensiplere aykırı gibi geldi. Bundan dolayı oğlunu ayıplayarak herkesin huzurunda şöyle dedi: *"Ben imam değilim, fakat onun dâîlerinden biriyim; Hasan da benim oğlumdur. Kim onun sözlerini dinler ve o sözlere inanırsa bir vefasız ve inançsızdır."* Bu gerekçe ile oğlunun imamlığına

inanmış olan bazı kimseleri, çeşitli işkence ve idamlara çarptırmak suretiyle cezalandırdı. Bir defasında Alamut'ta 250 kişiyi öldürttü ve onların cesetlerini, aynı gerekçe ile mahkûm edilmiş olan diğer 250 kişinin sırtına yükledikten sonra, bunları kaleden kovdu. Böylece onların cesaretlerini kırdı ve kendilerini ortadan kaldırdı (13). Hasan, zamanını bekledi ve babasının kuşkularını dağıtmak için kendine çeki düzen verdi. Onun 1162'de ölümünden sonra, hiçbir muhalefetle karşılaşmaksızın kendisine halef oldu. Bu sırada 35 yaşlarındaydı.

Hasan'ın iktidarının ilk zamanları olaysız geçti. Bu ilk devirler ancak, Alamut'ta daha önce şeriata olan bağlılığın gevşemesiyle dikkat çeker. Hasan, iktidara gelişinden iki buçuk yıl sonra, oruç ayı Ramazanın ortasında, Mehdi dönemini ilân etti. Olay hakkındaki bazı İsmâilî rivayetleri, sonraki İsmâilî literatüründe ve hatta Alamut'un düşmesinden sonra kaleme alınan bazı İran vakayinamelerinde biraz değişik şekliyle tekrarlanmıştır. Bu rivayetler hayret verici şu hikâyeyi anlatmaktadırlar: Hasan, 559 yılı Ramazan ayının 17. günü (8 Ağustos 1164) Hz. Ali'nin ölüm yıldönümünde, Meryem Ana'nın göğe çekilme zamanı, yani güneşin yengeç burcunda bulunduğu bir sırada, Alamut'un avlusunda, batıya yönelik bir minberin kurulmasını ve her bir köşesine ayrı renklerde: beyaz, kırmızı, sarı ve yeşil birer büyük sancak konulmasını emretti. Daha önceden Alamut'a gelmesi rica edilmiş olan farklı yörelerin insanları sarayda toplandılar: Doğudan gelenler minberin sağına, batıdan gelenler soluna, kuzeydeki Rudbar'dan ve Deylem'den gelenler karşısına yerleştiler. Minber batıya baktığı için meclis sırtını Mekke'ye dönmüştü. Bir İsmâilî propaganda risâlesi *"O sırada, öğleye doğru beyaz elbiseli ve beyaz sarıklı bir hükümdarın (Hasan) -alâ zikrihi's selâm- köşkten indiğini, sağ taraftan minbere yaklaştığını ve vakarlı bir şekilde oraya çıktığını"* nakleder. İlk önce Deylemlilere, sonra sağ taraftakilere ve nihayet sol tarafta bulunanlara olmak üzere selamını üç defada verdi. Az sonra oturdu; ardından tekrar ayağa kalktı ve kılıcını tutarak yüksek sesle konuşmaya başladı. *"Âlemlerin sakinleri olan cinlere, insanlara ve meleklere"* seslenerek, kendisine yeni talimatlar veren gizli imamdan bir mesaj almış bulunduğunu ilân etti. *"Zamanın imamı size hayır duasını ve mağfiretini göndermektedir ve sizi kulları olarak nitelendirmiştir. Sizi şeriatın mükellefiyetlerinden azat etmiş ve kıyamete (Resurrection) erdirmiştir."* Ayrıca imam, Buzurg Ümîd'in oğlu Muhammed'in oğlu Hasan'ı *"nâibi, dâîsi ve hücceti"* olarak tayin etmiştir: *"Bizim cemaat ona uymalı ve dünya işlerinde olduğu gibi dinî işlerde de ona itaat etmeli, onun emirlerini geri alınamaz olarak görmeli ve onun sözünün bizim sözümüz olduğunu bilmelidir"* (14). Hasan, konuşmasını bitirdikten sonra minber-

den indi ve iki rekat bayram namazı kıldı. Daha sonra, meclisi, kurulu bir sofraya yanaşmaya, oruç açmaya ve eğlenmeye davet etti. Bu mutlu haberi (!) batıya ve doğuya ulaştırmak üzere elçiler gönderildi. Kûhistan'da, Müminâbad kalesinin komutanı, Alamut'ta vuku bulan töreni tekrarladı ve sırtı Mekke'ye dönük bir minberin üstünden, kendini Hasan'ın nâibi olarak ilân etti. *"Müminâbad'da bu iğrençliklerin açığa vurulduğu ve bayağılıkların sergilendiği gün, oradaki kimseler, bu bid'at yuvasında harp ve ney eşliğinde minberin eteği ve çevresinde alenen şarap içtiler"* (15). Bu yeni görüş, Suriye'ye de intikal etti; orada bu görüşe inananlar, şeriat devrinin sona erişini kutladılar.

Şeriatın -sırtı Mekke'ye dönük bir meclis ve orucun ortasında öğle vaktindeki yemek ziyafeti ile- bu nümayişli ve merasimli ihlâli, İslâm dünyasında sık görünen ve açık bir benzeri Hıristiyanlıkta bulunan, Mehdici ve çapraşık bir inancın en ileri aşamasını göstermiştir. Şeriat, amacına ulaşmış ve hâkimiyeti son bulmuştur. Sırlar açıklanmıştır, imamın lütfu galip gelmiştir. İnananları, kendi kulları haline getirerek onları günahtan korumuştur. Kıyameti ilân ederek, onları ölümden kurtarmış ve canlı oldukları halde, hakikati tanıma ve ilâhî cevheri temaşa demek olan mânevî cennete kadar götürmüştür. *"Bu lüzumsuz doktrinin özü, filozofların kanaatına uygun olarak dünyanın ezelden beri var olduğunu, zamana bir sınır bulunmadığını, kıyametin sırf mânevî olduğunu desteklemekten ibarettir. Onlar cenneti, cehennemi ve bunların ihtiva ettikleri şeyleri, bu terimlerin yalnız mânevî anlamda açıklanması gerektiğini ileri sürerek temsilî şekilde yorumladılar. Sonuç olarak bu önermelere göre onlar, canlıların, Allah'a ulaştıkları andan itibaren kıyametin vuku bulduğunu söylüyorlar. Sırlar ve gerçekler, ibadetin amel ve tatbikatları gibi yürürlükten kaldırılmıştır. Zira, bu mevcut hayatta her şey ameldir ve burada hesap verilmez. Aksine, öteki hayat tamamen hesabın verilmesine bağlıdır ve orada hiçbir amel yoktur. Bütün dinlerde ve her mezhepte vaat edilen ve beklenmekte olan kıyamet, Hasan'ın açıkladığı şeyden ibarettir. Buna göre şer'î vecîbeler insanlardan kalkmıştır. Zira bu kıyamet döneminde herkes yüzünü, her vesile ile Allah'a çevirmeli, şeriatın hükümlerinden ve zamanı geçmiş olan ibadet geleneklerinden vazgeçmelidir. Allah'a günde beş vakit namaz ibadeti ve kişinin kendini ona adaması dinen emredilmişti. Bu yükümlülük tamamen zahirîdir. Kıyamet devrinde kalben her an Allah'la birlikte olmak ve daima Allah'a dönük bir ruha sahip olmak lâzımdır. Çünkü gerçek namaz budur"* (16).

Bu yeni yorum, Alamut hâkiminin statüsünü büyük ölçüde değiştiri-

yordu. Kale avlusunda okunan nutka göre o, imamın nâibi ve *canlı hüccet* gibi görünüyordu. Kıyametin habercisi olarak da, İsmâilî ahiret anlayışında önemli bir kişi olan *kâim*dir. Reşidüddin'e göre Hasan, bu genel açıklamasından sonra yazılı bildiriler yayınladı. O, bu bildirilerde kendisinin dış görünüşe göre Buzurg Ümîd'in torunu, fakat, derunî hakikate göre dönemin imamı, yani Nizar'ın soyundan gelen bir önceki imamın oğlu olduğunu savunuyordu. Bazıları Hasan'ın bununla maddî anlamdaki soyunu değil (Zaten kıyamet döneminde bu husus bütün anlamını yitirmişti), aksine bir çeşit mânevî tevarüsü ileri sürdüğünü iddia etmişlerdir. Gerçekte de ilk Müslüman Mehdi hareketleri içinde Ehl-i beyte mânevî veya hükmî tevarüs iddialarının geçmiş örnekleri mevcuttur. Bununla beraber sonraki İsmâilî geleneği, vaki değişiklik konusunda farklı versiyonlar mevcut olmasına rağmen, Hasan'ın ve onun soyundan gelenlerin, Nizar'ın soyuna mensup olduklarını kabul etmektedir. Hasan'ın kendisi özel bir saygı görmüştür. Ondan daima *Hasan alâ zikrihi's-selâm,* yani *Hasan, hatırasına selâm olsun* şeklinde söz edilmiştir.

İsmâilîlerin ekserisi, yeni doktrini derhal kabul etmişler ise de bazıları dinî bağlardan kurtulmayı reddettiler. Hasan, dine karşı kayıtsızlığı yerleştirmek için İsmâilîlere çok ağır cezalar verdi. *"O, çeşitli yerlerde ister ima yoluyla, ister açıkça olsun şöyle dedi: Şer'î devirde bir kimse, eğer dindarlık ve ibadette bulunmayıp, dindarlık ve ibadeti sırf ruhî şeyler gibi kabul ederek, kıyamet doktrinine göre davransa, o kimse çeşitli cezalar ve hatta idam cezasıyla cezalandırılır, recmedilir; aynı şekilde kıyamet devrinde de herhangi bir kimse, şer'î emirlere göre hareket ettiği ve kendini ibadet işlerine ve dinin maddî tatbikatına verdiği takdirde o kimsenin de cezalandırılması, idamı, recmedilmesi veya işkenceye tabi tutulması zorunlu olacaktır"* (17).

Karşı gelenler arasında, Hasan'ın, Deylemli asil bir ailenin oğlu olan kayınbiraderi de bulunuyordu. Cüveynî'ye göre o, *"takvayı ve dini hâla yaşayan kimselerden biriydi. Bu şahıs, utanç verici bu yanlış akidelerin yayılmasına katlanacak yapıda değildi -Allah ona rahmet eylesin ve iyi niyetinden dolayı mükâfatlandırsın-. Nitekim, 6 Rebîülevvel 561 (9 Ocak 1166) Pazar günü, fitneci Hasan'ı Lemeser kalesinde bıçakladı ve Hasan* Allah'ın yakıcı cehennemi *ne girmek üzere bu dünyayı terketti* (18).

Hasan, halef olarak 19 yaşındaki oğlu Muhammed'i bırakmıştı. Muhammed, babasının ve kendisinin Nizar soyundan geldiklerini ve dolayısiyle imam olduklarını ileri sürmeye devam etti. Onun, sözü fazla uzatan bir yazar olduğu ve uzun süren iktidarı zamanında, *kıyamet* doktrininin

geliştiği ve derinleştiği görülüyor. Bununla beraber dış dünyada ancak çok zayıf bir tesir icra ettiği anlaşılıyor. O dönemin Sünnî vakanüvisleri, hiçbir yerde Alamut'taki kıyamet doktrininden bahsetmezler. Hadise ancak, kalenin yıkılmasından sonra, İsmâilî belgeleri Sünnî âlimlerin eline geçtiğinde öğrenilmiştir.

Siyasî açıdan Muhammed'in saltanat dönemi, önemli bir olay olmaksızın geçmiştir. Alamutlular, komşularının mallarını yağmalamışlar ve fedaîler Bağdad halifesinin bir vezirini öldürmüşlerdir. Fakat daha önemli hiçbir kimse öldürülmemiştir. Bununla beraber Reşîdüddin ve diğer yazarlar, kaydetmeye lâyık olan bir hikâyeyi naklederler. Bu hikâye büyük bir Sünnî ilâhiyatçı olan Fahreddin Râzî ile ilgilidir. Fahreddin Râzî, Rey'de medrese talebelerine yaptığı konuşmalarda, İsmâilîlerin tezlerini çürütmeyi ve bunlara hakaret etmeyi kendine vazife ediniyordu. Durumdan haberdar olan Alamut hükümdarı, buna bir son vermek istedi ve kendine öğrenci süsü veren bir fedaîyi Rey'e gönderdi. Bu fedaî, Fahreddin Râzî'nin derslerine yedi ay boyunca devam etti. Sonra bir gün, zor bir meseleyi görüşme bahanesiyle, onu yalnız başına odasında kıstırma fırsatını buldu. Fedaî, içeri girer girmez, çıkardığı bir bıçakla Râzî'yi tehdit etti. Fahreddin birdenbire kendini geri çekti ve *"behey adam, benden ne istiyorsun?"* diye haykırdı. Fedâi: *"Kürsüden bizi lanetlediğiniz için zât-ı âlînizin karnını, göğüsten göbeğe kadar yarmak istiyorum"* diye karşılık verdi. Gırtlak gırtlağa bir kavgadan sonra fedaî Fahreddin'i yere savurdu ve onun göğsünün üstüne oturdu. Korkuya kapılan âlim, pişman olduğunu ve bundan böyle kendisinin bu saldırgan tutumdan vazgeçeceğini söyledi. Fedaî bu taahhüde inanmak istedi ve düzelme konusunda, Fahreddin'den ciddî bir söz aldıktan sonra, içinde 365 altın dinar bulunan bir çanta çıkardı. Bu paranın ona ait olduğunu ve her yıl, dostluğuna mukabil bu miktarda bir para alacağını söyledi. Bundan sonra Fahreddin, İslâm mezhepleriyle ilgili derslerinde, İsmâilîler hakkında kırıcı ifadeler kullanmaktan kaçınmaya özen göstermiştir. Bu değişikliğe dikkat eden öğrencilerinden biri ondan bunun sebebini sordu. Hoca: *"İsmâilîleri lanetlemesinin şart olmadığını, zira onların hem güçlü hem de keskin delillerinin bulunduğu"* cevabını verdi (19). Bu hadisenin gerçek olmadığı sanılmaktadır. Bununla beraber Fahreddin Râzî, yazılarında İsmâilî doktrinlerini bütünüyle reddederken, bu doktrinleri sövgülü, mutaassıp ve temelsiz delillerle çürütmeye uğraşan Sünnî bir ilâhiyatçıyı kınamakta, öte yandan bir İsmâilî metnini doğru dürüst aktarmış olan diğer bir ilâhiyatçıyı da tebrik etmektedir (20). Râzî, bununla İsmâilîleri haklı çıkarmaya çalışmıyor. O sadece, dinî münakaşanın, rakip hakkındaki doğru anlayış ve doğru haberlere dayanması

gerektiğini düşünüyordu.

Bu arada İslâm dünyasının doğu bölgelerinde önemli siyasî değişiklikler meydana gelmişti. Bir süreden beri birliği sağlamış ve Sünnî İslâm düşüncesini yeniden canlandırmış olan büyük Selçuklu sultanlığı parçalanıyor, onun yerinde önce şehzadeler veya Selçuklu emîrleri, bilâhere birbirini izleyen Türk göç dalgasının, Orta Asya'dan Ortadoğu'ya getirmiş olduğu göçebe Türk aşiret reisleri tarafından kurulan yeni devletler ortaya çıkıyordu. O sırada Türk yayılması nihâî sınırlarına ulaşmıştı. Selçuklu devlet yapısı yıkılmış ise de, Türk nüfuz ve iskânı önceki fetihleri berkiterek ve takviye ederek sürüyordu. Rejimdeki değişiklikler hiçbir köklü değişiklik getirmedi. Yeni hükümdarlar, Selçuklu devletinin, Ehl-i sünneti kesin olarak tasvibi de dahil olmak üzere, siyasî, askerî ve idarî geleneklerini muhafaza etmeyi daha kolay buldular. Türklerin azınlık oldukları yerlerde, Fars, Kürt ve Arap asıllı mahallî topluluklar baş kaldırdılar ve belli bir bağımsızlık kazandılar. Fakat Türk beyleri, genel olarak, siyasî ittifaklar nedeniyle parçalanmışlarsa da, eski mahallî hükümdarları bertaraf edip onların yerine geçme hususunda ortak gaye güttüler ve bu alanda büyük bir başarı kazandılar.

XII. asrın sonuna doğru Doğuda yeni bir güç belirdi. Komşu ülkeleri zayıf düşüren sıkıntılardan, bir çöl kuşağı vasıtasıyla korunmuş, Aral gölünün güneyinde, eski ve mutlu bir medeniyetin ocağı olan Harezm ülkesi uzanıyordu. Türkler, Orta Asya'nın büyük bir bölümünde olduğu gibi burayı fethetmişler ve yerleşmişlerdi. Baştaki hanedan, Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın, oraya vali olarak göndermiş olduğu bir Türk kölenin soyundan geliyordu. Onun halefleri, kendi kimliklerini, yönettikleri ülkenin adıyla, önceleri büyük devletlerin vasalları, sonraları bağımsız hükümdarlar olarak, eski bir mahallî ünvan olan ve *Harezm'in Şahı* anlamına gelen *Harezmşah* ünvanını benimseyerek ifade etmişlerdir. Dünyadaki genel kargaşa içinde, gelişmiş ve iyi silahlanmış Harezm hükümdarlığı güvenilir bir sığınaktı. Harezm hükümdarı, derhal kendi yönetiminin avantajlarını başka ülkelere ve halklara sunmak zorunda olduğunu düşündü. Harezmşah Tekiş, 1190'a doğru, Horasan'ı işgal ederek kendini doğu İran'ın hükümdarı yapıyor ve İslâm dünyasının büyük bir devletine sultan oluyordu. İran Selçuklu sultanlarının sonuncusu III. Tuğrul tarafından baskı altına alınan Bağdad Abbasî halifesi en-Nâsır, Tekiş'ten yardım istedi ve böylece Harezm ordularının batıya doğru ilerlemesine, Rey ve Hemedan'ın zaptına fırsat hazırladı. Tuğrul, 1194'te Rey'de mağlup ve katledildi. Selçukluların iktidara gelişini izleyen birbuçuk asır zarfında, onların devleti, İslâmî hükümet sisteminin esaslı bir unsuru ol-

muştu. Dolayısiyle, Tuğrul'un ölümü bir boşluk meydana getirdi, Harezmşah onun yerini tutacak olan yegâne şahıs olarak görünüyordu. Tekiş, halife en-Nâsır'a, kendini huzura kabul etmesini ve Bağdad sultanı olarak tanımasını isteyen bir haber gönderdi. Fakat en-Nâsır'ın kafasında başka düşünceler vardı. Halifenin koruyucusu konumuna yükselmeyi arzulayan ve sade müttefik olan Tekiş, gerçekte kendini onun düşmanı olarak buldu.

1180'de, en-Nâsır'ın halifeliğe gelişinden beri, Abbasî halifeliği belirgin bir yeniliğe uğruyordu. Yaklaşık üçbuçuk asır zarfında, Sünnî İslâm dünyasının ismen başkanları olan halifeler, önce ordu komutanları ve ümerâ, sonra da sultanlar tarafından yerlerinden edilmiş görünüyorlar. Irak'ta Selçuklu iktidarının çöküşü, en-Nâsır'a, yakalamakta sabırsızlandığı bir fırsatı sağladı. Onun iki hedefi vardı: Bir yandan İslâm dünyasının dinî birliğini ve bu birliğin başında halifenin mânevî nüfuzunu sağlamak; öte yandan da Irak'ta, gerçek mânada halifenin yönetimi altında, her türlü dış müdahale ve etkiden uzak, onun dinî politikası için istinat noktası vazifesini görecek olan bir çeşit dinî devlet kurmak. O, bu ikinci ve sınırlı hedefi önce Tuğrul'a, sonra Tekiş'e karşı siyasî ve askerî mücadele vererek takip etti. İslâmî, yeni bir ihya hareketi şeklindeki ilk ve belki de ana hedefe gelince o, dinî, sosyal ve eğitim konularında bir dizi teşebbüslerin yapılmasına ve özellikle de İsnâ-aşeriyyeci Şiîler ve İsmâilîlerle bir yakınlaşmaya imkân vermiştir. en-Nâsır, bu girişimler sayesinde beklenmedik bir başarı kazanmıştır.

1 Eylül 1210'da Alamut hâkimi II. Muhammed, muhtemelen bir zehirlenme sonucu öldü. Oğlu Celâleddin Hasan ona halef oldu. Hasan, daha Muhammed'in sağlığında iken *kıyamet* doktrinine ve uygulamasına karşı çıkmış ve kendini, büyük İslâm dairesi içinde görme arzusunu açığa vurmuştu. Cüveynî'nin yazdığına göre *"babası onu, daha çocukluğunda veliaht olarak seçmişti. Ergenlik çağına girdiğinde babasının inancını reddetti; sapık geleneklerden ve kayıtsız düşünceden nefret etti. Babası, onun duygularını sezince aralarına bir çeşit soğukluk girdi; Birbirlerinden çekiniyorlar ve kuşkulanıyorlardı... Bir gün Celâleddin Hasan, belki de inançlarının Ehl-i sünnete uygunluğu veya babasına karşı duyduğu soğukluktan ötürü, onun aleyhinde bir fesat çevirdi. Bağdad Abbasî halifesine, sultanlara ve diğer bölge reislerine, hükümdarlık sırası kendine geldiğinde bid'atı kaldıracağını ve İslâma riayeti yeniden sağlayacağını ilâve ederek, İslâma olan inancını bildirdiği gizli bir mesaj gönderdi. Celâleddin, başa geçişinden itibaren Müslüman olduğunu ilân etti. Kavmini ve tebaasını, bid'atı benimsemelerinden dolayı ağır*

şekilde azarladı. Onları, İslâmı benimseme ve şeriatın kurallarına riayet etme konusunda sıkıştırarak bu yolda devam etmeyi kendilerine kesin bir biçimde yasakladı. Bu değişiklikleri haber vermek üzere: Bağdad halifesine, Harezmşah Muhammed'e, Irak'ın ve diğer yerlerin meliklerine ve emîrlerine elçiler gönderdi. Kendi durumunu herkese bildirerek, babası zamanının güçlük ve engellerini ortadan kaldırmış olduğu için, özellikle Bağdad'da onun sözlerine inandılar. Yine Bağdad'da onun İslâma dönüşünü doğrulayan bir bildiri yayınlandı ve hakkında her türlü sevgi işaretleri gösterildi. Ayrıca, ona şerefli ünvanlar tevcih eden mektuplar gönderildi... Kendisine Nev-müslim *lakabı verildi. Hâkimiyeti boyunca müritleri de bu adı kabul ettiler."* Psikolojik bakımdan Hasan'ın, İsmâilî olan babasıyla derin bir anlaşmazlık halinde bulunmasına karşılık, koyu Sünnî olan annesine kuvvetle bağlanmış göründüğünü eklemek ilginçtir.

Anlaşıldığına göre Kazvin halkı, eski komşu ve düşmanlarının, ihtidasının doğruluğu hakkında bazı tereddütler göstermiş ve Celâleddin onları, kendi samimiyetine inandırmakta büyük güçlük çekmiştir. O, şehrin ileri gelenleriyle münasebet kurdu ve onları kaledeki kütüphaneyi teftiş etmek ve tasvip etmedikleri eserleri çıkarmak üzere Alamut'a bir heyet gönderme konusunda ikna etti. Bu kütüphane, Hasan Sabbah'ın yazdıklarıyla Celâleddin Hasan'ın ataları ve selefleri tarafından yazılmış kitapları ihtiva ediyordu. Cüveynî'nin kaydına göre *"Celâleddin, Kazvinli delegelerin önünde, onların teşvikiyle bu kitapların yakılmasını emretti. Ataları ve bu propagandanın failleri aleyhine açıktan açığa hakaret ve beddualarda bulundu. Ben Kazvin ayân ve kadılarının ellerinde Celâleddin Hasan'ın dikte etmiş olduğu bir mektup gördüm. İçinde İslâmı benimsediğini ve şeriatın hükümlerini kabul ettiğini, ataları ve geçmişlerinin dalâlet ve saplantılarından kurtulduğunu ifade ediyordu. Mektubun başına kendi eliyle birkaç kelime yazmış; söz, babası ve dedesine geldiğinde ise, kendi kurtuluşunu açıkladığı ifadelerine şu bedduayı eklemiştir:* "Allah onların kabirlerini ateşle doldursun" (21).

H.609 yılında (1212-1213) Celâleddin'in annesi hacca gitti. Bağdad'da saygı ve hürmetle ağırlandı. Ne yazık ki onun ziyareti, Mekke şerifinin yeğeninin bir cinayete kurban gittiği zamana rastladı. Oysa, şerif ile yeğeni arasındaki benzerlik o kadar çoktu ki, şerif kendisinin hedef alınan kurban olduğuna ve kâtilin, halife tarafından gönderilmiş bir Haşîşî olduğuna inandırıldı. Öfke ile Iraklı hacılara saldırdı ve mallarını yağmaladı. Onlara, büyük kısmı Alamutlu hanım tarafından ödenen ağır bir para cezası verdi. Bu aksiliğe rağmen Celâleddin, Müslüman ittifak-

larını muhafaza edebildi. Kendisiyle karşılıklı hediyeleşip yardımlaştığı Arran ve Azerbaycan hükümdarının en büyük dostu oldu. Her ikisi de Batı İran'a hâkim olan ortak düşmana karşı savaşmak için güçlerini birleştirdiler. Bu işte onlar, birlikte tahrik ettikleri halife tarafından desteklendiler.

Halife, Alamut hâkimine de farklı şekilde bir destek verdi. *"Celâleddin Irak, Arran ve Azerbaycan'da birbuçuk yıl kaldıktan sonra Alamut'a döndü. Seyahatları ve bu ülkelerdeki ikametleri esnasında İslâma mensubiyeti gitgide tanınmıştı ve Müslümanlar onunla artık serbestçe ve sık sık görüşüyorlardı. Geylân emîrlerine, onların kızlarıyla evlenmeyi teklif etti."* Böyle korkunç bir talibin tekliflerini kabul veya reddetmekten açıkça çekinen emîrler, sonunda kendi rızalarını halifenin muvafakatına bağladılar. Alamut'tan Bağdad'a derhal bir haberci gönderildi ve halife *"İslâm hukukuna uygun olarak"* kızlarını Celâleddin'le evlendirme konusunda, emîrlere izin veren bir mektup yolladı. Bu kararı temin eden Celâleddin, Geylânlı dört prensesi eş olarak aldı. Onlardan biri, bir sonraki imamı dünyaya getirme ayrıcalığına sahip olmuştur (22).

Celâleddin'in dinî, askerî ve evlilikle ilgili maceraları onun durumunun kayda değer gücünü açıklar. O, anilikte ve aşırılıkta, kıyamet uygulamasını gerçekleştiren karardan daha geri olmayan bir kararla bu uygulamayı ortadan kaldırdı ve yeniden şeriat hâkimiyetini tesis etti. Kûhistan ve Suriye'dekiler de onu izledi. Seferleri sırasında ondan öncekilerin hiçbiri yapmadığı halde o, Alamut'u terketti ve bir aksilik çıkmadan birbuçuk yıl boyunca oradan uzak kaldı. Devlet memurlarını ve din adamlarını öldürmek üzere casuslarını göndermek yerine, taşraları ve şehirleri fethetmek için ordular sevk etti. Köylerde camiler ve hamamlar inşa ettirerek hâkimiyeti altındaki bölgenin, eski bir Haşîşî yuvası halinden, komşularına evlilik bağlarıyla bağlı olan, hatırı sayılır bir emâret haline dönüşmesini sağladı.

Diğer hükümdarlar gibi Celâleddin de ittifaklar akdetmiş ve ittifaklar değiştirmiştir. Başlangıçta Harezmşah'ı desteklemiş ve Rudbar'da hutbeyi onun adına okutmuş görünüyor. Sonra tabiliğini, özellikle Harezmşah'ın hizmetine girmiş olan asi bir emîri ve ayrıca bir Mekke şerifini cinayet yoluyla etkisiz hale getirerek, çeşitli şekillerde yardım ettiği halifeye transfer etmiştir. Daha sonra, Doğuda ortaya çıkan yeni ve korkunç gücü tanımakta acele etti ve bu yeni gücün dostluğunu kazanmaya çalıştı. İsmâilîlerin dediğine göre *"Cihan imparatoru Cengiz Han Türkistan'dan hareket ettiği vakit, daha İslâm ülkelerine varmazdan önce, Celâleddin ona gizlice elçiler göndermiş ve ona itaat ve bağlılığını sun-*

mak için mektuplar yazmıştır. Bu, en azından mülhitlerin söylediği şeydir. Bununla birlikte, cihan fatihi olan İmparator Cengiz Han'ın orduları İslâm ülkelerine girdikleri bir sırada, Sır-Derya nehrinin batı tarafından ona elçiler gönderen, ona saygılarını sunan ve bağlılık yemini eden ilk hükümdar Celâleddin olmuştur" (23).

1221 Kasım'ında, henüz on yıllık bir saltanattan sonra Alamut hâkimi öldü. *"Celâleddin dizanteriye yakalanmıştı. Kızkardeşi ve bazı aile fertlerinin de iştirakıyla kendi hanımları tarafından zehirlendiği zannedildi. Celâleddin'in, kendi vasiyetiyle devletine yönetici ve oğlu Alâaddin'e vasî tayin ettiği vezir, bu şüphe üzerine onun akrabalarından büyük bir kısmını ve bu meyanda onun kızkardeşini, hanımlarını, nedimlerini ve sırdaşlarını ölüme sevketti. bir kısmını da yaktırdı"* (24).

Celâleddin'in şeriata dönüşü, Ehl-i sünnet ve halifelik ile uzlaşması farklı şekillerde yorumlanmıştır. Cüveynî ve İranlı diğer Sünnî tarihçilere göre bu yeni durum, gerçek bir ihtidanın, geçmişlerin yanlış inanç ve âdetlerinden vazgeçmenin ve kendi halkını, çok fazla uzaklaşmış oldukları gerçek İslâm yoluna geri getirme arzusunun bir ifadesidir. Halife, Hasan'ın inancındaki samimiyetine inanmış görünüyor. Onun Geylân'dan yaptığı evlilikleri tasvip etmek, Mekke'ye hac seyahati sırasında annesini iyi karşılamak suretiyle, bir ittifakın gereklerini aşan sevgiler göstermiştir. Sonunda Kazvinli şüpheciler bile Celâleddin'in samimiyetine inandılar. Bu konuda, altı asır sonra, Meternih Viyanasında çok farklı bir görüş ortaya atan Joseph von Hammer değişik bir tavır takınmıştır. Ona göre *"büyük ihtimalle, Celâleddin'in tantanalı bir şekilde ilân edilen ihtidası, ancak onun politikasının ve derin bir riyakârlığının ürünüdür. Zira babası, yıkıcı doktrinlerini büyük bir istekle yaymak suretiyle, din adamlarının beddualarını ve hükümdarların verdiği sürgün cezalarını İsmâilîlerin üzerine çektiği halde, Celâleddin'in İsmâilî otoriteyi yeniden kurmaktan başka bir amacı yoktu. Onun becerikli bir biçimde inanç değiştirmesi,* Üstâd-ı âzam *ünvanını* emîr *ünvanıyla değiştirmesine de fırsat veriyordu. O devirde Haşîşîler gibi Cizvitler de, mahkemeler kendilerini sürgün, Vatikan ise dağıtmakla tehdit edince, kendi yazarlarından birçoğu tarafından ifade edilmesine rağmen, ihtilâl ve kıral öldürme konusundaki öğretilerini inkâr ettiler ve tarikatın gerçek akideleri olarak gizliden gizliye uydukları kuralları halkın önünde yasakladılar"* (25).

Bu değişiklikler, İsmâilîler hakkında bazı açıklamaları gerektiriyor. Onlar, her ne kadar dış dünyanın gözünde öyle görünseler de, mahallî bir reise bağlı bölgesel bir emîrliği ve küçük çapta basit bir suikastçılar ve kâtiller çetesini teşkil etmiyorlardı. Aksine onlar, bir mezhebin, gücü-

nü parlak bir geçmişten ve evrensel bir davetten alan koyu taraftarlarıydı. Bütün samimi inanç sahipleri gibi, bütünlüklerini aynı şekilde korumak ihtiyacını hissediyorlardı. O halde bütün bu değişikliklere -şeriattan kıyamete, daha sonra şeriata bağlı bir İsmâilîliğe dönmek üzere Sünnîliğe sözde geçiş- dinî bir mâna vermek gerekiyordu.

İki prensip buna cevap vermiştir: Bir yandan *takıyye* prensibi, yani tehlike karşısında, kendi inançlarını gizleme; öte taraftan ardarda gelen gizli ve aşikâr devirler konusundaki eski İsmâilî anlayışı. Bu devirlerden herbiri, yeni bir mesaj getiren imam tarafından başlatılmış zahirî şeriat ve bâtınî hakikat dönemlerine tekabül eder. XIII. asra ait İsmâilî kitabı: *"şeriatın kabuğunun hâkim olduğu her peygamber dönemi gizlenme dönemi, peygamberlerin getirdiği şeriatların bâtınî hakikatlerine sahip olan her* kâim *devri ise* kıyamet *diye adlandırılmıştır"* (26) diyor. Yeni bir gizlenme devri 1210'da, Celâleddin Hasan ile başlamıştı. Bu defa gizlenenler, önceki gizlenme devirlerindeki gibi, imamların kendileri değil fakat görevlerinin gerçek tabiatıydı. Bâtınî hakikat gizlendiği zaman şer'î hükmün hangi dış görünüşünün benimsendiği pek önem arzetmiyordu.

Celâleddin'in yerine, dokuz yaşındaki yegâne oğlu Alâeddin Muhammed geçmiştir. Sünnî İslâm dünyası ile bir uzlaşma siyasetini devam ettirmiş görünen Celâleddin'in veziri, bir süre için Alamut'un gerçek hâkimi oldu. Bununla beraber bir tepki oluşmaya başlıyordu. Şeriata riayet İsmâilî memleketlerinde artık zorla kabul ettirilmiyordu; hatta fiilen bundan vazgeçildiği bile anlatılmaktadır. Cüveynî ve öteki İran tarihçileri, bu değişiklikleri yeni imama bağlıyorlar: *"Alâeddin, aslında küçük bir çocuktu ve hiçbir eğitim görmemişti. Ancak onların yanlış inançlarına göre... imam ister çocuk olsun, ister ergen veya yaşlı olsun esas itibariyle aynıdır; onun dediği veya yaptığı herşey mutlaka doğrudur. Bunun için Alâeddin'in aldığı herhangi bir kararı hiçbir fani kınayamazdı ve ... onun cezalandırılmasını, öğüt verilmesini veya rehberlik edilmesini hoş görmüyorlardı... İşlerin idaresi kadınların eline düştü ve babasının atmış olduğu temeller yıkıldı... onun babasından korkularına şeriatı ve İslâmı benimsemiş görünenler, gerçekte bozuk kalpleri ve karışık ruhlarının içinden hâla dedesinin sapık inancına bağlı kalmışlardı. Artık büyük günah işlemelerine engel olacak ve cesaretlerini kıracak hiç kimse görmedikleri için, bir defa daha sapık inançlarına döndüler... ve... yeniden güç kazandılar. İslâmı gönülden kabul etmiş olan diğerleri ise korkuya kapıldılar ve Müslüman oldukları gerçeğini yeniden saklamaya başladılar.*

Beş altı sene hüküm sürdükten sonra, bu çocuk melankoli hastalı-

ğına yakalandı. Kimse ona karşı çıkmaya cesaret edemiyordu. Emâretindeki iç ve dış işler hakkındaki bütün raporlar kendisinden gizli tutuluyordu. Hiçbir müşavir, ona bir şey söylemeye asla cesaret edemiyordu. Onun dahli olsun veya olmasın, soygunculuk, haydutluk ve saldırganlık ülkede olağan şeyler haline geldi. O, aldatıcı sözler ve ihsanlarla böyle bir gidişi mazur gösterebileceğini ümit ediyordu. Hadiseler haddi aşınca hayatı, hanımları, çocukları, evi, emâreti ve zenginlikleri bu anlamsız bunama yüzünden kaybolup gitti" (27).

Bu güçlüklere rağmen mezhebin işlerini yönetmek için yetenekli kimseler hâla vardı ve Alâeddin'in saltanat devri fikrî ve politik açıdan faal bir dönem oldu. Müslüman bir başkanın, bilinen vazifelerinden veya şöhretlerinden biri, ilim ve irfanı teşvik etmektir. İsmâilî imamları, bu konuda hiç de gerici görünmemişlerdir. Alamut kütüphanesi meşhurdu - Cüveynî bile, aşırı düşman olmakla birlikte orayla ilgilenmesini bildi- ve o devirde dış memleketlerden nice âlim cezbediyordu. Bunlardan en meşhuru Alamut'ta yıllarca ikamet etmiş olan, felsefeci, ilâhiyatçı ve astronom Nâsırûddin Tûsî (1201-1274) idi. Bu sırada o, İsmâilî olarak geçiniyordu ve hakikaten, mezhebin hâla kabul ettiği önemli kitaplar yazdı. Daha sonra o, kendinin Oniki-imamcı Şiî olduğunu ilân etti. İsmâilîlerle yakınlaşmasının ise gönülsüz olduğunu ileri sürdü. Şayet o bu şekilde davranmış ise, onun bu bağlılıklarından hangisinin takıyyeden kaynaklandığı bizim için şüphelidir.

İran'daki durum, Alâeddin'in saltanatının ilk yılları boyunca yeni bir İsmâilî yayılmasını kolaylaştırmıştır. Moğol istilâ dalgası Harezm İmparatorluğunu sarsmıştı. Son Harezmşah Sultan Celâleddin, harabe halindeki devletini yeniden ihya etmeye boşuna uğraşırken, İsmâilîler kendi emîrliklerini genişletmeyi başarıyorlardı. Yine bu devirde, Girdkûh kalesinin yakınındaki Damgan şehrini ele geçiriyorlar ve Harezmşah'ın, 1222'ye doğru dâîlerin katliamını emrettiği Rey şehrini almaya teşebbüs ediyorlardı.

1227'de Sultan Celâleddin, İsmâilîleri, ateşkesi kabul etmeye ve Damgan şehrinden dolayı kendisine vergi ödemeye zorluyordu. Bundan bir süre önce Orhan adlı Harezmli bir subay, Kûhistan'daki İsmâilî topluluklarına karşı yapılmış baskınlara misilleme olarak öldürülmüştü. Harezmşah Celâleddin'in biyografı Nesevî, bu olayın canlı bir tasvirini yapmıştır. *"Üç İsmâilî, bu civardaki bir yerde Orhan'a saldırdılar ve onu öldürdüler; sonra ellerinde hançerleriyle Alâeddin'e bağlılık çığlığı atarak şehre girdiler. Şerefü'l-mülk'ün sarayının kapısına vardıktan sonra, divan dairelerine daldılar. Ancak bu sırada o, sultanın sarayında oldu-*

ğundan kendisini bulamayınca onun hizmetçilerinden birini yaraladılar. Başarılarından ötürü gururlanarak ve bağlılık naraları atarak dışarı çıktılar. Halk, taraçalardan onları taşa tuttu ve parça parça etti. Yine de son nefeslerine kadar bizler, üstâd-ı âzam Alâeddin'in dostlarıyız *diye bağırmaya devam ettiler".*

Oysa bu sırada, Alamut elçisi Bedreddin Ahmed, sultanın ülkesine varmaktaydı. Bu olayları öğrenince, haliyle kendisine yapılacak olan karşılama hakkında endişe duydu ve yoluna devam edip edemeyeceğini veya dönüp dönemeyeceğini sormak üzere vezire müracaatta bulundu. Kendi hayatından korkan vezir, İsmâilî elçisinin varlığının, *"Orhan'a reva görülmüş kötü talihten istikbalde kendini koruyacağını"* düşünerek, adı geçen elçiyi kabul etmekten ziyadesiyle memnun oldu. Bundan dolayı elçiyi, yanına gelmesi için sıkıştırdı ve vazifesinde kendisine yardım etmek üzere elinden geleni yapmayı vaat etti.

Elçi ve korkunç davetlisinin dostluğunu kazanmak için elinden geldiğince gayret eden vezir, birlikte yol aldılar. Fakat bunların dostluğu önemsiz bir olay yüzünden bozuldu. *"Bedreddin, Serat çayırına varıldığında, hep beraber içki içildikten sonra, sarhoşluktan sinirlerin gevşediği bir sırada, içinden geçenleri söyleyerek şöyle haykırdı:* Senin buradaki ordunda, o kadar iyi yerleşmiş İsmâilîler vardır ki, hasekilerinden ayırdedilmezler. Bu İsmâilîlerden bir kısmı sultanın kapıcıbaşısı tarafından istihdam edilirken, bir kısmı da senin ahırlarında hizmet görmektedirler. *Sonra Şerefü'l-mülk, Bedreddin'e, onlardan birkaç tanesini getirtmesi ve koruma işareti olarak boyun atkısını vermesi için ısrar edince o, beş İsmâilîyi çağırdı. Bu beş kişi derhal ortaya çıktılar. İçlerinden Şerefü'l-mülk'e hitap eden saygısız bir Hindû ona şöyle dedi:* Günün birinde, herhangi bir yerde seni öldürebilirdim; şayet bunu yapmadıysam seninle ilgili planımı uygulamaya koyma emrini beklediğimdendir. *Bu sözleri işiten Şerefü'l-mülk sırtındaki kaftanı fırlattı ve sırf gömlekli halde şunları söyleyerek oturdu:* Bütün bunlar niye? Alâeddin benden ne istiyor, onun, benim kanıma susaması için ben hangi hata veya kusuru işledim? Ben sultanın kölesi olduğum gibi onun da kölesiyim. İşte ben elinizdeyim, bana istediğinizi yapın. *Hadise sultana haber verildi; Şerefü'l-mülk'ün müdarası onu öfkeye boğmuştu. Sultan derhal ona, bu beş fedaîyi, diri diri yakma emrini gönderdi. Vezir, onlar hakkında boşuna af diledi ve emri yerine getirmeye mecbur oldu. Şerefü'l-mülk'ün çadırının giriş kısmına, içine beş İsmâilînin atılacağı büyük bir ateş yakıldı. Bu adamlar, ateş kendilerini yakarken:* Biz Üstâd-ı âzam Alâeddin'in dostlarıyız *diye haykırmayı sürdürdüler. Sesleri ancak, ruhları rüzgarın*

uzaklara savurduğu kül haline gelmiş bedenlerini terkedince kesildi". Alınan bu tedbirden başka sultan, ihmalkârlığından dolayı cezalandırmak için kapıcıbaşıyı da idam ettirdi.

Nesevî, hadiseye baştan sona şahit olmuştur: "Şerefü'l-mülk'ün yanında bulunuyordum; Berdaa'da bulunduğumuz bir günde, Alamut'tan Selahaddin lakaplı bir elçi geldi ve Şerefü'l-mülk'e: *Sen beş İsmâilîyi yaktırdın. Eğer hayatını kurtarmak istiyorsan onlardan her biri için toplam 10.000 dinar ödemeye mecbursun* dedi. Bu sözler Şerefü'l-mülk'ü şaşkına çevirdi ve öyle bir korkuya düşürdü ki birşey yapacak veya düşünecek durumda değildi. Elçiye alışılmamış biçimde itibar gösterdi ve kendisini hediyelere boğdu. Sonra benden, anlaşma mucibince, İsmâilîlerin devlet hazinesine ödemeye mecbur oldukları ve yekûnu 30 bin dinarı bulan vergiyi, yıllık 10 bin dinardan aşağı indiren bir kararı kaleme almamı emretti. Bilâhere Şerefü'l-mülk bu emirnamenin üzerine kendi imzasını koydu" (28).

Harezmşah ile İsmâilîler arasındaki bu anlaşmanın fazla etkisi olmadı. İsmâilîler, Harezm devletinin iki büyük düşmanı olan batıda halife, doğuda Moğollarla dostane münasebetler sürdürürken, iki taraf arasında zaman zaman anlaşmazlıklar çıkmaya devam etti. 1228'de İsmâilî elçisi Bedreddin, Moğol sarayına gitmek üzere Amu-Derya nehrini geçti. Batıya doğru ilerleyen yetmiş kişilik bir İsmâilî kervanı, Anadolu'ya gitmekte olan bir Moğol elçisi, kervanla birlikte seyahat ediyor bahanesiyle Harezmliler tarafından durduruldu ve imha edildi. İsmâilîler ve Harezmliler arasındaki uyuşmazlık zaman zaman çarpışmalar, cinayetler ve müzakerelerle canlı bir şekilde yıllarca devam etmiştir.

Bir defasında Nesevî, Damgan'ın vergi ücretini istemek için Alamut'a elçi olarak gönderildi. O, bu görevini iftiharla şöyle tasvir eder: *"Alâeddin beni, sultanın diğer elçilerine asla göstermemiş olduğu biçimde izzet ve ikramla karşıladı. Âdeta hediyelere boğdu; hil'at ve para olarak her zaman dağıttığının iki katını verirken bana şöyle dedi:* İşte cesur bir adam. Bu karakterdeki insanlara yapılan iyilikler asla boşa gitmiş değildir. *Hem aynî hem nakdî olarak aldığım hediyelerin tutarı 3.000 dinarı buldu. Böylece ben, her biri atlastan mamul birer elbise, külâh, kürk ve kaftanı ihtiva eden; birincisi saten ikincisi krepdöşin astarlı iki hil'at, 200 dinar değerinde iki palaska, yetmiş parça çeşitli elbiselik kumaş, eyer, dizgin ve koşum takımıyla beraber iki tane at, at kuyrukları, 1.000 dinar, eyer takımlı dört tane at, bir katar Baktrian devesi ve nihayet maiyetimdeki kimseler için 30 hil'ata sahip oldum"* (29). Abartma ihtimali göz önünde bulundurulsa bile, Alamut hâkiminin bu dünyada çok

miktarda güzel şeylere sahip olduğu açıktır.

İsmâilîlerin tek kaygısı Harezmşah'la anlaşmazlıkları değildir. Sonunda, kendi memleketlerine çok yakın olan Geylân hâkimleriyle de kavgaya başladılar. Celâleddin Hasan'ın ölümünden sonra bu şehirdeki nâibelerin kısa icraatı, onların münasebetlerini pek iyileştirmedi. Bir süre için Geylân'da, Tarim civarında, ilâve bir yer ele geçirdiler. Buna karşılık, Kazvinli eski düşmanlarıyla münasebetleri nispeten dostane oldu. Alâeddin Muhammed, Kazvinli bir şeyhin sadık bir müridi bile oldu. Her yıl bu şeyhe, yiyecek ve içecek için harcayacağı 500 altın dinarı bağış olarak gönderiyordu. Bir gün şeyh, sapıtmışların parasıyla yaşadığından dolayı kendisini ayıplayan şehir sakinlerine: *"İmamlar, mülhitlerin kanını ve parasını almayı meşru kabul etmişlerdir. Onlar, kendi arzularıyla para verdikleri zaman, bu meşruiyet şüphesiz iki taraflı olur"* diyerek cevap verdi. Alâeddin, Kazvinlilere, sırf şeyhten ötürü bu şehre iyi davrandığını şöyle açıklamıştır: *"Eğer orada şeyh bulunmasaydı, Kazvin'in tozunu sepetlerle Alamut kalesine taşırdım."* (30).

Savaşlar, akınlar ve cinayetlerin ortasında Haşîşîler, davet ve inanç değiştirme konusunda ilk gayelerini unutmamışlardır. Aşağı yukarı bu devirde, Hindistan'a inançlarını sokmayı başararak en büyük zaferlerini kazanmışlardır. Musta'lîci İsmâilîlerin *Eski Davet*i bu ülkede, özellikle Gucerat sahilinde nesillerden beri kesin olarak yayılmıştı. O sırada İranlı bir dâî, *Yeni Davet*i, bilâhere mezhebin ana merkezi olacak bulunan güney Hindistan'a yaymaya gelmiştir.

Cüveynî ve diğer İranlı Sünnî tarihçiler, melankoli ve cinnet krizleri geçiren, çığırından çıkmış bir sarhoş gibi görünen Alâeddin Muhammed hakkında, son derece düşmanca bir portre çizdiler. O, hayatının son yıllarında, çocukluğundan beri imamete vâris olarak seçmiş bulunduğu büyük oğlu Rükneddin Hürşah ile anlaşmazlık halinde idi. Bilâhere Alâeddin, oğullarından bir başkası lehine olmak üzere bu kararını bozdu; fakat İsmâilîler *"Kendi prensiplerine bağlı kalarak, bu durumu kabul etmediler ve sadece ilk tayinin geçerli olduğunu ilân ettiler"*.

1255'te, baba ile oğul arasındaki anlaşmazlığın sonu, bir krize dönüştü. Aynı yıl, *"Alâeddin'in cinneti fazlalaştı ve... Rükneddin'e olan öfkesi arttı... Rükneddin, kendisinin güvenlikte olmadığını hissetti... ve bundan dolayı firar etmeyi, Suriye'deki kalelere gidip onları ele geçirmeyi veyahut da hazineler ve yiyeceklerle dolu olan Alamut, Meymundiz ve Rudbar'daki diğer bazı kaleleri zaptetmeyi ve... karşı koymayı tasarladı. Alâeddin'in maiyetindeki vüzera ve ümeranın çoğu, ondan korkmaya başladılar. Zira hiç kimse kendini emniyette hissetmiyordu.*

Rükneddin onları şu konuşma ile ikna etti: Babamın kötü gidişatı dolayısiyle Moğol ordusu bu ülkeye saldırmaya niyetlenmiştir. Babama gelince, hiçbir şey ile uğraşmıyor. Ondan ayrılacağım ve yeryüzü imparatoruna (Moğol Hanı) ve onun memurlarına itaat etmek üzere elçiler göndereceğim. Bundan sonra, ülkemde hiçbir kimsenin kötü bir iş yapmasına izin vermeyeceğim. Böylece, bu ülkenin ve bu halkın hayatta kalmasını sağlayacağım".

İsmâilî reisleri durumun ciddiyeti karşısında, Alâeddin'in şahsına karşı çıkmamakla birlikte, Rükneddin'i, babasının adamlarına karşı desteklemeyi kabul ettiler. Ruh hastası olan Alâeddin ise saygıdeğer bir kimse olarak kalıyordu. Zira ona ilişmek bir saygısızlık ve ihanet idi.

Ne mutlu ki, İsmâilîlerin tamamı veya birçoğu acı veren bir tercih yapmak zorunda kalmadı. Bu anlaşmadan yaklaşık bir ay kadar sonra Rükneddin hastalanmış ve yatağa düşmüştü. O, göz önünde bitkin bir şekilde istirahat ederken, babası Alâeddin, Cüveynî'nin söylediğine göre sarhoşluktan sızıp kaldığı bir sırada, meçhul saldırganlar tarafından katledildi. Bu hadise 1 Aralık 1255'te cereyan etmiştir. Haşîşî üstadının, kendine ait bir kalede katli birçok şüpheler doğurdu ve ağır suçlamalara sebep oldu. İmamın maiyetinden, cinayet mahallinin yakınında görülmüş olan bazı kimseler ölüme havale edildi. Onun en yakın arkadaşlarından oluşan bir kısım kimselerin, ona karşı bir suikast hazırlamış ve cinayeti gerçekleştirmek için Kazvinli yabancıları içeriye almış oldukları ilân edildi. Daha sonra suçlunun kimliği hakkında mutabakat sağlandı: *"İpuçlarının açıklığı, Alâeddin'in gözde adamı, gece gündüz ayrılmaz refîki ve her konuda sırdaşı olan Mâzenderânlı Hasan'ın kâtil olduğunu, hadiseden bir hafta sonra meydana çıkardı ve herkesin bu gerçeği görmesine imkân verdi. Yine anlatıldığına göre Hasan, aynı zamanda Alâeddin'in sevgilisi olan karısına cinayetin gerçeklerini söylemiş, o da bu sırrı Rükneddin'e açıklamıştır. Ne olursa olsun, bir hafta sonra Hasan, çocuklarından iki kızı ve bir oğlu ile birlikte öldürülmüş olup, cesedi yakılmıştır. Rükneddin ise babasının yerine geçmiştir"* (31).

İsmâilîler, Alâeddin Muhammed'in iktidarının sonlarına doğru, en korkunç düşmanları olan Moğollarla son bir çatışmaya yönelmişlerdi. 1218'de Cengiz Han'ın orduları Sır-Derya'ya ulaşmıştı. Onun Doğu Asya imparatorluğu, böylece Harezm devletinin kapı komşusu oluyordu. Bir sınır hadisesi, Moğollar için, derhal batıya doğru yeni bir ilerleme bahanesi oldu. 1219'da Cengiz Han, birlikleriyle beraber Sır-Derya'yı geçiyor ve İslâm ülkelerinin içine giriyordu. 1220'de eski Müslüman şehirleri Semerkant ve Buhara'yı ele geçiriyor ve Amu-Derya'ya ulaşıyordu. Bir

yıl sonra bu ırmağı da geçiyor, Belh, Merv ve Nişapur'u zaptediyor ve bütün doğu İslâm dünyasına egemen oluyordu. Han'ın 1227 yılında vefatı ancak kısa bir fasılaya neden oldu. 1230'da onun halefi, ilk olarak zayıf Harezm devleti üzerine saldırıyordu. 1240'ta Moğollar, bütün Batı İran'ı zaptetmişlerdi; Gürcistan'ı, Ermenistan'ı ve Mezopotamya'nın kuzeyini de işgal ediyorlardı.

Son saldırı XIII. yüzyılın ortasında vuku buldu. Büyük Han, Mısır gibi uzaklarda bulunan, bütün İslâm ülkelerini hâkimiyet altına alma emriyle, Cengiz Han'ın torunu olan kardeşi Hülâgü komutasında Moğolistan'dan bir ordu gönderdi. Birkaç ay zarfında uzun saçlı süvariler, yolları üzerindeki her yeri zaptederek, İran'ı yıldırım gibi geçtiler; 1258'in Ocak ayında Bağdad şehri üzerine yöneldiler. Sonuncu halife, kısa ve faydasız bir direnme teşebbüsünden sonra boşuna aman diledi. Moğol savaşçıları şehri baskınla ele geçirdiler ve yağmaladıktan sonra yaktılar ve nihayet 20 Şubat günü, halife ve onun hanedanından olup ele geçirilenlerin hepsi öldürüldü. Bu hadise, beş asır boyunca, Sünnî İslâm dünyasına itibarî reislerini sağlamış bulunan Abbasî hanedanı iktidarının sonu oldu.

Alamut imamları, İslâm dünyasını işgal eden putperest Moğollara karşı müdafaa konusunda, dönemin diğer Müslüman hükümdarları gibi birlik olmaktan uzaktılar. Harezmşah ile mücadele halinde olan Halife en-Nâsır, Harezm devletinin öteki ucunda yeni ve tehlikeli bir düşmanın ortaya çıkmasından rahatsız olmamıştı. Kendisiyle müttefik olan İmam Celâleddin Hasan, Han'a ilk iyi dilek mesajları gönderenler arasında idi. Bu yeni tehlike karşısında, İsmâilîlerin Sünnî komşularıyla bazan bir dayanışma içine girdikleri de gerçektir. Cengiz Han, İran'ın doğusunu işgal ederken, Kûhistan'daki İsmâilî reisi, Sünnî mültecileri kendi yuvalarında mertçe ağırlamıştı. Onun hakkında Müslüman bir ziyaretçi şöyle diyor: *"Ben çok bilgili... hikmet sahibi, bilim ve felsefeye deli gibi âşık bir adam tanıdım ki, Horasan'da onun gibi bir filozof ve âlim görülmemiştir. O, yabancıları ve yoksul yolcuları çok severdi. Kendine yaklaşan Horasanlı Müslümanlara gelince, onları koruması ve himayesi altına alıyordu. Bundan dolayı meclislerinde, Horasan'ın en dikkate değer âlimlerinden bazıları bulunuyordu... Onların hepsini izzet ve ikramla karşılamış ve kendilerine çok nazik davranmıştı. Bu konuda açıklandığına göre, Horasan'ın yaşadığı anarşi yıllarının ilk iki-üç yılı zarfında, âlimler ve fakir yabancılar, onun hazinesinden ve ahırından 1.000 hil'at ve 700 binit takımlı at almıştır."* İsmâilî merkezlerinin, böyle faaliyetler yapabilmek için her türlü saldırıdan korunmuş olması gerekiyordu. Bununla beraber va-

tandaşları onu, çok geçmeden, cömertliğinden ötürü Alamut'a şikayet ettiler. İsmâilî parasını yabancılara daha az dağıtan bir vali istediler ve isteklerine ulaştılar. Tarihçi Minhâc-i Siraç Cüzcânî, Sistan hâkimleri adına, Kûhistan'daki İsmâllî merkezlerine üç defa gitmiştir. O, bu seyahatlarını, ticaret yollarının yeniden açılması amacını güden diplomatik vazifeleri ve *"putperestlerin akınları yüzünden"* Doğu İran'da az bulunan *"giyecek ve diğer zorunlu ihtiyaç maddelerini"* satın almak suretiyle temin etmek için yapmıştır (32). Şurası açıktır ki Kûhistan İsmâilîleri kendi dokunulmazlıklarından yararlanıyorlardı.

İsmâilîlerle Moğollar arasında birkaç anlaşma mevcut idiyse de, bu uzun zaman devam etmedi. Asya'nın yeni sahipleri, müfrit üyelerden oluşan bu tehlikeli gürûhun, başına buyruk devam etmesine müsamaha gösteremezlerdi. Dostları ve müttefikleri arasında, İsmâilîlerin arzettiği tehlikeyi onlara hatırlatacak dindar Müslümanlar da vardı. Anlatıldığına göre Kazvin başkadısı, Han'ın huzuruna zırhtan gömlekli olarak çıktı ve devamlı bir öldürülme tehlikesi yüzünden elbiselerinin altında mütemadiyen zırh taşımak zorunda olduğunu söyledi.

Uyarı ciddiye alındı. İran'da bulunan bir Moğol kumandanı, Han'a kendisinin en inatçı iki düşmanının halife ve İsmâilîler olduğunu bildirdiği zaman, o sırada Moğolistan büyük meclisinde bulunan bir İsmâilî elçisi kovuldu. Karakurum'da, İsmâilî fedaîlerinin bir saldırısından Han'ı korumak için tedbirler alındı. 1256'da Hülâgü, askerleriyle İran'a yürüdüğünde, İsmâilî kaleleri onun ilk hedefini teşkil ediyordu.

İran'da duraklamış bulunan Moğol ordusu, İran'a gelmezden önce, Müslümanların teşvikiyle Rudbar ve Kûhistan'daki İsmâilî üslerine saldırmış, ancak sınırlı bir başarı kazanmıştı. Kühistan'a yapılan saldırı, mukabil bir İsmâilî saldırısıyla püskürtülmüş ve Büyük Girdkûh kalesi baskını tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Şayet yeni imam, bu konuda başka türlü karar vermiş olmasaydı, İsmâilîler kendi kalelerinde Moğol saldırılarına karşı uzun süre direnebilirlerdi.

Moğollara karşı direnmek ya da onlarla işbirliği yapmak, Rükneddin Hürşah'ı babasıyla karşı karşıya getiren problemlerden biridir. Rükneddin, iktidara geldiğinde, Müslüman komşularıyla barış yapmaya teşebbüs etti: *"babasına ait düzenlemelerin aksine davranarak, bu topluluklarla dostluğun temellerini atmaya başladı. Ayrıca, bütün bölgelere, adamlarının Müslümanca yaşamalarını ve yolları güven altında tutmalarını emreden mesajlar yolladı"*. Böylece içerideki durumunu güven altına aldıktan sonra, Hemedan'daki Moğol kumandanı Yasavur Noyan'a bir elçi gönderdi. Çünkü Yasavur, *"saltanat sırası şimdi Rükneddin'e*

geldiği için ona, itaat yolunu tutacağını ve dostluk yolundaki mevcut engelleri kaldıracağını bildirmesini emretmişti" (33).

Yasavur, Rükneddin'in, itaatını arzetmek üzere, Hülâgü'ye bizzat gitmesini salık verdi. İsmâilî imamı ise, kardeşi Şahinşah'ı göndererek orta yolu tuttu. Moğollar, aniden Rudbar'a girmeye teşebbüs ettiler. Ancak, müstahkem mevziler içine yerleşmiş olan İsmâilîler tarafından geri püskürtülünce, mahsulleri tahrib edip geri çekildiler. Bu arada, diğer Moğol güçleri Kûhistan'ı istilâ etmiş ve birçok İsmâilî merkezini ele geçirmişti.

O sırada, Şahinşah'ın elçiliğinden memnun kaldığını bildiren Hülâgü'den bir mesaj geldi. Rükneddin'in, bizatihî hiçbir suç işlemediğini, şayet kalelerini yıktırıp bizzat itaat arzetmeyi kabul ederse, Moğol ordularının onun topraklarını esirgeyeceğini ilâve ediyordu. Rükneddin oyalama yoluna gitti. Kalelerinden bazılarını yıktı; fakat Alamut, Meymundiz ve Lemeser'de ancak sözde yıkımlara başladı. Kendinin huzura varması için ise bir yıl süre istedi. Bu arada Girdkûh ve Kûhistan'daki valilerine: *"Hanın huzuruna çıkarak bağlılık ve itaatlarını bildirmeleri"* emrini gönderdi. Onlar da bunu yaptılar; fakat Girdkûh kalesi İsmâilîlerin elinde kaldı. Rükneddin'e gönderilen bir mesajda Hülâgü, ondan, derhal Demâvend'de kendine katılmasını ve eğer beş günlük süre içerisinde gelemezse oğlunu önden göndermesini istedi.

Rükneddin ona, yedi yaşındaki oğlunu gönderdi. Hülâgü, bu çocuğun, onun gerçek oğlu olmadığını zannetmiş olmalı ki, çok genç olduğu bahanesiyle geri yolladı ve Rükneddin'in, Şahinşah'ın yerine kendi kardeşlerinden bir başkasını göndermesini istedi. Bu arada Moğollar Rudbar'a yaklaşmışlardı. Rükneddin'in elçisi Hülâgü'ye ulaştığında, Alamut'a yaya olarak ancak birkaç günlük mesafedeydiler. Moğolun cevabı bir ültimatom şeklinde oldu: *"Şayet Rükneddin Meymundiz kalesini yıkar ve kendisi bizzat Han'ın huzuruna gelirse, haşmetli hükümdarın iyi niyet gösterisine uygun olarak, izzet ve ikramla kabul edilir; fakat yaptıklarının sonuçlarını iyi düşünmezse ona ne olacağını yalnız Allah bilir"* (34). Bu sırada Moğol orduları Rudbar'a giriyorlar ve kalelerin civarında mevzileniyoriardı. Rükneddin'in ikamet etmekte olduğu Meymundiz kuşatmasını yöneten kişi ise, Hülâgü'nün bizzat kendisiydi.

Göründüğü kadarıyla, İsmâilîlerden teslim olmayı ve Hülâgü'den mümkün olan en iyi şartları elde etmeyi düşünenlerle, sonuna kadar savaşmayı tercih edenler arasında görüş ayrılıkları vardı. Rükneddin'in birinci görüşten olduğu ve bu politikasında astronom Nâsırüddin Tûsî gibi müşavirler tarafından teşvik gördüğü bilinmektedir. Tûsî, haklı olarak,

teslim olduktan sonra Moğollarla şahsen uzlaşabileceği ve onların himayesi altında yeni bir hayata başlayabileceğini ümit ediyordu. Söylendiğine göre bu Tûsî, astrolojik durumun, aleyhte olduğu bahanesiyle, imama teslim olmasını tavsiye etti. Yine bu Tûsî, Rükneddin'in isteğiyle, teslim şartlarını görüşmek üzere, son bir görev için kuşatmacıların karargâhına giderek Meymundiz'i terketti. Hülâgü, Rükneddin'i, ailesi, adamları ve hazineleriyle birlikte huzura almayı kabul etti. Cüveynî'nin dediğine göre: *"Rükneddin... bağlılık işareti olarak hazinelerini takdim etti. Hazineler, ününün bırakmış olduğu izlenim kadar göz kamaştırıcı değildi; fakat hepsi buydu. Kalede hiç birşey kalmamıştı. Hazinenin büyük kısmı Han tarafından, kendi askerlerine dağıtıldı"* (35).

Rükneddin, onun bazı fantazilerini yerine getiren Hülâgü tarafından iyi karşılandı. Onun Baktrian develerine olan tutkusunu bilen Moğol hükümdarı, kendisine bu ırktan yüz dişi deve verdi. Bununla beraber bu hediye, deve güreşleriyle aşırı derecede ilgili olan Rükneddin'e kâfi gelmedi; hayvanların üremesini de bekleyemezdi. Bunun üzerine, otuz erkek deve için sipariş verdi. Diğer dikkate değer bir lütuf, âşık olduğu ve uğrunda hükümdarlıktan vazgeçmeye hazır olduğu -tabiî bu lafın gelişi söylenmiştir- bildirdiği bir Moğol hanımla evlenme hususunda kendine verilen izin oldu (36).

Hülâgü'nün, Rükneddin'i kollamasının geçerli nedenleri vardı. İsmâilîler hâla bazı kaleleri ellerinde tutuyorlar ve güçlük çıkarabiliyorlardı. İsmâilî imam, onları teslim olmaya çağırarak, Moğol sarayının değerli, yeni bir adamı oluyordu. Ailesi, maiyeti ve hizmetçileri, kişisel eşyaları ve hayvanlarıyla birlikte Kazvin'de birinin evine (bu konuda şehirlilerin hiçbir açıklaması görülmedi) yerleştirildi; kendisi ise yeni seferlerinde, Hülâgü'ye bizzat refakat etti.

Rükneddin onun zararını karşılamıştır. Çünkü, onun emri üzerine Rudbar, Girdkûh bölgesi ve Kûhistan kalelerinin ekserisi teslim olmuştur. Böylece o, Moğolları, bir baskın ve kuşatmanın olağanüstü maliyetinden ve şüpheli sonucundan kurtarmıştır. Bu sayede, kuşkusuz abartılı olarak yüz kadar kale, Moğolların yanına kâr kalmıştır. Kumandanlar iki kalede, yani Alamut ve Lemeser'de, imamlarının emirlerine kulak asmayıp bu kararın, muhtemelen, mecburiyet karşısında *takıyye* prensibinin bir uygulaması olduğunu zannettiklerinden boyun eğmeyi reddettiler. Bu sırada Moğol orduları bu iki büyük kaleyi kuşatmışlardı. Kuşatmadan birkaç gün sonra Alamut kumandanı fikrini değiştirdi. *"İşin sonuçlarını ve feleğin kararsızlıklarını kısaca müzakere eden garnizon, aman dilemek ve makul şartlar elde etmek üzere bir elçi gönderdi. Rükneddin, Ala-*

mut'takilerin lehine araya girdi ve Han, onların suçunu bağışlamaya razı oldu. Böylece, aynı yılın Zilkade ayının sonunda (1256 Aralık ayı başı), bu ahlâksızlık ocağı ve bu şeytan yuvasında oturmakta olanlar, bütün malları ve eşyalarıyla birlikte kaleden aşağıya indiler. Bundan üç gün sonra, ordu kaleye çıkmış ve onların götüremedikleri herşeye el koymuştur. Derhal çeşitli binaları ateşe vermiş ve imha süpürgesiyle, onlardan, geriye hiç birşey kalmayacak şekilde tozunu rüzgâra savurmuştur" (37). Lemeser, bir yıl daha direnmeyi başardı, sonunda 1258'-de Moğollara boyun eğdi. Girdkûh İsmâilîleri, Rükneddin'in emirlerine uymayı reddettiler ve birkaç yıl sonra boyun eğdirilecek olan kalenin kontrolünü ellerinde tuttular.

Kalelerden çoğunun teslim olması, Moğolların gözünde Rükneddin'in değerini azaltmıştı. Lemeser ve Girdkûh'un direnmesi de, onun işe yaramadığını gösterdi. Kazvin'deki Moğol subayları, bu sırada imamın ailesini ve hizmetçilerini öldürme emrini aldılar. İmam ise kendi isteğiyle, Moğol başkenti Karakurum'a kadar uzun bir seyahat yaptı. Orada Han, kendisini huzura kabul etmedi. Han, *"ona bu kadar uzun bir yolculuk yaptırmaya ne lüzum vardı. Zira kanunlarımız bilinmektedir"* sözleriyle görüş bildirdi. *"Rükneddin geri dönsün ve son kalelerin teslim olması ve surlarının yıkılması işiyle uğraşsın. Belki o zaman bağlılık andı içebilir."* Gerçekte ise, kendine bu konuda fırsat verilmemiştir. Dönüş yolunda Hankay sıradağlarının yanında, bir eğlenceye götürme bahanesiyle anayoldan uzaklaştırıldı ve öldürüldü. *"Rükneddin ve arkadaşları ayaklar altında ezildiler; sonra da kılıçtan geçirildiler. Geriye ne kendinden, ne de soyundan bir iz kalmadı. Artık onlar, ancak insanların dudaklarında bir hikâye ve dünyada bir efsane haline geldiler"* (38).

İranlı İsmâilîlerin imhası, Cüveynî'nin ifade ettiği kadar mükemmel olmamıştır. Zira, Rükneddin'in genç oğlu, babasının ölümünden sonra mezhep mensuplarına imam oldu ve XIX. yüzyılda, içinden Ağa Hanların da çıkacağı bütün imamlar soyuna vücut verdi. Bazı zamanlarda İsmâilîler etkili olmuşlar ve hatta 1275'te, bir süre için Alamut'u geri almayı başarmışlardır. Bununla birlikte davaları zayıflama göstermiştir. Artık bundan böyle İsmâilîler, Doğu İran'ın her tarafında, Afganistan'da ve Orta Asya ülkelerinde dağınık vaziyette, Farsçanın konuşulduğu yerlerde, ancak bir azınlık mezhebini temsil etmişlerdir. Rudbar'da ise tamamen ortadan kalkmışlardır.

Cüveynî, Alamut'un yıkımını ve İsmâilî yönetiminin nihâî gerilemesini canlı bir şekilde tasvir eder: *"Hasan Sabbah'ın tehlikeli taraftarlarının ocağı olan, Alamut Rudbar'ındaki bu dalâlet yuvasında... bir temel*

taşı bile ayakta kalmadı. Bu bayındır bid'at ocağında, ezelî geçmişin yaratıcısı, her evin giriş kapısı üzerine, şu ayeti gazap kalemiyle yazmıştır: İşte onların ıssız kalmış evleri (Kur'an XXVII/Neml 52). *Bu sefiller kırallığının pazar yerinde ise, kader müezzini şöyle bağırmıştır:* Uzak olsun o zalim kavim (Kur'an XXIII/Mü'minûn 41)" (39). Onların uğursuz harimleri de, batıl mezhepleri gibi ortadan kaldırıldı. Bu tuhaf ve hilekâr sahtekârların saf zannedilen altınına gelince, kurşun katkılı olduğu ortaya çıktı.

"Bugün, dünyayı aydınlatan Han'ın muhteşem serveti sayesinde, herhangi bir yerde bir Haşîşî varsa o, bir kadın mesleği icra etmektedir. Nerede bir dâî varsa, orada bir ölüm habercisi vardır. Her refîk *köle haline gelmiştir. İsmâilîliği yayanlar, İslâm askerlerinin kılıcı altına düşmüştür... Bu melun adamların korkusundan renkleri solan, onlara vergi veren ve bu haysiyetsizlikten utanç duymayan Grek ve Frank kıralları, şimdi tatlı bir uykunun tadını çıkarıyorlar. Bütün dünya insanları ve özellikle müminler, onların ölüm tuzaklarından ve karışık itikatlarından kurtuldular. Ayrıca büyük veya küçük, asil veya rezil birçok kimse bu sevinci paylaşmaktadır. Bu hikâyelerin yanında, destan kahramanı Rüstem'inki olsa olsa eski bir masaldır"* (40).

"Böylece, onların bayağılıklarından kirlenmiş olan dünya temizlenmiş oldu. Şimdi yolcular, ne terör korkusu ne de geçiş parası ödeme gereği olmaksızın gidip geliyorlar. Onların temellerini söken ve ondan bir iz bile bırakmayan bahtiyar Han'ın mutluluğu sürsün diye dua ediyorlar. Hakikaten bu hareket, Müslümanların yaralarına bir merhem ve inanç karışıklıklarına bir çare oldu. Sonradan gelecek olan kimseler, bunların yaptıkları haksızlığın büyüklüğünü ve insanın kalbine saçtıkları fitneyi bilsinler. Onlarla anlaşma yapanlar, ister eski ister yeni devirlerin hükümdarları olsun, korkuya kapılıyorlar ve kendi hayatlarından endişe ediyorlardı; onlarla düşman olanlar ise gece gündüz, onların gözde militanlarının korkusundan hapis sıkıntısı çekiyorlardı. Bardak dolmuştu ve fırtınanın sakinleşeceği anlaşılıyordu. Bu, ibret alanlara bir öğüttür. *Allah bütün zalimlere aynısını yapsın"* (41).

BEŞİNCİ BÖLÜM

DAĞ ŞEYHİ

Hasan Sabbah'ın kendisi, Alamut kalesinde bizzat hüküm sürüp taraftarlarının sözleri ve silahları onun mesajını İran halkına ve ümerâsına ulaştırırken, bazı adamları da düşman ülkesinde batıya doğru uzun ve tehlikeli bir seyahata girişmişlerdi. Bunların yönü Suriye idi. Gayeleri ise *Yeni Daveti* bu ülkedeki eski İsmâilîlere ulaştırmak ve bir süreden beri, Selçuklu iktidarına karşı, Mısır sınırlarına kadar bütün Ön Asya'yı içine almış bulunan savaşı yaymaktı.

Yeni Davet, İran'da ortaya çıkmıştı. Bu davetin taraftarları, ilk büyük başarılarını, Doğu ve Batı İran'la, Orta Asya'daki İran dil ve kültür bölgelerinde kazanmışlardı. Batıya birinci yayılma teşebbüsleri için Suriye çok uygun bir tercihti. İran sınırında bulunan ise, ancak sınırlı imkânlar sunuyordu. Irak şehirlerinde bazı İsmâilî sempatizanları vardı; fakat ovalar, İsmâilîlerin sızma, savunma ve saldırı stratejisine pek müsait değildi. Bu konuda Irak'ın yapısı Suriye'den farklıydı. Toros ile Sina arasında bulunup, dağlar, vadiler ve çöllerden oluşan engebeli araziler, mahallî bağımsızlık gelenekleri bakımından güçlü olan çok çeşitli bir nüfusu barındırıyordu. Dolayısiyle Suriye, vadilerde yaşayan, Iraklı ve Mısırlı komşu topiulukların aksine, siyasî birliği çok az tanımıştır. Ülke, mahallî ve dinî özelliklerinin yanısıra, sık sık zuhur eden anlaşmazlık ve değişiklikler yüzünden parçalanmış bir vaziyetteydi. Suriyeliler, ortak dilleri Arapça olmakla birlikte, çoğu aşırı Şiîliğe eğilimli bulunan çok sayıda mezhep ve fırkalara bölünmüştü. İlk Şiî saltanat iddiacısı VIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. IX. asrın sonu ile X. asrın başında gizli İsmâilî imamla-

rının sahip olduğu mahallî destek, Suriye'yi onların gizli genel karargâhlarının merkezi ve iktidarı ilk ele geçirme teşebbüslerinin sahası haline getirmeye yetiyordu. X. yüzyılın sonunda Mısır'da Fâtımî halifeliğinin kurulması ve XI. asır boyunca da Asya'ya yayılması, Suriye'yi zaman zaman İsmâilîlerin hâkimiyeti altına düşürmüş, ayrıca ülkeyi onların propaganda ve öğretilerine maruz bırakmıştı. Bilinen İsmâilîle-rin dışında, Alamutlu dâîlere taraftar toplamak üzere uygun bir zemin teşkil eden, doktrin ve görüş açıları bakımından İsmâilîliğe oldukça yakın başka fırkalar da vardı. Ayrı görüşe sahip bir İsmâilî fırkası olan ve Lübnan dağıyla çevre bölgelerde yaşayan Dürzîler buna bir örnektir. Bu fırka, bir süreden beri ana mezhepten ayrılmış ve daha sonra benimsediği tekelci katı anlayışa henüz düşmemişti. Diğer bir potansiyel taraftarlar grubu, temelde Oniki-imamcı Şiî olup Alevî de denilen, fakat aşırı düşüncelere son derece duyarlı hale gelmiş bulunan Nuseyrî cemaati idi. Bunlar, Lâzkiye'nin doğusunda ve kuzeybatısında yer alan dağlık bölgede ve muhtemelen, bugünkü Taberiye'de ve Ürdün vadisinde yerleşmiş bulunuyordu.

Mekân gibi zaman da müsaitti. Suriye'ye ilk Türkmen grupları 1064'te girmişti. 1070'li yıllarda, önce Türk akıncıları, daha sonra Selçuklu orduları ülkeyi istilâ ettiler. Suriye, kısa zamanda, Fâtımîlerin elinde kalmış olan bir sahil şeridi dışında, kendini tamamen Selçuklu hâkimiyeti altında buldu. Sultan Melikşah'ın kardeşi Tutuş, Suriye meliki idi.

Tutuş, Selçuklu şehzadelerini büyük sultanlık için karşı karşıya getiren bir savaş sırasında, 1095 yılında İran'da öldürüldü. Tutuş'un ülkelerini parçalamak üzere Suriye'nin mahallî bölünmesi ve Selçuklu hanedan çatışmaları düzenlendi. Suriye, bundan böyle yeniden, Selçuklu şehzadeleri ve subayları tarafından idare edilmiş olan küçük devletlere ayrıldı. Bu şehzadelerden en önemlileri, Tutuş'un oğulları olup, iki rakip şehir Halep ve Şam'ın melikleri bulunan Rıdvan ve Dukak'tır.

Bu düzensizlik ve şiddetli anlaşmazlık dönemi ülkede yeni bir gücün, yani Haçlıların ortaya çıkmasıyla aynı zamana rastlamıştır. Kuzeyde Antakya'ya ulaşmış olan bu Haçlılar, kendilerine direnecek seviyede hiçbir kuvvetin bulunmadığı Suriye sahili boyunca, aşağıya doğru hızla indiler. Sonunda Urfa, Antakya, Trablus ve Kudüs merkez olmak üzere dört Latin devletini kurdular.

Selçuklu hâkimiyetinin Suriye'ye yayılması, peşinden bir sürü değişiklikleri ve doğuda yeni zuhur eden sosyal gerginlikleri getirmişti. Latin zapt ve işgalinin sebep olduğu sarsıntı, Suriyelilerin ümitsizlik ve bez-

ginliğini artırdı. Ayrıca onları, Mehdilikle ilgili bir umut mesajı verenleri ve özellikle de mesajları kendi inançları üzerinde yankı uyandıran kimseleri benimsemeye hazır bir hale getirdi. Kahire Fâtımîlerinin, Suriye'de, İsmâilîliğin *Eski Davet*ine bağlı kalmaya devam eden taraftarları hâla vardı. Fakat Kahire yönetiminin içten içe zayıflığı, Türk ve Latin tehlikesine karşı direnmekteki yetersizliği, onlardan belirli bir grubu, bağlılıklarını daha faal, daha mücadeleci ve kuşkusuz daha etkili olan bir kola nakletmeye zorladı. Şiîlerin bir kısmıyla Sünnîlerin çoğu, mevcut reislerine sadık kalmış görünüyorlarsa da, bunların dışında kalanlar yeni güce bağlandılar. Bu sırada, müstevlîlere ve ülkeyi idare edenlere, sadece bu yeni güç karşı koyacakmış gibi görünüyordu.

Başlangıçtan itibaren Suriye'ye gelmiş olan Alamut casusları, İranlı refîklerinin metotlarını kullanmayı denediler. Hedefleri, kendi terör savaşları için merkez olarak hizmet verecek olan kaleleri almak veya herhangi bir şekilde ele geçirmekti. Bu amaçla mensuplarının gayretini, özellikle dağlık bölgelerde kışkırtmaya ve yönlendirmeye büyük çaba harcadılar. Öte yandan, sınırlı ve geçici bir ittifakın, heriki taraf için faydalı göründüğü zamanlarda, şehzadelerle ölçülü bir işbirliğini de göz ardı etmediler.

Bu yardım ve tesadüfî başarılara rağmen İsmâilîlerin işi, İran'dakine nazaran Suriye'de -belki kısmen İran kökenli oldukları ve yabancı bir ülkede çalıştıkları için- daha zor oldu. İlk hedeflerine ulaşmak ve Suriye'nin merkezinde, o zaman Cebelü-Bahrâ denilen, günümüzde ise Cebelü-Ensâriye adıyla bilinen dağlık bölgedeki bazı kaleleri tahkim edebilmek için, hemen hemen yarım yüzyıllık daimî bir gayret icap etti. Reislerinin hepsi, bildiğimiz kadarıyla, Alamut'tan gelmiş ve önce Hasan Sabbah'ın daha sonra haleflerinin emirleri altında hareket etmiş olan İranlılardı. Yerleşmek için sürdürdükleri mücadele üç büyük devre geçirdi. 1113'te ve 1130'da sona eren ilk iki devre sırasında onlar, Halep ve Şam'dan, bu iki şehrin reislerinin de iştirakıyla birbiri ardından harekete geçtiler ve komşu bölgelere yerleşmeye teşebbüs ettiler. Her iki teşebbüs de tam bir başarısızlıkla neticelendi. 1131'de başlayan üçüncü devre boyunca ihtiyaç duydukları üsleri, nihayet zapt ve tahkim etmeyi başardılar.

Suriye İsmâilîlerinin tarihi, Suriyeli tarihçilerin de anlattığı gibi, esas itibariyle işledikleri cinayetlerin tarihidir. Bu tarih, Humus hâkimi Cenâhü'd-devle'nin, şehrin Ulu Camii'nde, bir cuma namazı sırasında 1 Mayıs 1103 tarihinde, şaşılacak bir biçimde katli ile başlar. Sufi kılığına girmiş olan İranlı saldırganlar, kendilerine refakat eden bir şeyhin işaretiyle

onun üzerine atıldılar. Kavga sırasında Cenâhü'd-devle'nin çok sayıda koruması da Haşîşîler gibi öldürüldü. Bu sırada Humus'taki bütün Türklerin Şam'a kaçtıklarını da zikredelim.

Cenâhü'd-devle, Halep Selçuklu hükümdarı Rıdvan'ın düşmanıydı. Vakayinamecilerden çoğu, bu cinayette Rıdvan'ın da dahli bulunduğunu söylemekte birleşiyor; bazıları bu konuda çok kesin ayrıntılar bile veriyorlar. Suriye'de kendilerine verilen ünvanla ifade etmek gerekirse Haşîşîlerin reisi, *el-Hakîm el-Müneccim* adıyla tanınmış bir şahsiyetti. O, dostlarıyla birlikte İran'dan gelmiş ve Halep'e yerleşmişti. Rıdvan onların Halep'te, kendi mezheplerine göre yaşamaları ve onu yaymaları, keza sonraki faaliyetlerinde bu şehirden üs olarak yararlanmaları konusunda izin vermişti. Halep, Haşîşîler için büyük kolaylıklar sağlıyordu. Çünkü şehir, Oniki-imamcı önemli bir İsmâilî cemaatini barındırıyor ve aşırı Şiîlerin yerleşmiş olduğu Cebelü's-Summak ve Cebelü-Bahrâ'nın yakınında bulunuyordu. Dinî bağlılıkları açık olarak bilinmeyen Rıdvan'a göre Haşîşîler, destek güçleri harekete geçirmeye ve onun Suriyeli rakipleri karşısında askerî zayıflığını telâfi etmeye imkân sağlıyordu.

el-Hakîm el-Müneccim, Cenâhü'd-devle'den sonra ancak iki üç hafta yaşadı. Onun, Haşîşîlerin başında, Ebu Tahir es-Sâiğ (kuyumcu) diye bilinen İranlı bir halefi vardı. Ebu Tahir, Rıdvan'ın sevgisini ve Halep şehrinin hukukunu korumasını bildi. Şehrin güneyindeki dağlarda bulunan stratejik noktaları ele geçirme gayesiyle bir dizi operasyonlara girişti. Onun, mahallî desteğe güvenmiş ve hatta kısa bir süre için bazı yerleri ele geçirmiş olduğu anlaşılıyor.

Hakkında belgeler bulunan birinci saldırı 1106'da Efâmiye'ye karşı başlatıldı. Şehrin hâkimi Halef İbn Mülâib Alamut'a değil, Kahire'ye bağlı bir Şiî ve belki de bir İsmâilî idi. 1096'da Efâmiye'yi Rıdvan'dan almış ve kalesinin elverişli durumunu, orayı yaygın ve etkili eşkiyalık hareketlerinin üssü olarak kullanmak suretiyle göstermişti. Haşîşîler, kendi ihtiyaçlarını Efâmiye'nin karşılayacağını tespit ettiler. Reisleri Ebu Tahir ise Halefi öldürtme ve kaleyi ele geçirme planını tasarladı. İsmâilîliğe bağlı şehir sakinlerinden bir kısmı, o civardaki Sermin şehrinde kadı olan, reisleri Ebü'l-Feth sayesinde komplodan haberdar oldular. Altı kişilik bir Haşîşî grubu, planı uygulamaya koymak için Halep'i terketti. *"Bir Frank'ın atı, katırı ve koşum takımıyla birlikte kalkanını ve silahını ele geçirdiler ve yola koyuldular... Halep'ten Efâmiye'ye gittiler. Orada Halef'e şunları söylediler...* Buraya senin hizmetine girmek için geldik. Bir Frank süvarisine rastladık ve onu öldürdük; onun atı, katır ve koşum takımını sana getiriyoruz. *Halef onları iyi karşıladı ve onları Efâmiye ka-*

lesinin içinde, surlara bitişik olan bir eve yerleştirdi. Surun içinde bir geçit hazırladılar ve kaleye sızmış olan şehir sakinlerine randevu verdiler. Bu sırada Halef'i öldürüp kaleyi zaptettiler" (1). Bu olay 3 Şubat 1106'da cereyan etti. Çok geçmeden Ebu Tahir onun yerini almak üzere Halep'ten geliyordu.

Efâmiye'nin alınması ümit verici gelişmelere rağmen başarılı bir sonuç vermedi. Zira, buraya komşu olan Antakyalı Haçlı prens Tancrède, şehre saldırmak için bunu fırsat bildi. Kuşkusuz durumu iyi bildiğinden, Serminli Ebü'l-Feth'in, esir almış olduğu bir kardeşini yanında götürdü. Başlangıçta Haşîşîleri haraca bağlamakla yetindi ve şehrin hâkimiyetini onlarda bıraktı; fakat aynı yılın Eylül ayında geri dönerek, muhasara yoluyla onları teslim olmaya zorladı. Ebü'l-Feth ele geçirildi ve kendisine işkence yapıldı. Ebu Tahir ve refikleriyse esir alındılar; sonra fidye karşılığında Halep'e dönmeleri için izin verildi.

Haşîşîlerle Haçlılar arasındaki bu ilk çatışma ve onların titiz bir şekilde hazırlanmış olan planlarının, bir Hıristiyan prens tarafından bozulması, Haşîşîlerin dikkatini Müslüman hedeflerden çevirmiş görünmüyor. Gerçekten de onlar, İslâm düşmanlarından ziyade, yerli yöneticilere karşı mücadele etmeyi sürdürmüşlerdir. İlk hedefleri ne olursa olsun, mülkiyeti kendilerine ait olan bir üs ele geçirmekti; esas hedefleri ise Selçuklu nüfuzunu görüldüğü yerde kırmaktı.

1113'te, Şam'da, Musul Selçuklu Emîri Mevdud'u öldürerek, o tarihe kadarki en önemli darbelerini başardılar. Bu Emîr, Haçlılara karşı savaşlarında Müslümanlara açıktan yardım etmek üzere, Suriye'ye gelmiş olan bir Selçuklu kuvvetine kumanda ediyordu. Haşîşîlere göre bu sefer, gerçek bir tehlike arzediyordu. Nitekim sadece bunlar endişe ediyor değillerdi. 1111'de Rıdvan da, şehrinin kapılarını Mevdud ve ordusuna kapatmıştı. Haşîşîler ise onu desteklemek için yardıma koşmuşlardı. O devirde dolaşan söylentiye ve bu konuda Hıristiyan ve İslâm kaynaklarının verdiği bilgiye göre Şam'daki Müslüman nâip, Mevdud'un katlini teşvik etmiştir.

Doğudan, Haşîşîler için Selçukluların arzettiği tehlike, 10 Aralık 1113'te, koruyucuları Rıdvan'ın ölümünden sonra açık bir şekilde ortaya çıktı. Haşîşîlerin Halep'teki faaliyetleri şehirde onları son derece sevimsiz hale getirmişti. 1111'de, zengin ve İsmâilî karşıtı olduğu bilinen bir İranlı hakkında, başarısız bir suikastın arkasından halk onlara karşı ayaklanmıştı. Rıdvan'ın ölümünden sonra oğlu Alparslan, babasının izlemiş olduğu politikayı sürdürmekle işe başladı ve hatta onlara Bağdad yolu üzerinde bir kaleyi bıraktı. Fakat tepki gecikmedi. Büyük Selçuklu

Sultanı Muhammed'in bir mektubu, Halep'in yeni melikini, İsmâilî tehdidine karşı uyardı ve onu bu kehlikeyi bertaraf etmeye teşvik etti. Yerli muhafız kuvvetleri ve ordu kumandanı olan İbn Bedî, insiyatifi ele aldı ve Alparslan'ı güçlü tedbirler almak gerektiğine ikna etmeyi başardı. *"O da kuyumcu Ebu Tahir'i tevkif ve idam ettirdi. el-Hakîm el-Müneccim'in kardeşi olan dâî İsmâilî ve Halep fırka reislerini öldürttü. Aralarından 200 kadarını tutuklayıp hapse attı ve mallarına el koydu. Bazıları affa nail oldu; bazıları salıverildi; bazıları da kalenin tepesinden aşağı atıldı veya idam edildiler. Kimileri de firar ettiler ve dağılıp gittiler"* (2).

Bu tersliklere ve elverişli bir kale teminindeki başarısızlığına rağmen İran İsmâilî heyeti, Ebu Tahir'in yönetimi altında az şey başarmamıştır. Bu heyet, mezhebin başka kollarına mensup olan İsmâilîlerden başka, Suriyeli farklı mahallî fırkalardan oluşan aşırı Şiîleri, Haşîşîlerin davasına kazanarak bölgedeki sempatizanlarla temas kurmuştur. Ayrıca Cebelü's-Summak, Cezr ve Benû Uleym yurdunda yani Şeyzer ve Sermin arasında, stratejik bakımdan dikkat çekici olan bölgede önemli bir desteğe güvenebiliyordu. Suriye'nin diğer yerlerinde, özellikle Alamut'la haberieşmeyi sağlayan güzergâhlar üzerinde destek noktaları teşkil etmişti. Halep'in doğusundaki Fırat bölgesi, önceki ve sonraki dönemlerde aşırı Şiîlik merkezleri olarak tanınmıştı. O yıllara ait delillerin yokluğuna rağmen, Ebu Tahir'in üstünlüğü elden bırakmadığı ileri sürülebilir. Bu arada 1114 ilkbaharından itibaren Efâmiye, Sermin ve diğer yerlerden gelmiş 100 kadar adamdan oluşan bir İsmâilî güç, kale komutanı ile askerlerin, Hıristiyanların paskal şenliklerini görmeye gitmiş oldukları bir sırada, beklenmedik bir şekilde Şeyzer'deki Müslüman kalesini ele geçirmişlerdir. Hadiseden hemen sonra, bir karşı saldırı ile saldırganlar bertaraf edildiler.

1113 bozgununa rağmen Haşîşîler, Halep'te bile tutunmayı az çok başardılar. 1119'da, düşmanları İbn Bedî şehirden kovuldu ve Mardin'e doğru kaçtı. Fırat geçidinde bekleyen Haşîşîler, iki oğlu gibi onu da katlettiler. Ertesi yıl Halep hâkiminden bir kale istediler. Halep hâkimi onlara söz konusu kaleyi vermek istemiyordu. Fakat korkusundan, onların isteğini geri çevirmeye de cesaret edemediği için, bir süre öncesine ait yıkım emri bulunduğunu ileri sürüp, kaleyi derhal yıktırma kurnazlığına başvurdu. Yıkım işini yöneten subay, bundan birkaç yıl sonra katledildi. Halep'teki İsmâilî etkisi 1124'te sona erdi. Bu sırada şehrin yeni hâkimi, baş dâînin mahallî bir casusunu tutuklattı ve yandaşlarını kovdurttu. Onlar da mallarını sattıktan sonra Halep'ten ayrıldılar.

Bu sırada Halep İsmâilîlerini yöneten kimse, büyük dâî değil,

mahallî bir temsilciydi. Ebu Tahir'in idamından sonra halefi Behram, fırkanın asıl faaliyetlerini güneye kaydırdı ve derhal Şam'la ilgili işlerde aktif bir rol oynadı. Behram, selefleri gibi İranlıydı. Öte yandan 1101'de Bağdad'da idam edilmiş bulunan el-Esedâbâdî'nin yeğeniydi. Bir müddet *"şehirlerde ve müstahkem kalelerde, onun kim olduğunu kimse bilmeksizin dolaşmasına rağmen, kılık kıyafet değiştirerek çok büyük bir gizlilik ve inziva içerisinde yaşamıştı"* (3). Kuşkusuz o, Musul valisi Porsukî'nin, 26 Kasım 1126 tarihinde Ulu Cami'de vuku bulan katlinde pay sahibidir. Porsukî'ye saldırıp onu bıçaklayan, derviş kılığına girmiş sekiz Haşîşîden bir kısmı Suriyeli idi. Halepli tarihçi Kemâleddin İbnü'l-Adîm bu konuda başka kaynaklarda bulunmayan bir hikâye anlatır: *"Halep'in kuzeyinde bulunan Azaz bölgesindeki Kefernâsih'ten gelen ve hiçbir zarara uğramadan kurtulan bir delikanlı hariç, saldırganların tamamı öldürülmüştür. Bu delikanlının yaşlı bir annesi vardı. Porsukî'nin katledildiği ve saldırganlarının öldürüldüğünü duyduğunda kendi oğlunun da onlardan biri olduğunu bildiği için neşelenerek gözlerine sürme çekmiş ve çok mutlu olmuştu. Bundan birkaç gün sonra oğlu sağ salim geri dönünce buna çok üzüldü, saçını başını yoldu ve neşesi kaçtı"* (4).

Ayrıca Haşîşîler ile Şam'daki Türk hükümdarı Tuğtegin arasında bir işbirliğinden söz eden rivayetler de o yıla (M.1126) aittir. Şamlı tarihçi İbnü'l-Kalânisî'ye göre Humus'tan ve diğer yerlerden gelmiş olup, cesur ve yiğit olarak tanınan İsmâilî çeteleri, Ocak ayında Haçlılara karşı, başarısız olmakla birlikte savaşmak için Tuğtegin'in birlikleriyle birleştiler. Aynı yılın sonuna doğru Behram, Halep'in yeni emîri İlgazi'nin nasihatnamesi yanında olarak Şam'a geldi. Burada iyi karşılandı ve resmî himaye sayesinde derhal güçlü bir yer edindi. Fırkanın stratejisine uygun olarak güçlü bir kale istemekle işe başladı. Tuğtegin ona Kudüs Latin krallığının sınırı üzerindeki Banyas kalesini bıraktı. Fakat hepsi bu kadarla kalmadı. Haşîşîler Şam'da bile, bazıları tarafından bir saray, kimileri tarafından da dâîlerin kaldığı bir bina olarak tasvir edilen ve kendilerine genel karargâh edindikleri bir yer elde etmişlerdir. Şamlı vakayinameciye göre Vezir el-Mezdegânî bu olaylardan büyük ölçüde sorumludur. Kendisi İsmâilî olmamasına rağmen bu vezir, Haşîşîlerin planlarına isteyerek ortak olmuş ve iktidar kulislerinde kötü bir etki bırakmıştır. Aynı iddiaya göre Tuğtegin, Haşîşîleri tasvip etmiyordu; fakat onlara kesin darbeyi vurmak için, uygun zamanı beklerken, taktik nedenlerle onlara müsamaha göstermişti. Diğer tarihçiler vezirin rolünü iyi bildikleri halde açıktan açığa hükümdarı suçluyorlar ve onun hareketini, geniş ölçüde, Behram'ın Halep'te bulunduğu süre zarfında dostane münasebetler tesis ettiği İlgazi'nin tesirine bağlıyorlar.

Behram, Banyas kalesini tamir ve tahkim ettirdikten sonra, bir dizi askerî operasyonlara ve o civarda propagandaya girişti. İbnü'l-Kalânisî, onun *"her tarafa dâîlerini gönderdiğini, bu dâîlerin de taşralı cahillerden, köylüler ve hırsızların arasındaki haydutlardan oluşan büyük bir kalabalığı kendilerinden yana çektiğini anlatır"* (5). Behram ve adamları Banyas'tan başlayarak birçok önemli akın düzenlemişler ve muhtemelen başka bazı yerleri de ele geçirmişlerdir. Bununla birlikte, derhal güçlüklere göğüs germek zorunda kalıyorlardı. Hasbiye bölgesindeki Vâdi't-Teym, Haşîşîlerin yayılmasına elverişli bir ortam hazırlayan Dürzîler, Nuseyrîler ve diğer Ehl-i sünnet dışı cemaatlardan oluşan karma bir halk ile meskûndu. Bölge reislerinden Barak İbn Cendel hile ile ele geçirilmiş ve öldürülmüştür. Bu hadiseden az sonra, Behram ve kuvvetleri Vadi'ye saldırıda bulundular. Ancak, öldürülen Barak'ın kardeşi olup onun intikamını almaya yemin etmiş bulunan Dahhâk İbn Cendel'in olağanüstü bir mukavemetiyle karşılaştılar. Böylece Vadi'ye yapılan sefer başarısızlıkla sona erdi. Bizzat Behram dahi, bu çetin savaş sırasında hayatını kaybetmiştir.

Banyas'ın başında, Behram'ın politikasını ve faaliyetlerini sürdüren, İsmail adında başka bir İranlı halefi vardı. Vezir el-Mezdegânî ona destek vermeye devam etti. Fakat bu uzun sürmedi. Gerçekten Tuğtegin'in 1128'de ölümünü, Rıdvan'ın ölümünden sonra Halep'in şahit olduğu tepkiyi andıran İsmâilî karşıtı bir tepki dalgası izledi. Bu defa teşebbüs, şehrin valisi, İsmâilî karşıtı ve vezirin düşmanı olan Müferric İbnü'l-Hasan İbnü's-Sûfî'den geldi. Valinin yanısıra, Dımaşk şahnesi Yusuf İbn Fîruz tarafından da teşvik gören Tuğtegin'in oğlu ve veliahdı Böri, bir saldırı hazırladı. Buna göre o, 4 Eylül 1129 Çarşamba günü harekete geçiyordu. Vezir, onun emriyle şafak vaktinde öldürüldü; sonra kafası kesildi ve başı teşhir edildi. Haber yayılınca şehir muhafızları ve halk, Haşîşîlerin üzerine atılarak onları öldürdüler ve mallarını yağmaladılar. *"Sabahleyin sokaklar ve meydanlar İsmâilî batınîlerinden kurtarılmış ve havlayan köpekler, onların cesetleri ve kadavraları başında kavgaya başlamışlardı"* (6). Bu isyanda öldürülen Haşîşîlerin sayısı, bir vakayinameciye göre 6.000'i, diğer birine göre 10.000'i, bir üçüncüye göre de 20.000'i bulmuştur. Banyas'ta, durumun savunulamaz olduğunu bilen İsmail, kaleyi Franklara bıraktı ve onların ülkesine firar etti. 1130 yılı başında da öldü. Vezir ve Haşîşîlerin, Şam'ı Franklara tabi kılmak için kurdukları komplo hakkında çok tekrarlanan rivayet, güvenilir olmayan ancak bir kaynağa dayanmaktadır. O halde bunu temelsiz, düşmanca bir söylenti olarak kabul etmek icap ediyor.

Böri ve arkadaşları, Haşîşîlerin intikamından korunmak için zırh giymek ve çevrelerinde ağır silahlı muhafızlar bulundurmak suretiyle birçok tedbirler aldılar; fakat bu bir işe yaramadı. Suriye misyonu bir ara çözülmüş görününce, darbe mezhebin merkezi olan Alamut'tan geldi. Türk askeri kılığına girmiş olan iki İranlı, Böri'nin hizmetine girdiler. Bu ikisi, 7 Mayıs 1131'de Böri'yi yaraladılar. İsimleri Alamut Haşîşîlerinin şeref listesinde geçmektedir (7). Saldırganlar, muhafızlar tarafından olay yerinde öldürüldüler. Böri ise aldığı yaraların tesiriyle ancak ertesi sene öldü. Haşîşîler, bu başarıya rağmen, Şam'da asla bir yer ele geçiremediler. Belki de onlar, bu kadar koyu Sünnî olan bir şehirde yer edinmek istemiyorlardı.

Bu devirde Haşîşîlerin, Türklerin dışında savaşmak için bir başka düşmanları daha vardı. Çünkü Kahire'de hüküm süren Fâtımî halifesi, onların gözünde bir gasıptı. Onu halifelikten atmak ve Nizar soyunun imametini tesis etmek kutsal bir görevdi. XII. asrın birinci yarısı boyunca, Mısır'da birden çok Nizarî yanlısı isyan bastırıldı ve Kahire hükümeti, kendi vatandaşları arasında Nizarcı propagandaya karşı koymak için çok fazla zaman ayırdı. Hatta Halife el-Âmir, özel bir ferman neşretti. Bu fermanda o, kendi soyunun mirasla ilgili hukukunu savunuyor ve Nizarcı tezi reddediyordu. Bu vesikaya yapılmış ilginç bir ilâveye göre, Fâtımî elçisi, bu fermanı Şam Haşîşîlerine okuyunca bir kargaşaya neden oldu. Haşîşîlerden biri çok etkilendiği için, metni kendi reisine gönderdi; o da boş bir zamanında buna bir reddiye yazdı. Daha sonra Nizarcıların reisi, bu reddiyeyi Şam'daki Fâtımî taraftarlarından oluşan bir topluluğa okudu. Bunun üzerine Kahire elçisi, buna cevap verebilmek için halifeden yardım istedi ve ondan Musta'lîcilerin tezi hakkında daha derin bir açıklama aldı. Bu olaylar, muhtemelen Fâtımî hükümeti adına, Haşîşîler hakkında casusluk yapmakla zanlı bir adamın, 1120 yılında Şam'da öldürülmesiyle bağlantılıdır.

Haşîşîler, Fâtımî rakiplerine karşı daha özel ve daha güçlü deliller de kullandılar. 1121'de Halepli üç Haşîşî, Nizar'ın elinden hakkının alınmasında, gerçek sorumlu olan Mısır ordu komutanı el-Efdal'ı bedenen ortadan kaldırmıştır. 1130'da ise on Haşîşî, Fâtımî halifesi el-Âmir'i öldürdüler. Onun Nizarîlere düşmanlığı, herkes tarafından biliniyordu. Anlatıldığına göre Behram'ın katlinden sonra Vadi't-Teym doğumlu biri onun kesik başını, ellerini ve yüzüğünü Kahire'ye getirmişti. Hatta bu hareketinden dolayı bazı mükâfatlara ve bir hil'ata nail olmuştu.

Bu devirde Haşîşîlerin Franklarla sürdürdükleri münasebetler hemen hemen hiç bilinmiyor. Düşman ile İsmâilî işbirliği hakkında, sonraki

İslâm kaynaklarında yer alan rivayetler, bu rivayetlerin yazıldığı zamanlardaki zihniyetin bir yansımasıdır. Zira o sırada kutsal savaş düşüncesi Yakın Doğu Müslümanlarının büyük çoğunluğunun zihnini meşgul ediyordu. Haşîşîlerin, dinî bölünmeler karşısında Müslüman Suriye'nin genel ilgisizliğini paylaştıkları bugün için rahatlıkla söylenebilir. Şayet hiçbir Frank, fedaîlerin kurbanı olmuş sayılmıyorsa da, en azından iki vesileyle İsmâilî kuvvetleri, Haçlı askerlerinin karşısına çıkmışlardır. Öte yandan Halep ve Banyas'tan kaçan Haşîşîler, Frank memleketlerinde sığınak aramışlardır. Banyas'ın Müslümanlara devredilmesi yerine Frank reislerine devrini daha ziyade coğrafî nedenlere bağlamak lâzımdır.

Haşîşîler, sonraki yirmi üç sene boyunca, üçüncü defa olarak ve başarıyla, bu kez Cebelü-Bahrâ bölgesinde, Cebelü's-Summak'taki ilk teşebbüs sahasının tam güneybatısında Suriye'de üs kaleler ele geçirmeye girişeceklerdir. Haşîşîler, Frankların bölgeye kontrollerini yaymak için boşuna çalışmalarından sonra buraya yerleşirler. 1132-1133'te Kehf'in Müslüman hâkimi bir yıl önce Franklardan geri alınmış olan Kadmüs dağ kalesini Haşîşîlere sattı. Birkaç yıl sonra da oğlu, kendisini amcazadeleriyle karşı karşıya getiren miras anlaşmazlığı sırasında bizzat Kehf'i onlara bırakmıştır. Haşîşîler 1136-1137'de, Harîbe'deki Frank garnizonunu vurmuşlar ve Hama valisi tarafından geçici olarak yerlerinden atıldıktan sonra güçlerini yeniden toplamayı başarmışlardır. En önemli kaleleri haline gelecek olan Masyaf'ı, 1140-1141'de, Benû Münkız tarafından tayin edilmiş olan valinin elinden aldılar. Benû Münkız, bu kaleyi 1127-1128'de satın almıştı. Haşîşîlerin diğer kaleleri Havâbî, Rusâfe, Kuley'a ve Menîka'nın ne zaman ve nasıl ele geçirildikleri kesin bir biçimde bilinmemekle beraber muhtemelen aynı zamanda ele geçirilmişlerdir.

Bu sükûnet ve takviye dönemi boyunca Haşîşîler dış dünyada ilgi uyandırdılar. Bu sırada tarihî haberler bunlardan yeni yeni söz ediyorlar. Fakat çok az isim bilinmektedir. Kadmüs'ü zapteden kişinin adı Ebü'l-Feth idi; Sinan'dan önceki büyük dâî-lerin sonuncusu ise Ebu Muhammed adını taşıyordu. Haşîşî reislerinden biri olan Kürd Ali İbn Vefâ, Antakya Prinkepsi Raymond ile Nureddin'e karşı mücadelede işbirliği yapmış ve 1149 yılında onunla birlikte Inab'da savaş alanında hayatını kaybetmiştir. O yıllara ait sadece iki cinayet kaydedilmiştir. 1149'da Vâdi't-Teym sahibi Dahhâk İbn Cendel, 1128'de Behram'a karşı başarılı mukavemetinden ötürü Haşîşîlerin öcüne uğramıştır. Bir iki yıl sonra sıra, şehrin kapısında katledilen Trablus Kontu II. Raymond'da idi. Kont, onların ilk Frank kurbanıdır.

Bu dönem zarfında, Haşîşîler tarafından izlenen genel politikadan sadece ana hatlar farkedilebilmektedir. Musul hükümdarı Zengî ve hanedanına karşı ancak düşmanlık duyuyorlardı. Musul reisleri, en güçlü Türk melikleri arasında olagelmişlerdir. Bunlar Suriye ve İran arasındaki haberleşme yollarını kontrol ediyorlar ve Büyük Selçuklu hükümdarlarıyla dostane ilişkilerde bulunuyorlardı. O halde Musul hükümdarları, Haşîşîler için devamlı bir tehdit oluşturuyorlardı. Bu tehdidi onların Suriye'ye yayılma konusundaki sürekli gayretleri artırıyordu. Mevdûd ve Porsukî henüz ortadan kaldırılmışlardı. Zengîler de bir defadan fazla tehdit edildiler. Onların İsmâilîler için arzettiği tehlike, 1128'de Halep'i işgal ettiklerinde artmıştı. 1148'de Nureddin İbn Zengî, o zamana kadar Halep'te ezanda kullanılan Şiî kalıplara son verdi. Bu uygulama, İsmâilîler ve şehirdeki diğer Şiîler arasında derin bir hınç uyandırdı. Söz konusu durum, onlara karşı gerçek bir savaş ilânı demekti. Bu şartlar altında, Suriye'deki Zengîlere karşı, o devirde başarıyla direnebilecek yegâne kişi olan Antakyalı Raymond'un yanında savaşçı bir Haşîşî birliğini bulmak şaşırtıcı değildir.

Bu arada Râşidüddin adıyla bilinen Sinan İbn Selmân İbn Muhammed, Suriye Haşîşîlerinin yönetimini ele almıştı. O, Haşîşî reislerinin en büyüğü idi. Sinan, Vâsıt yolu üzerinde Basra'ya yakın olan Akru's-Sudan köyünde doğmuştur. Simyacı, öğretmen ve kendi ifadesine göre Basra'nın yerlilerinden birinin oğlu olarak takdim edilir. Onu ziyaret eden Suriyeli bir yazar bize görüşmelerini nakletmiştir. Bu görüşme sırasında Sinan, ona hayatının ilk yıllarını, eğitimini ve Suriye'deki görevinin ayrıntılarını anlatmıştır: *"Babamın önde gelen kişilerden biri olduğu Basra'da eğitildim. Bu doktrin kalbime işledi. Sonra kardeşlerimle benim aramda, beni onlardan ayrılmaya zorlayan bir olay cereyan etti; azıksız ve yaya olarak hareket ettim. Alamut'a kadar vardım. Kiyâ Muhammed, oranın hükümdarı idi. Onun, Hasan ve Hüseyin adında iki oğlu vardı. Beni onlarla birlikte okuttu ve çocukların bakımı, eğitimi ve giyimini ilgilendiren her konuda, bana onlara davrandığı gibi davrandı. Kiyâ Muhammed'in ölümüne kadar orada kaldım. Kendisine oğlu Hasan halef oldu. Hasan, bana Suriye'ye gitmemi emretti. Basra'dan ayrıldığım gibi buradan da ayrıldım. Şehirlere ancak nadiren yaklaşıyordum. Hasan, bana emirler ve mektuplar vermişti. Musul'a girdim ve geceyi geçirdiğim Keresteciler camiinde mola verdim; sonra şehirlerden uzak durarak, Rakka'ya varıncaya kadar yoluma devam ettim. Yanımda, orada oturan refîklerimizden birine yazılmış bir mektup vardı. Onu kendisine ulaştırdım; bana erzak verdi ve benim için Halep'e kadar bir binek hayvanı kiraladı. Halep'te kendisine mektup götürdüğüm başka bir refîkle görüş-*

tüm; o da benim için bir hayvan kiralayarak beni Kehf'e gönderdi. Bu kalede kalma emrini almıştım. Davet reisi Şeyh Ebu Muhammed'in ölümüne kadar, buradaki dağlarda yaşadım. Hâce Ali b. Mesud adı geçen reise, Alamut'un tayini olmaksızın, fakat bazı refîklerin tasvibiyle halef oldu. Bunun üzerine Şeyh Ebu Muhammed'in yeğeni olan reis Ebu Mansur ve reis Fehd bir suikast hazırladılar ve hamamdan çıkarken onu hançerlemek üzere birini gönderdiler. Daha sonra yönetim müşterek olarak devam etti. Cinayetin failleri ise, tutuklanarak hapse atıldılar. Sonra Alamut, kâtilin idam edilmesi, reis Fehd'in ise salıverilmesi emrini gönderdi. Aynı anda, refîklere okunması gereken bir mesaj geldi" (8). Bu hikâyenin temel noktaları başka kaynaklar tarafından da teyit edilmiş ve Sinan'ın efsanevî biyografisi içinde ayrıntılı bir biçimde anlatılmıştır. Buna göre Kehf'te kalma süresi yedi sene sürmüştür. Sinan, Hasan -*alâ zikrihi's-selam*- 'ın himayesinde idi; öte yandan 1162'de, yani Hasan'ın Alamut hâkimi olduğu yıl, kendini Suriyeli Haşîşîlere tanıttırmıştır. Bu saltanat çekişmesi hakkındaki hikâye, muhtemelen Hasan'ın babasıyla düştüğü anlaşmazlığı yansıtmaktadır.

Hasan 1164 Ağustosunda Alamut'ta *Kıyameti* ilân ediyor ve haberi başka bölgelerdeki İsmâilîlere ulaştırmak için ulaklar gönderiyordu. Yeni doktrini Suriye'de başlatma işi Sinan'a düştü. Bu olayla ilgili rivayetler bir yandan İran'da bir yandan Suriye'de şaşılacak bir çelişki arzederler. Kıyametin gelişi, İran'da İsmâilîler tarafından olduğu gibi kaydedildiği halde, o devirdeki Sünnîlerin gözünden kaçmış görünüyor. Suriye'de ise aksine Sünnî tarihçiler şeriat hâkimiyetinin sona erdiğine dair kendilerine ulaşan dedikoduları alabildiğine ve korkutucu bir üslupla tekrar ederken İsmâilîler meseleyi ihmal etmiş görünüyor. O dönemde yaşayan bir yazar, *"Sinan'ın onlara, annelerini, kızkardeşlerini ve kızlarını kirletmeleri konusunda izin verdiğini, kendilerini Ramazan orucundan muaf tuttuğunu işittim"* (9) diyor.

Diğer rivayetlerdeki gibi, bu rivayetin abartılı olduğunda hiçbir şüphe yoksa da, Suriye'de şeriatın sonunun ilân edildiği ve bu durumun, bizzat Sinan'ın son verdiği bazı aşırılıklara sebep olduğu açıktır. Kemâleddin *"572 (1176-1177)'de, Cebelü's-Summak halkının kendini ahlâksızlığa ve sefahata kaptırdığını ve* Arınmışlar (Purs) *adını aldıklarını nakleder. Erkekler ve kadınlar içki içmek için biraraya geliyorlardı; adamlar ne kızkardeşlerine ne de kızlarına saygı gösteriyorlardı; kadınlar ise erkek giysileri giyiyorlardı. Hatta içlerinden biri Sinan'ın Tanrı olduğunu ilân etti"* (10). Halep meliki onların üzerine bir ordu gönderdi. Onlar da kendi güçlerini artırdıkları dağlara sığındılar. Sinan bir

soruşturma yaptı; bütün sorumluluğu inkâr etti ve Haleplileri geri çekilme konusunda ikna ettikten sonra onlara kendisi saldırdı ve hepsini imha etti. Başka kaynaklar da, bu devirde gözü dönmüş benzer grupların varlığını zikrederler. Haşîşîlerin, çok sonra ortaya çıkan *Cennet Bahçeleri* efsanesinin menşeinde bu olaylarla ilgili zayıf dedikodu ve rivayetlerin bulunması ihtimal dahilindedir.

Sinan'ın iktidara gelir gelmez ilk işi yeni memleketini tahkim etmek oldu. Rusâfe ve Havâbî kalelerini eski haline getirtti ve ülkesini, yeniden takviye ettiği Uleyka'yı alarak genişletti. Bir Arap tarihçisi onun, mezhep için Suriye'de kaleler inşa ettirdiğini anlatıyor. *"Bazı kaleler yeniydi, diğerleri ise çeşitli hilelerle ele geçirildikten sonra takviye edilerek zaptedilemez hale getirilmiş eski kalelerdi. Zaman ona yaradı ve hükümdarlar Sinan'ın silahlı adamlarınca yapılacak öldürücü suikasttan korkularından, onun ülkesine saldırmaktan özenle kaçındılar. Sinan Suriye'de 30 yıla yakın hüküm sürdü. Büyük dâî, onun başkanlığı ele geçirmesinden korkusuna, kendisini öldürtmek üzere birçok kez Alamut'tan casuslar gönderdi; fakat aksine Sinan casusları öldürdü. Kimisini de kandırdı ve onları aldıkları emirleri uygulamaktan vazgeçirdi"* (11). Bundan çıkan sonuca göre Suriye'deki bütün Haşîşî reislerinden sadece Sinan, Alamut'un otoritesini kabul etmemiş ve tamamen bağımsız bir politika izlemiştir. Bu görüş, onun adını taşıyan nazarî yazılarla desteklenmiş ve Suriye İsmâilîleri tarafından bugüne kadar muhafaza edilmiştir. Bunlar Alamut'a, Alamut hâkimlerine veya Nizarî imamlarına hiç benzemezler. En yüksek ve ruhanî reis olarak sadece Sinan'ı tanırlar.

Sinan'ın yönetimindeki Haşîşîler tarafından izlenen politikayı açıklamak için sahip olduğumuz kaynaklar, gerçekte, Haşîşîlerin karışmış oldukları bir dizi özel olaylardan ibarettir. Masyaf'a yaptığı başarısız bir saldırısının ardından, Selahaddin'in şahsına yönelik iki cinayet teşebbüsü, Halep'te bir cinayet ve bir yangın ve nihayet *Conrad de Monferrat*'nın katli söz konusudur. Kaynaklar, bu olaylardan başka, Nureddin ve Selahaddin'e tehdit mektuplarının gönderildiğini üstü kapalı ifade ediyorlar. İspanyol Yahudisi Tudelalı seyyah Benjamin ise, Haşîşîlerle Trablus krallığı arasında, 1167'de bir savaş durumunun olduğuna işaret ediyor.

Birliğin ve Sünnî Müslümanlığın mimarı, kutsal savaşın ise öncüsü haline gelen Selahaddin, Haşîşîlerin düşmanlığını üstüne çekti. Haşîşîler, ilk anda onu esas düşmanları olarak kabul ettiler ve o andan itibaren Selahaddin'in rakipleri olan Musul ve Halep Zengîlerine iyimser gözle baktılar. Selahaddin, Bağdad halifesine 1181-1182'de gönderilen mek-

tuplarda, Musul hükümdarlarını zındık Haşîşîlerle anlaşmak ve kâfir Franklarla görüşmek için onların düşüncesinden faydalanmakla suçluyor. Ayrıca onlara kaleler, topraklar ve Halep'te bir propaganda evi vermeyi vaat etmekle de itham ediyor. Selahaddin, Haçlılara yaptığı gibi Sinan'a da casuslarını göndermek niyetinden bahsediyor ve kâfir Franklar, zındık Haşîşîler ve hain Zengîlerden oluşan üçlü tehdit karşısında, İslâm dünyasının koruyuculuğu rolü üzerinde duruyor. Sinan'ın biyografisini yazan İsmâilî yazar bile, sonraki dönemlere ait *kutsal savaş* düşüncelerinden etkilendiği için, Haçlı savaşında, kahramanı Sinan'ın aksine Selahaddin'e sahip çıkıyor.

Bu iki açıklama, farklı devirler için olmak üzere akla yatkındır. Belki Selahaddin, Zengîleri gözden düşürmek için rakipleri arasındaki işbirliğini abartmıştır. Öte yandan, Selahaddin'e düşman olanların, kendi aralarında savaşmaktansa ona karşı birleşmeye çalışmaları mantıklıdır. Hıristiyanlığı kabul etmek isteyen bir Haşîşînin, *Guillaume de Tyr* tarafından nakledilen garip macerası bile, Sinan ile Kudüs krallığı arasındaki gerçek bir yakınlaşmayı yansıtmaya yeter.

Selahaddin'in şahsına yönelik ilk cinayet teşebbüsü Aralık 1174 veya Ocak 1175'te, Halep'i kuşattığı sırada vuku buldu. Selahaddin'in biyograflarına göre, çocuk yaştaki Zengî hükümdarı adına şehri idare eden Gümüştegin, Sinan'a, Selahaddin'i öldürdüğü takdirde, kendisine toprak ve para teklif eden haberciler gönderdi. Cinayeti işlemek üzere görevlendirilmiş adamlar soğuk bir kış gününde ordugâha sızdılar; fakat komşularından biri olan Emîr Ebu Kubeys tarafından tanındılar. Kendilerini sorguya çektiği için onu öldürdüler. Bunu izleyen çatışmada pek çok kişi hayatını yitirdi; fakat Selahaddin kurtuldu. Ertesi sene Sinan, yeni bir teşebbüse karar verdi. Bu meyanda, 22 Mayıs 1176'da, Eyyûbî askeri kılığına girmiş olan Haşîşîler, Selahaddin'e Azaz kuşatması sırasında saldırdılar. Selahaddin, zırhı sayesinde hafif yaralarla kurtuldu. Saldırganlar, kavgada çoğu hayatını kaybeden komutanlar tarafından etkisiz hale getirildiler. Bazı kaynaklar, bu ikinci teşebbüsün önderliğini Gümüştegin'e bağlıyorlar. Bu olaylardan sonra Selahaddin, özel olarak hazırlanmış ahşaptan bir kalede uyumak ve ailesinden olmayan herhangi bir kimsenin kendine yaklaşmasını yasaklamak suretiyle büyük tedbirler aldı.

Sinan, bu iki saldırının hazırlanmasında, Gümüştegin ile ortak hareket etmiş olsa dahî, onu harekete geçiren tek şeyin Gümüştegin'in cazip teklifleri olduğu zayıf ihtimaldir. Gerçekten Sinan'ın, Selahaddin'i ortadan kaldırmak istemesinin şahsî nedenleri vardı. Bu yüzden askerî ve

maddî kolaylıklardan yararlanmak üzere Gümüştegin'in yardımını kabul etti. Bu düşünceler Selahaddin'in 1174 yılında halifeye gönderilmiş olan mektubuyla da ilgilidir. O, bu mektupta, Mısır'da, aynı yıl içerisinde, Fâtımî yanlısı başarısız bir komplo kuran elebaşıların, Sinan'a, inanç bakımından onlarla aynı olduklarını ileri süren ve Selahaddin'e karşı harekete geçme konusunda onu sıkıştıran şeyler yazdıklarını iddia ediyordu. Oysa, Suriye ve İran'daki Nizarî İsmâilîler, birer gasıp olarak kabul ettikleri son Kahire Fâtımîleri için hiç güvenilir değillerdi. Bazı Fâtımî taraftarlarının, Suriye Haşîşîlerinin yardımına başvurmuş olması çok muhtemeldir. Halife el-Âmir, yarım yüzyıl kadar önce, onları kendi hükümdarlığına razı olmaya ikna etmek istememiş miydi? Fakat Nizarîler bunu reddetmiş ve el-Âmir onların suikastı sonucunda ölmüştü. Sinan, taktik sebeplerle bir defa daha, Mısırlı suikastçılarla işbirliğine belki hazırdı; fakat komplonun kesin biçimde bastırılmasından sonra, onlardan tarafa hareket etmeyi sürdürmesi pek gerçekçi görünmüyor. Sinan'ın, Selahaddin'e karşı çıkmasının esas ve en mantıklı sebebi, sonraki bir vakayinamecinin rivayetinde bulunuyor. O dönemin müelliflerinden hiçbiri bu rivayetten söz etmiyor. Söz konusu kaynağa göre 1174-1175'te, Irak'ta Şiîlik karşıtı dinî bir topluluk olan Nübüviyyeden 10.000 süvari, el-Bâb ve Buzâa'daki İsmâilî merkezlerine saldırdılar. Buralarda 13.000 kişiyi katlettiler; büyük miktarda ganimet ele geçirdiler ve pek çok kimseyi esir ettiler. İsmâilîlerin kargaşasından yararlanan Selahaddin, onların üzerine ordusunu gönderdi. Bu ordu Sermîn, Maarratü-Mısrîn ve Cebelü's-Summak'a saldırmış ve buralardaki halkın çoğunu öldürmüştür. Maalesef tarihçi bu olayların tarihini belirtmiyor. Şayet Selahaddin'in baskını, bir ihtimal, ordusu Halep istikametinde kuzeye doğru giderken vaki olmuşsa, Haşîşîlerin ona karşı düşmanlığı daha iyi anlaşılır. Ne olursa olsun, bundan böyle Selahaddin'in Müslüman Suriye'nin ana gücünü temsil eden ve İslâm dünyasında birlik siyasetini uygulayan kişi olması, onu tehlikeli bir rakip yapmaya yetmiştir.

Öcünü almaya arzulu olan Selahaddin, 1176 Ağustosunda Haşîşîlerin ülkelerine saldırıyor ve Masyaf'ı kuşatmaya başlıyordu. Askerlerinin geri çekilmesine sebep olan şartlar hakkında farklı rivayetler vardır. Selahadin'in başka Arap yazarlarından birçoğunun rağbet ettiği kâtip ve tarihçisi İmâdüddin, bu durumu Selahaddin'in Hama emîri olan amcasının arabuluculuğuna bağlıyor. Emîr'in komşusu olan Haşîşîler, ondan kendileri hakkında şefaatçi olmasını rica etmişlerdi. Bir başka biyograf, daha ikna edici bir açıklama olarak, Frankların Bekâ vadisine taarruzu ve Selahaddin'in oraya âcilen gitme zorunluluğunu ileri sürüyor. Kemaleddin'in *Halep Tarihi*'nde, Hama emîrinin arabuluculuğuna başvuran ve

büyük ihtima', kendisine Haşîşî taktiğini hatırlatan terör nedeniyle barış isteyen kişi Selahaddin'dir. İsmâilî ifadelerine göre Selahaddin, Sinan'ın olağanüstü gücünden korkmuştur. Bunun üzerine Hama emîri, onun lehine araya girer ve Sinan'dan onun sağ salim gitmesine izin vermesini rica eder. Selahaddin geri çekilmeye razı olur; Sinan ise ona teminat verir ve ikisi dünyanın en iyi dostları haline gelirler. İsmâilîlere ait bu rivayetin, menkıbelerle değişikliğe uğradığı çok açıktır; fakat hiç olmazsa bir gerçeği, yani varılan bir anlaşmayı haber vermiş görünüyor. Hakikaten, Selahaddin'in Masyaf'tan geri çekilmesinden sonra, artık onun aleyhinde, Haşîşîlerin yaptığı açık bir faaliyetten bahsedilmiyor. Hatta bazı ipuçları, aralarında gizli bir anlaşmanın var olduğunu düşündürmektedir.

Tarihçiler, Selahaddin'in Haşîşîlere karşı hoşgörüsünü açıklamak, hatta doğrulamak amacıyla pek çok kıssa anlatmışlardır. Söylendiğine göre bir gün Sultan, Haşîşîlerin reisine bir tehditname göndermiş, o da kendisine şu cevabı vermiştir: *"Senin mektubunu etraflıca okuduk ve onun bize karşı savurduğu sözlü ve fiilî tehditleri not ettik; Allah tarafından bir filin kulağında vızıldayan sineğe şahit olmak ve heykelleri ısıran bir sivrisineği görmek şaşkınlık vericidir. Senden önce başkaları da benzer şeyler söylediler; biz onları imha ettik ve hiçbir kimse söylediği hiçbir şeyi yapamadı. O halde gerçeği ortadan kaldırıp yalanı mı destekleyeceksin?* "Zulmedenler, yakında nasıl bir inkılâba uğrayıp devrileceklerini bileceklerdir" (Kur'an XXVI/Şuarâ 227). *Şayet benim başımı kesmeye, muhkem dağlardaki kalelerimi almaya karar verdiysen, senin bu konudaki emirlerin ancak boş umut ve ham hayalden ibarettir. Zira cevher kaza ile harap olmaz; ruh hastalığa pes demez. Fakat, eğer biz duyularla kavranan zâhire döner ve ruhla kavranan bâtını bir yana bırakırsak, Allah'ın* "hiçbir peygamber benim çektiğimi çekmedi" *diyen peygamberinin şahsında, en güzel örneği buluruz. Sen onun soyuna, ailesine ve Ehl-i beyte olanları biliyorsun. Durum değişmedi, dâva şaşmadı; evvel ve âhir Allah'a hamdolsun. Biz mazlumuz, saldırganlar değiliz; yoksun bırakılmışız, gasıplar değiliz; De ki:* "Hak geldi, batıl gitti; zaten batıl yok olmağa mahkumdur" (Kur'an XVII/İsrâ 81). *Sen bizim işlerin dış görünüşünü ve adamlarımızın bir anda neler yapabileceğini ve ölümün peşinden nasıl koştuklarını biliyorsun.* "Sözünüzde doğru iseniz, haydi ölümü temenni edin!" (Kur'an II/Bakara 94). *Bir atasözü şöyle diyor:* "Ördek suya atmakla tehdit edilir mi?" *Başarısızlığa karşı çareler hazırla ve felâkete karşı elbiseni sırtına giy; zira seni kendi ülkende yeneceğim ve senden intikamımı senin ülkende alacağım. Hayatına son vermeyi düşünen kimseye benzeyeceksin;* "Bu, Allah'a güç değildir" (Kur'an XIV/İbrahim 20). *Mektubumuzu okuyunca bizi pusuda bek-*

leyedur; ölçülü davran ve Nahl suresinin başı ile Sad suresinin sonunu oku" (12).

Kemâleddin, kendi kardeşinden duyduğu daha çarpıcı bir hikâye anlatır: *"Kardeşimin (Allah rahmet eylesin) bana anlattığına göre Sinan, mesajını ancak özel olarak teslim etmesini emrettikten sonra, Selahaddin'e (Allah rahmet eylesin) bir elçi göndermişti. Selahaddin, elçinin üstünü arattı; üzerinde tehlikeli bir şey bulunmadığı için, birkaç kişi hariç adamlarını dağıttıktan sonra ondan mesajını söylemesini istedi. Elçi:* "Üstadım bana, onu ancak özel olarak söylememi emretti" *diye cevap verdi. Bunun üzerine Selahaddin, iki memlûkün dışında herkesi gönderdi ve sonra* "Mesajını bize bildir" *dedi. Elçi yine* "Onu, ancak siz yalnızken verme emrini aldım" *diye cevap verdi. Selahaddin:* "Bu iki adam benden asla ayrılmazlar. Eğer istiyorsan mesajını söyle, yoksa dön git" *şeklinde karşılık verdi. Elçi:* "başkalarını gönderdiğin gibi bu iki adamı niye göndermiyorsun?" *diye sorunca Selahaddin şu cevabı verdi:* "Ben onları kendi oğullarım olarak kabul ediyorum; onlar ve ben tek bir şahıs gibiyiz". *Elçi bunun üzerine, bu iki memlûkten tarafa döndü ve onlara:* "Şayet ben size, üstadım adına bu sultanı öldürmenizi emretseydim onu yapar mıydınız?" *Emri yerine getireceklerini söylediler ve kılıçları çekerek:* "Ne istiyorsan onu bize emret" *dediler. Sultan Selahaddin şaşkına döndü ve elçi, memlûkleri de yanına alarak oradan ayrıldı. Bunun üzerine Selahaddin barış yapmaya ve onunla dostane ilişkilerde bulunmaya razı oldu. Allah hakîmdir"* (13).

Bir sonraki cinayet 31 Ağustos 1177'de vuku buldu. Kurban, Halep Zengî hükümdarı el-Melikü's-Salih'in yeni ve Nureddin İbn Zengî'nin ise eski veziri olan Şehâbeddin İbnü'l-Acemî'dir. Suriyeli tarihçiler, vezirin silahlı iki adamına karşı, başarısızlıkla neticelenmiş iki suikastı izleyen bu cinayeti, Gümüştegin'in entrikalarına bağlıyorlar. Daha önce Gümüştegin, Sinan'a gönderilen ve ondan Haşîşîlerini yollamasını isteyen bir mektupta, el-Melikü's-Salih'in imzasını taklit etmişti. Bu hikâyenin kaynağı, bizzat cinayeti işleyenlerin itirafıdır. Sorguya çekilen bu kâtiller, el-Melikü's-Salih'in emirlerini uygulamış bulunduklarını bildirdiler. Bu entrika, daha sonra Halep hükümdarının Sinan ile yaptığı yazışma sonunda ortaya çıkarıldı. Gümüştegin'in düşmanları onun gözden düşmesini tahrik etmek için bunu fırsat bildiler. Bu hikâye akla yatkın olsun veya olmasın vezirin ölümü ve bu olayın sebep olduğu nifak ve kuşku kesinlikle Selahaddin'i kızdırmamıştır.

Halep hükümdarları ile Sinan arasındaki çekişme devam etti. 1179-1180 yılında el-Melikü's-Salih, Haşîşîlerin elinden el-Hacîra'yı alıyordu.

Protestoları netice vermeyen Sinan, pazar yerlerini ateşe veren ve büyük hasarlar meydana getiren adamlarını Halep'e gönderdi. Kundakçılardan hiçbiri yakalanmadığı için onların şehirdeki bir destekten yararlandıkları da düşünülebilir.

28 Nisan 1192'de Haşîşîler Sur'da, Kudüs kıralı Marki *Conrad de Monferrat*'yı ortadan kaldırarak daha büyük bir fiili gerçekleştirmişlerdir. Tarihî rivayetlerin çoğu, Hıristiyan keşişi kılığına girmiş olan Haşîşîlerin, piskoposun ve markinin güvenini kazanmış olduklarını söylemekte birleşiyorlar. Bilâhere uygun bir zamanda, bu markiyi bir hançer darbesiyle öldürmüşlerdir. Selahaddin'in Sur'daki bir elçisine göre iki Haşîşî, cinayeti teşvik eden kişinin İngiltere kıralı olduğunu itiraf etmişlerdir. Şark belgelerinin çoğu ile garp kaynaklarından bazıları böyle bir itirafın varlığını göstermektedir. Markinin ortadan kalkmasının, Richard için arzettiği açık avantaj ve onun mahmisi *Kont Henri de Champagne*'ın, şüphe çekici bir acelecilikle, dul kalan hanımla evlenmesi ve Latin kırallığı tahtına çıkması anlatılanları teyit etmektedir. Bu durumdan, hikâyenin o zamandan beri niçin kabule lâyık görüldüğü anlaşılıyor. Bununla birlikte, Haşîşîler söylemiş olsalar da olmasalar da onların itirafları arasından gerçeği bulup çıkarmak başka bir iştir. Selahaddin'den nefret ettiğini söylememiz gereken Zengî tarihçisi İbnü'l-Esîr, basit bir nedenle, yani Franklar arasında bu konuda yaygın olan düşünceyle, Richard'ın sorumluluğunu hesaba katıyor. Fakat kendi kanaatına göre cinayetin teşvikçisi, Selahaddin'den başkası değildir. İbnü'l-Esîr cinayeti işlemesi için Sinan'a verilen para miktarını bile zikrediyor. Plan, Richard'ı da tasfiye etmeyi öngörüyordu; ancak bunun imkânsız olduğu ortaya çıktı. İsmâilî biyografi yazarı ise teşebbüsü, Selahaddin'le önceden varılan anlaşma ve işbirliğinden dolayı Sinan'a bağlıyor. Fakat bu müellifin, kendi kahramanını, kutsal savaşta Selahaddin'in fedakâr bir işbirlikçisi gibi sunmaya çalıştığını hatırlamak lâzımdır. Ayrıca müellif, Selahaddin'in bu iş karşılığında, Haşîşîlere birçok ayrıcalıklar verdiğine dair pek güvenilir olmayan bilgiler ekliyor. Humus'ta, Hama'da, Halep'te ve diğer şehirlerde propaganda evleri kurma hakkı bu ayrıcalıklardandır. Bu hikâye belki de, Masyaf antlaşmasını izleyen dönemde, Selahaddin'in Haşîşîleri resmen tanımasıyla ilgili hatırayı abartmaktadır. Öte yandan İmâdeddin, Marki'nin katlinin, Selahaddin için yerinde bir tedbir olmadığına dikkat çeker. Çünkü Conrad, Haçlıların reisi olmasına karşılık korkunç Richard'ın düşmanı idi ve öldüğü tarihte Selahaddin'le münasebet halinde bulunuyordu. Conrad'ın ortadan kalkması, Richard için bir rahatlama getirdi ve onu düşmanlığı sürdürmeye cesaretlendirdi. Ancak bundan dört ay sonra Selahaddin'le bir ateşkes imzalıyordu. Selahaddin'in isteği üzerine

yapılan bu antlaşma, Haşîşî memleketlerini de içine alıyordu.

Conrad'ın katli, Sinan'ın son büyük işi oldu. 1192-1193 veya 1193-1194 yılında korkunç Dağ Şeyhi vefat ediyor ve yerine, İranlı Nasr geçiyordu. Alamut, bu yeni reisle birlikte, Suriye'de yeniden eski otoritesine kavuşmuş görünüyor. Suriye, Moğol istilâsı sonuna kadar bu şekilde kalmıştır. Buradaki İsmâilî merkezlerinde ele geçirilmiş bulunan belge ve kayıtlar, pek çok büyük dâînin ismini veriyor. Bu dâîlerden ekserisi Alamut delegesi olarak zikredilmiştir.

Suriye Haşîşîleri, Alamut'a mensup kişiler olarak, şeriatı ve Bağdad halifesiyle ittifakı yeniden kuran Celâleddin III. Hasan'ın yeni politikasından etkilendiler. 1211'de Alamut hâkimi, Suriyeli taraftarlarına cami yaptırmalarını, belirli ibadetleri ifa etmelerini, alkolden, uyuşturucudan ve haram olan diğer şeylerden sakınmalarını, oruca ve şeriatın bütün emirlerine saygı göstermelerini emreden haberler gönderiyordu.

Haşîşîlerin dinî inanç ve davranışları üzerinde bu reformun bıraktığı etkiyi belirlemek zordur. Bununla birlikte halife ile ittifak, onların hareketlerini değiştirmiş görünüyor. Suriye'de, birçok Hıristiyan hâla can verirken, bir Müslümanın öldürüldüğünü gösteren hiçbir kaydın bulunmaması dikkat çekmektedir. Öldürülen Hıristiyanların ilki, Antakyalı IV. Bohemond'un, 1213'te Tartus kilisesinde katledilen oğlu Raymond oldu. Oğlunun intikam duygusuyla yanıp tutuşan babası, Havâbî kalesini kuşattı. Bunun üzerine Haşîşîler, Selahaddin'in halefleriyle iyi geçinerek Halep hükümdarından yardım istediler; o da onlara yardımcı askerî birlikler gönderdi. Ayrıca Franklar tarafından da sıkıntıya düşünce, Şam hâkiminden yardım aldılar. Şam ordusu düşmanı, kuşatmayı kaldırmak ve geri çekilmek zorunda bırakmıştır.

Bu arada Haşîşî reisleri, şöhretlerinden yararlanma yolu bulmuşlardır. Bu meyanda, Müslüman ve Hıristiyan reislerinden ve hatta anlaşıldığına göre Ortadoğu'da dolaşan gezginlerden, öldürme tehdidi altında haraç almayı başarırlar. Bir Arap kaynağının haber verdiğine göre büyük dâî Mecdüddin, Haçlı seferinde Filistin'e gelmiş olan İmparator II. Frédéric'in elçileriyle, 1227 yılında görüşmüştür. Elçiler ona, toplam değeri yaklaşık 80.000 dinar olan hediyeler getirmişlerdi. Mecdüddin, Harezmliler tarafından başlatılan baskınlar yüzünden, Alamut yolunun güvenli olmadığı bahanesiyle bu hediyeleri Suriye'de alıkoydu ve imparatora istediği geçiş iznini verdi. Aynı zamanda imparatorun elçisi hakkında bilgi vermek ve yapılacak ortak hareket konusunu görüşmek üzere Halep hâkimine bir elçi gönderme tedbirini de aldı.

Harezmli tehdidi, bir süre önce meydana gelmiş olan başka bir olayı

da açıklar. Mecdüddin, Konya'daki Anadolu Selçuklu sultanına, eskiden beri Alamut'a gönderdiği yıllık 2.000 dinarlık haracın bundan böyle kendine ödenmesini istemek için bir elçi göndermişti. Kararsızlığa düşen Sultan, Celaleddin'e danışmak için hemen Alamut'a bir elçi yolladı. Alamut hükümdarı, bu parayı Suriye'ye tahsis etmiş olduğunu doğruladı ve sultandan bu parayı ödemesini rica etti; nitekim böyle yapıldı (*).

Aşağı yukarı bu devirde bizzat Haşîşîler, Hospitalier şövalyelerine haraç ödemeye mecbur oldular. İmparatorun elçilik heyetinden sonra, Hospitalierlerin Haşîşîlerden haraç istediklerini bir Arap vakayinamecisi yazıyor. Haşîşîler: *"Kıralınız bize ödüyor. Sonra siz de bizden mi alacaksınız?"* diyerek haraç ödemeyi reddettiler. Bunun üzerine Hospitalierler onlara saldırdılar ve büyük miktarda ganimet ele geçirdiler. Kaynak, Hospitalierlere ödenen haracın bu olaya kadar varıp varmadığını veya daha önce olup olmadığını açık bir biçimde belirtmiyor (14).

Haşîşîlerin, Suriye dahilinde sahip oldukları siyasî tanınma, kendisi merkezî Suriye doğumlu olan İbn Vâsıl'ın ilginç bir rivayeti içinde değerlendirilebilir. 1240'ta Sincar kadısı Bedreddin, yeni sultanın öfkesini üstüne çekti. Suriye'ye kaçarak Haşîşîlerin yanında aradığı sığınağı buldu. O sırada Haşîşîlerin reisi, aslen Alamutlu olan Taceddin adında bir İranlıydı. İbn Vâsıl onu şahsen tanıdığını ve kendisiyle dostane ilişkilerde bulunduğunu eklemekte tereddüt etmiyor. Aynı Taceddin'in adı, Zilkade 646 (Şubat veya Mart 1249) tarihli bir Masyaf kitabesinde geçmektedir.

Suriye Haşîşîlerinin siyasî çöküşünden önce anlatılacak daha birçok olay vardır. Yani Haşîşîlerin, Saint Louis ile kavgaları söz konusudur. Rivayete göre Haşîşîler, henüz ergenlik çağında olan Saint Louis aleyhine komplo kurmak için Fransa'ya gelmişlerdi. Ancak bu hikâye,

---

(*) Türkiye Selçuklularının, Alamut hâkimine vergi ödediğine dair yerli kaynaklarımızda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Öte yandan bu yıllarda Türkiye Selçukluları, tarihinin altın çağını yaşıyordu. Öyle olmasa bile Alamut hâkiminin, Konya'daki sultandan vergi almasını mümkün kılacak boyutta, iki devlet arasında bir münasebetin bulunduğunu bilmiyoruz. Merhum Osman Turan, Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzettin Keykâvus'un, Celâleddin Hasan'a gönderdiği Antalya fetihnamesini yayınlamıştır (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Türk Tarihi Kurumu Yay., Ankara 1988, s.101-108). Keykâvus, bu fetihnamede, bütün İslâm hükümdarlarının kendisiyle dostluk münasebetleri kurduğundan bahisle, Celâleddin'in ilgisizliğinden dolayı sitem etmiş ve böylece onun İsmâilî hüviyetine de bir imada bulunmuştur. Diğer taraftan hükümdar olarak Celâleddin hakkında yazılmış olan lakaplar pek mütevazi lakaplardı. Biz böyle bir ortamda Türkiye Selçuklularının Celâleddin Hasan'a vergi ödediğine ilişkin bu ilginç rivayeti şüphe ile karşılıyoruz (Çeviren).

Haşîşîlerin Avrupa'daki faaliyetlerini ilgilendiren diğer bütün rivayetler gibi hiçbir temele dayanmıyor. Buna karşılık kıralın, Filistin'e vardıktan sonra, Haşîşîlerle düştüğü çekişmeler hakkında Saint Louis'nin biyografı Joinville vasıtasıyla gelen rivayetin durumu farklıdır ve bütün doğruluk işaretlerini taşımaktadır. Buna göre Haşîşî temsilcileri, kıralı bulmak için Akka'ya geldiler ve ondan *"Almanya imparatoru, Macar kıralı, Mısır sultanı ve diğerlerinin, Haşîşî reisiyle iyi geçinmedikçe yaşayamayacaklarını bildiklerinden her yıl yaptıkları gibi, kendi reislerine vergi vermesini istediler"* (15). Bununla beraber temsilciler, şayet kıral haraç ödemeyi arzu etmiyorsa, Hospitalier ve Templierlere ödemek zorunda olduğu verginin kendilerine verilmesiyle yetineceklerini ilâve ettiler. Joinville bu verginin ödenmiş olduğunu, çünkü bu iki tarikatın Haşîşîlerden hiç korkmadıklarını belirtiyor. Gerçekten bu tarikatların reislerinden biri katledildiğinde, derhal yerine onun kadar iyi olan bir başkası geçerdi. Haşîşîlerin reisi ise, elde edeceği bir kazanç olmadığı zaman, adamlarını feda etmekten sakınırdı. Bu durum karşısında haraç, tarikatlara ödenmeye devam etti ve kıral ile büyük dâî birbirleriyle hediyeleştiler. Arapçayı bilen Keşiş Yves le Breton bu vesileyle Haşîşîlerin reisiyle görüşmüştür.

Moğolların ve Mısır Memlûk Sultanı Baybars'ın çifte saldırısı Haşîşî iktidarına son verdi. Beklendiği gibi Haşîşîler, Suriye'deki diğer Müslümanlarla Moğol tehdidini püskürtmek için ittifak ettiler. Öte yandan Baybars'a elçi ve hediyeler göndererek onun yardımını kazanmaya çalıştılar. Baybars daha ilk anda, onların ilgisine karşı hiçbir soğukluk göstermedi. 1266'da Hospitalierlerle bir ateşkes imzaladığında onlardan, İsmâilî kaleleri dahil olmak üzere çeşitli Müslüman bölge ve şehirlerinden aldıkları haraçtan vazgeçmelerini istedi. Bir Mısır kaynağına göre bu haraç 1.200 dinar ve 100 müd buğday ve arpayı buluyordu. İhtiyat olarak Haşîşîler, kutsal savaşın sonlarında, daha önce Franklara ödedikleri vergiyi takdim etmek üzere Baybars'a bir heyet gönderdiler.

En büyük düşüncesi, Müslüman Ortadoğusunu, Hıristiyan Franklarla putperest Moğolların iki taraflı tehdidinden kurtarmak olan Baybars, Suriye'nin tam ortasında, mülhitlere ve Haşîşîlere ait tehlikeli bir yuvanın bağımsızlığını hiç hoş karşılayamazdı. Baybars'ın biyografı, 1260'-tan itibaren, sultanın kendi ümerasından birine Haşîşî topraklarını tımar olarak verdiğini anlatıyor. Baybars, 1265'te, Haşîşîlere haraç ödeyen farklı hükümdarlarca gönderilen hediyeler üzerinden bir ücret alınmasını emretti. Müellif, bunlar arasında, imparator Alphonse ile Frank ve Yemen kırallarının adını verir (16). Zayıf düşmüş ve dahası İranlı kardeşlerinin sonuna bakarak cesaretleri kırılmış olan Suriyeli Haşîşîler, direnecek

durumda değildiler. Bu kadara razı olarak, kendilerini, devrik Alamut hükümdarının yerine tayin edip gönderen Baybars'a haraç ödediler.

1270'te eski Haşîşî reisi Necmeddin, onun tutumundan hoşlanmayan Baybars tarafından tahttan indirildi. Necmeddin'in damadı ve daha ılımlı bir insan olan Uleyka valisi Sârimüddin Mübârek, onun yerine geçiyordu. Bundan böyle Baybars'ın temsilcisi olarak davranmaya mecbur olan yeni reis, kendini Memlûk sultanının doğrudan kontrolüne geçen Masyaf'tan dışarıya atılmış vaziyette buldu. Bununla birlikte Sârimüddin bir kurnazlıkla kaleyi ele geçirmeyi başardı. Ancak Baybars onu yerinden attı; tevkif etti ve Kahire'ye gönderdi. Orada muhtemelen zehirlenerek öldü. Artık uslanmış olan Necmeddin, yıllık belirli bir vergi karşılığında, oğlu Şemseddin ile birlikte Sârimüddin'e halef oldu. İsimleri, Kadmüs camiinin aşağı yukarı bu tarihe rastlayan bir kitabesinde yer almaktadır.

Baybars, 1271'in Şubat veya Mart ayında, kendini öldürmek istediğini zannettiği iki Haşîşîyi tutuklattı. Bu kişilerin Uleyka'dan, Trablus kontu IV. Bohemond'un yanına elçilik göreviyle gitmiş oldukları ve kontun, onları sultanı öldürmeye göndermiş bulunduğu anlatılıyordu. Franklarla işbirliği yapmakla suçlanan Şemsedin tutuklandı; sonra babası Necmeddin, onun masumluğunu savunmaya geldiği zaman salıverildi. Söz konusu zanlılar da serbest bırakıldı. Her iki İsmâilî reis ise, Baybars'ın sarayında oturma karşılığında kalelerinden vazgeçmeye zorla razı oldular.

Necmeddin, 1274 yılı başında Kahire'de vefat ettiğinde sultanla beraberdi. Şemseddin ise işleri yoluna koymak için Kehf'e gitme iznini elde etmişti. Oraya varır varmaz, başarısızlıkla sonuçlanan bir direnç oluşturmaya başladı. 1271'in Mayıs ve Haziran ayında Baybars'in adamları, Uleyka ve Rusâfe'yi zaptediyorlar ve Ekim ayında Şemseddin, kendi durumunu umutsuz gördüğünden sultana boyun eğiyordu. İlk önce iyi karşılandı, sonra Baybars, emirlerinden bazılarına karşı hazırlanmış bir komployu haber aldığı için onu kendi adamlarıyla birlikte Mısır'a getirtti. Kalelerin ablukası devam etti. Aynı yıl Havâbî ve 1273'te diğer bütün kaleler işgal ediliyordu.

Baybars, onların itaatından başka, bir süre için Haşîşîlerin yeteneklerinden de yararlanmış görünüyor. O, Nisan 1271'den itibaren Trablus kontunu öldürmekle tehdit etmiştir. 1272'de İngiltere prensi Edward'ın şahsına yönelik bir cinayet teşebbüsüyle bir ihtimal 1270'te, Philippe de Monferrat'nın Sur'da katlinin de teşvikçisi olmuştur. Sonraki bazı vakayinameciler, Memlûk sultanlarının, rahatsız edici rakiplerini saf dışı bırakmak için Haşîşîlerden yararlandığını anlatıyorlar. XIV. yüzyılın Mağripli

seyyahı İbn Batûta anlaşmanın maddelerini bile kaydetmiştir. *"Sultan, onlardan birini, düşmanlarından birini katletmek için göndermek istediğinde ona kanının bedelini verir; eğer o, kendinden istenen şeyi yaptıktan sonra sağ çıkarsa bu para kendine ait olur, aksine hayatını kaybederse aynı para çocuklarının olurdu. İsmâilîlerin zehirli bıçakları vardı. Onlarla, kendilerine öldürülmesi emredilen kişileri bıçaklarlardı. Fakat bazı kereler hileleri başarıya ulaşamaz ve kendi entrikalarında hayatlarını kaybederlerdi"* (17).

Bu rivayetler belki hayal ve tahmin mahsulüdür ve *Dağ Şeyhi* tarafından, Avrupalı prenslerin isteği üzerine para karşılığında işlenen planlı cinayetler hakkında, Batıda çok anlatılan dedikodulardan öte bir değeri yoktur. XIII. asırdan sonra Suriyeli Haşîşîler tarafından, mezhep adına işlenmiş hiçbir cinayet kaydedilmemiştir. O halde İsmâllîlik, dinamizmi kalmamış ve siyasî önemi az olan veya hiç olmayan, İran ve Suriye'ye has ikinci dereceden batıl bir mezhep haline dönüşüyor. XIV. asırda Nizarî imamların soyunda bir kopma meydana geliyor. Suriyeli ve İranlı İsmâilîler, bundan sonra farklı müddeileri izliyorlar ve birbirleriyle ilişkileri sürdürmeyi kesiyorlar.

XVI. yüzyılda, Suriye'nin Osmanlılar tarafından fethinden sonra, yeni yöneticiler adına gerçekleştirilen ilk tapu tahrir kayıtları, Hama'nın batısında *davet kaleleri* olarak birçok köyü saymaktadır. Bunlar arasında Kadmüs ve Kehf kadar eski ve ünlü olan, ayrıca özel bir mezhebin mensupları tarafından meskun bulunan merkezler vardı. Onların yegâne ayrıcalık işareti özel bir vergi ödemeleridir (18). Daha sonra onların tarih sahnesine yeniden çıkmalarını görmek için XIX. asrın başını beklemek lâzımdır. O sırada bunlar, reisleriyle, komşularıyla ve kendi aralarında devamlı bir çatışma halindedirler. Asrın ortalarından itibaren, çölde yeni ele geçirilmiş bir koloni olan Selemiyye civarına yerleşirler ve barışçı bir bozkır halkını meydana getirirler. Günümüzde sayıları 50.000 civarındadır; içlerinden sadece bir kısmı, imamları olarak Ağa Han'ı tanımaktadır.

ALTINCI BÖLÜM

AMAÇLAR VE ARAÇLAR

İsmâilî Haşîşîler, cinayeti (l'assassinat) icat etmeyip sadece ona kendi adlarını vermişlerdir. Adam öldürme insanlık kadar eskidir. Eskiliği *Tevrat*'ın *Tekvin* bahsinin dördüncü bölümünde çarpıcı bir şekilde dile getirilmiştir. Buna göre ilk kâtil ve ilk maktul, ilk erkek ve ilk kadının oğulları olup kardeştirler(*). Siyasî cinayet, siyasî kuvvetin iktidara gelişini takip eder. O zaman iktidar bir kişiye aittir ve bu kişinin saf dışı bırakılması siyasî bir değişikliği gerçekleştirmenin en basit ve en hızlı yolu olarak görünür. Genellikle bu cinayet tarzında itici güç, kişi, parti veya hanedanla ilgili bir emirdir: Yani iktidarın başına başka bir kişi, başka bir parti veya başka bir hanedanı getirmek. Bu cinayetler, Batıda olduğu gibi Doğuda da mutlakıyetçi krallıklarda ve imparatorluklarda caridir.

Bazan adam öldürme bir görev gibi kabul edilmiş; bu takdirde fikrî delillerle gerekçe gösterilmiştir. Kurban bir despot veya bir zalimdir. Onun ortadan kaldırılması bir cinayet değil aksine güzel bir harekettir. Bu ideolojik haklılık siyasî veya dinî ifadeler halinde ifade edilebilir. Birçok toplumda bu iki ifade arasındaki fark zayıftır. Eski Atina'da iki dost olan Harmodios ve Aristogiton, despot Hippias'ı ortadan kaldırmak için işbirliği yaptılar. Fakat, ancak onunla birlikte hüküm süren kardeşini öldürmeyi başarabildiler; ardından da her ikisi katledildi. Fakat Hippias'ın düşüşünden sonra onlar, heykel ve bestelenmiş destan yoluyla, Ati-

(*) Bu hadise gerçek bir kıssa olarak Kur'an-ı Kerîm'de de anlatılmaktadır. Kıssaya göre Hz.Adem'in iki oğlundan biri (Kabil), hasetlik ederek kardeşi (Habil)'ni öldürmüş ve daha sonra onu toprağa gömmüştür (Kur'an VI/5 Ayet 27-32) (Çeviren).

na'nın meşhur kahramanları haline geldiler. Çocukları ise ayrıcalık ve muafiyetlerden yararlandılar. Zorba birini öldürmenin ideal haline gelmesi, Yunan ve Roma'ya ait siyasî ahlâkın bir parçası oldu. Özellikle Makedonyalı II. Philippe, Tiberius Gracchus ve Jules César'ın ünlü ölümleri bu ahlâkın tezahürleridir. Aynı ideal Yahudilerde, Ehud ve Yehu gibi şahsiyetlerde ve daha abartılı bir tarzda, zalim Holopherne'in çadırına kadar kendine yol açan ve uykuda iken onun başını koparan sevgili Yudit'in hikâyesinde ortaya çıkar. Yudit'in kitabı Helenistik saltanat döneminde yazılmış ve ancak bir Yunan rivayetinde yaşamıştır. Önce Yahudiler sonra protestanlar, bu rivayetin uydurma olduğuna inanarak reddettiler. Buna karşılık rivayet Roma katolik kilisesinin kararı içinde bulunmaktadır ve pek çok Hıristiyan ressam ve heykeltıraşına ilham vermiştir. Yudit, Yahudi dinî geleneğinde hiçbir yere sahip olmamasına rağmen, onun temsil ettiği dinî gerekçe ile adam öldürme ülküsü, aşağı yukarı Kudüs'ün düşüşü sırasında meydana çıkan ve faaliyetlerine muhalefet eden herkesi körükörüne ortadan kaldıran fanatikler grubuna, yani ünlü kiralık kâtillere ilham vermiştir.

Hükümdar öldürme olgusu, eylem ve düşünce olarak, siyasî İslâm tarihinin başından beri görülmektedir. *Hulefâyı Râşidîn* denilen ilk dört halifeden üçü, İslâm toplumunun başında Peygamber'e halef oldukları için şehit edildiler. İkinci halife Hz.Ömer şahsî bir sebepten ötürü Hıristiyan bir köle tarafından bıçaklandı. Bu durumu ölüm döşeğinde öğrenen halife, bir mümin tarafından vurulmuş olmadığı için Allah'a hamdeder. Halefleri Hz.Osman ve Hz.Ali için bu teselli sebebi de yoktur. Çünkü ikisi de Müslüman Araplar, yani birincisi bir isyancı grup tarafından, ikincisi ise dinî bir fanatik tarafından öldürülmüştür. Her iki cinayetin failleri, kendilerini, halkı gayri meşru bir hükümdarın elinden kurtarmış kişiler gibi görüyorlardı. Nitekim her iki kâtil de yeterince kınanmamıştır.

Problem, Hz.Osman'ın şehit edilmesinden sonra çıkan iç savaş sırasında acıklı bir şekilde kendini gösterdi. Öldürülen halifenin Suriye valisi ve akrabası olan Muaviye, kâtillerin çezalandırılmasını istedi. Halifenin yerine geçen Hz.Ali bu isteği yerine getiremedi. Bazı Ali taraftarları, onun harekete geçmeyişini izah ederken, ortada işlenmiş bir cinayetin bulunmadığını, Osman'ın bir zalim olduğunu, dolayısiyle ölümünün bir cinayet değil aksine bir infaz olduğunu ileri sürdüler (1). Bu tez, birkaç yıl sonra, bizzat Hz.Ali'nin katlini haklı göstermek için de aşırı bir Haricî fırka tarafından tekrarlanmıştır(*).

(*) Hz.Osman şehit edildiği sırada, halifeliğe Hz.Ali'den daha lâyık bir kimse yoktu. Halifeliği kabul etmesi için ona ısrar ettiler. O da bu vazifeyi istemeye istemeye kabul etti. Hz.Osman'a isyan ve onu şehit edenler Medine'yi henüz terket-

İslâmî gelenek, haklı isyanın ilkesini belli bir ölçüde kabul etmektedir. Hükümet güçlerini tamamen hükümdara bırakırken, hükümdar kötü olduğu zaman, fertlere düşen itaat görevinin geçersiz hale geldiğini ve *"Allah'a rağmen, bir insana itaatın kabul edilemez"* olduğunu ortaya koyuyor. Hiçbir hukukî prosedür, şayet bir buyruk meşru ise onu denetlemeye izin vermediği, daha doğrusu buyruk zararlı olduğu zamanlarda bile ona karşı itaatsızlık etmeyi caiz görmediği için, idareciyi boyun eğdirmeye veya yerinden atmaya kalkışmanın yegâne etkili yolu onun aleyhine isyan etmektir. Daha hızlı bir yol ise onu öldürmek suretiyle saf dışı bırakmaktan ibarettir. Bu yola, özellikle dar görüşlü asiler tarafından, hareketlerini haklı çıkarmak için sık sık başvurulmuştur.

Oysa, Hz.Ali'nin ölümü ve Muaviye'nin halifeliğe çıkışından sonra, idarecilerin katli azalmıştır. Meydana geldiği zamanda ise, genellikle ihtilâlci bir etkiden ziyade, hanedanla ilgili bir etkiye bağlıdır. Bunlar da, Sünnî halifeleri, Şiî imamlarıyla diğer Ehl-i beyt mensuplarının katlini teşvik etmekle suçlayan Şiîlerdir. Şiî belgelerinde öçlerinin alınmasını istedikleri, Ali taraftarı şehitlerin uzun listeleri mevcuttur.

Böylece İsmâilîler, gasıpların ve onların yakınlarının katlini haklı göstermek için eski bir geleneğe başvuruyorlardı. Bununla birlikte, asla egemen olmayan ve uzun süre uygulanmayan bu geleneğin, özellikle ayrılıkçı ve aşırılıkçı fırkalar arasında belli bir yeri olmuştur.

Despot öldürme konusundaki eski düşünce, yani dünyayı gayri meşru bir yöneticiden kurtarma zorunluluğu, İsmâilîler arasında adam öldürmenin bir çare olarak desteklenmesinde kuşkusuz pay sahibidir. Fakat bu, daha da ileri gitmiştir. Bir kişinin bir Haşîşî tarafından, bedenen ortadan kaldırılması sırf dindarlık davranışı değildir. Bu hareketin

memişlerdi. Bunlardan büyük çoğunluğu, çeşitli vilâyetlerden gelmiş olan kaba güç taraftarı gruplara mensuptu. Buna karşılık ashabın çoğu da Medine dışında bulunuyordu. Bu yüzden, Hz.Osman'ın dirisine olduğu gibi ölüsüne de bir süre kimse sahip çıkamadı ve ancak üç gün sonra, üç kişi tarafından defnedilebildi. Öte yandan Hz.Ali halife seçildikten sonra asilerden bir kısmı kaçmak, bir kısmı da Hz.Ali'nin çevresine sızmak suretiyle izlerini kaybettirmeye çalıştılar. Suçluları, bu ortamda, hak ettikleri şekilde cezalandırmak mümkün olamadı. Hz.Muaviye'nin, bunu bahane ederek Hz.Ali'ye isyan etmesi yeni acılara ve ayrılıklara sebep oldu. Nitekim, giderek mahiyeti değişen bu olumsuz gelişmeler, meseleyi çözemediği gibi Hz.Ali'nin de şehit edilmesine yol açmıştır. Sade Müslümanlar, bu olaylar karşısında şayet pasif kalmışlarsa, bu, onların asilere hak verdiğine yorulmamalıdır. Herhalde onlar, kendi başlarına çözemeyeceklerini bildikleri bir iç savaşın başlangıcında ihtiyatlı davranmışlar ve taraf olmak istememişlerdir. Ancak bu olaylar, Müslümanlar arasında büyük yankılar uyandırmış olmalı ki, çok geçmeden büyük ayrılıkların çıkmasına sebep olmuştur. Bugün bile bu ayrılık maalesef mezhepler ve fırkalar şeklinde devam etmektedir (Çeviren).

aynı zamanda hemen hemen kutsallaştırıcı bir ayin değeri vardı. Haşîşîlerin, Suriye'de olduğu gibi, İran'da işledikleri bütün cinayetlerde, daima hançer kullandıkları halde, asla zehir (2) veya mermiden yararlanmamaları çok mânidardır. Oysa, çoğu durumda bunları kullanmak kuşkusuz daha kolay ve daha güvenliydi. Öte yandan Haşîşî, hemen hemen daima yakalanır ve genellikle kaçmaya teşebbüs etmez. Hatta böyle bir görevden sonra hayatta kalmak, zımnen utanç vericidir. Bu konuda, XII. yüzyılda yaşamış batılı bir yazarın ifadeleri açıklayıcıdır: *"Böylece aralarından bazıları bu şekilde ölmeyi tercih ettiklerinde... reis onlara âdeta kutsal bir hançer verir..."* (3).

İnsanı kurban etme ve dinî amaçla adam öldürmenin şeriatta, gelenekte veya İslâmî uygulamada hiç yeri yoktur. Fakat her ikisi de uzun zamandan beri, beşerî topluluklarda iyice kökleşmiştir ve umulmadık yerlerde birdenbire ortaya çıkabilmektedir. Eski devirlerdeki dinî danslar, İslâm inancının sadeliğini bir yana bırakarak, Mevlevîlerin ayin usulünde yeniden ortaya çıktığı gibi, eski ölüm ayinleri de aynı şekilde, İslâmî terimler halinde yeni bir ifade bulmuştur. Müslüman müelliflerin bize haber verdiğine göre, VIII. yüzyıl başında kendisinin imam olduğunu iddia eden Ebu'l-Mansûr el-İclî, dinî emirlerin ancak temsilî bir değere sahip olduğunu ve harfi harfine bu emirlere uymak gerekmediğini ileri sürdü. Ona göre cennet ve cehennemin ayrı bir varlığı bulunmayıp, bunlar sadece bu dünyanın mutluluk ve mutsuzluklarıdır. İclî'nin taraftarları, adam öldürmeyi bir ibadet haline getirdiler. Benzer doktrin ve uygulamalar, onun çağdaşı ve kabiledaşı olan Muğîre bin Saîd'e mal edilmiştir. Yöneticiler, bunların oluşturduğu iki grubu bertaraf etmişlerdir. İnançlarının onlara, öldürme yöntemleri konusunda ancak tek tip silah kullanma izni vermesi mânidardır. Biri, kurbanlarını kemendle boğuyordu, diğeri sopa ile öldürüyordu. Yalnız Mehdi'nin cülûsu, çelikten yapılmış bir silah kullanmaya imkân vermiştir (4). Bu iki grup, müfrit Şianın aynı koluna mensup idiler. Onların anlayışlarıyla, sonraki İsmâilîlerin *"çelişkicilik"* (Antinomisme) ve kutsal silah kültü arasında çarpıcı bir benzerlik bulunuyor.

İsmâilîler, sadece tarikata girmiş olanların bildiği derunî sırların bekçileri, imamın marifetiyle mutluluğun dağıtıcıları ve nihayet dünya meşakkatlerinden ve şeriatın boyunduruğundan kurtulma konusunda Mehdilikle ilgili bir vaadin taşıyıcıları olarak, kurulu düzenin seviyeli ve meşru diniyle asla bağdaşmayan, halka yönelik ve heyecana dayalı bir ayinler geleneğine, yani İslâm öncesinden beri günümüze kadar gelen uzun bir geleneğe mensupturlar.

İsmâilîler, kendilerinden önce pek çok benzer grup ve mezhepler var idiyse de, etkili ve sürekli bir teşkilât kurma hususunda ilk oldular. Zavallı ve güçsüz kimseleri toplayan ilk cemiyetler dağınık ve önemsiz idiler ve geriye tarihçilerin kendilerini tanımalarına imkân verecek çok az bir kaynakça bıraktılar. Muahhar dönemlerdeki halifeliğin, parçalanmış ve karışık toplum yapısındaki insanlar, teselli ve güvenliği daha güçlü yeni cemiyet modellerinde aradılar. Cemiyetlerin sayıları arttı; genişlediler ve nihayet halife en-Nâsır, bizzat bu cemiyetlerden birini, törenle benimseyerek hükümet teşkilâtına eklemeye kalkışıncaya kadar, aşağı, orta ve üst sınıf olmak üzere halk tabakalarını ilgilendirdiler.

Bu cemiyetler başka başkaydı. Bazıları bir şehri veya mahalleyi esas aldığı için, aslında mahallî idi ve medenî, inzibatî ve askerî fonksiyonlarla gelişmiş bulunuyordu. Diğer bazı cemiyetlerin de, ekonomik bir role sahip olmaları mümkündür. Çünkü cemiyetler, mesleklerin çoğu zaman mahallî, etnik ve dinî cemaatlere uyduğu bir toplumda bulunuyordu. Bunlar, gençlerin ergenlik çağına ulaştıklarını belirleyen hiyerarşisi ve kurallarıyla, çoğu zaman gençlerin veya ergenlerin cemiyetleriydi. Bu cemiyetlerin ekserisi evliyaya ve onların tesis etmiş oldukları ayinlere mensup olan dinî cemiyetlerdi. Bunların ortak esasları arasında şunları zikretmek lâzımdır: Halk inançlarına ait olup Ehl-i sünnetin de benimsediği inanç ve davranışlar, arkadaşlar arasında sıkı sadakat ve reislere bağlılık, cemiyete törenle kabul etme ve nihayet karmaşık remizlere ve ayin usullerine dayanan hiyerarşik teşkilât. Bu gruplardan çoğu, toplumdan, belli belirsiz bir şekilde ayrı düşüncede olsalar da hiçbir siyasî harekete sahip değillerdi. İsmâilîler, mücadeleci taktikleri ve ihtilâlci gayeleri ile, mevcut düzeni devirme teşebbüslerinde bu teşkilât biçiminden yararlandılar. Aynı zamanda önceki doktrinleri hakkında, ince felsefî düşünceleri yavaş yavaş terkettiler ve cemiyetlerde yaygın olan düşüncelere daha yakın olan dinî kalıpları benimsediler. İranlı tarihçiler, İsmâilîlerin, sadece bir noktada, hemen hemen bir manastır kuralını takip ettiklerini bize söylüyorlar: Buna göre kale kumandanları, vazifede kaldıkları sürece bekâr olarak yaşarlardı.

Haşîşîlerin tek bir konuda öncüleri yoktur. O da terörden uzun süre planlı ve sistematik bir biçimde, siyasî silah olarak yararlanma konusudur. Irak'taki boğarak adam öldürenler, Hindistan'daki Thuglar gibi, anlayışı kıt ve rasgele hareket eden profesyonel kâtillerden başka bir şey değillerdi. Belki de onlarla bir bağları vardı. Önceki siyasî cinayetler, ne kadar hayret verici olursa olsun, tek bir kişinin veya, olsa olsa belli hedefleri ve sınırlı bir gücü bulunan küçük suikastçı grupların eseri idi.

Adam öldürme ve suikast tekniğinde, Haşîşîlerin birçok selefleri vardır. Hatta ibadet ve vazife olarak cinayet işleme sanatında da selefleri mevcuttur. Fakat büyük ihtimalle ilk teröristler bunlar olmuşlardır. Bir İsmâilî şairi: *"Kardeşler! Öbür dünyada olduğu gibi bu dünyada da dost için zafer saati iyi talihle geldiğinde, yaya bir savaşçı tek başına, terör yoluyla, 100.000'den fazla süvariye sahip olan bir kralı öldürebilecektir"* (5) diye yazıyor.

Bu doğrudur. Asırlar boyunca Şia, imamları için gayretini ve kanını boşa heba etmiştir. Cezbe haline sahip küçük grupların, kendini kurban etmesinden tutun da, titiz bir şekilde hazırlanmış olan askerî operasyonlara kadar bir sürü ayaklanmalar olmuştur. Bu ayaklanmaların hemen hemen tamamı, devirmeye güçlerinin kâfi gelmediği bir devlet ve bir rejimin silahlı kuvvetleri tarafından ezildiği için başarısız olmuştur. Aralarından başarılı olan nadir ayaklanmalar ise, ifade ettikleri iç heyecana kendilerini kaptırmamışlardır. Tersine, iktidar çarkı ve İslâm toplumunun muhafazası, günün birinde kendilerine verilmiş olan bu galipler, kendi taraftarlarının aleyhine dönmüşler ve onları saf dışı bırakmışlardır.

Hasan Sabbah, kendi doktrininin, Sünnî İslâm dünyasının son derece köklü Sünnîliğine üstün gelemediğini ve kendi taraftarlarının Selçuklu devletinin güçlü ordusuna karşı başarıyla mücadele edemediğini biliyordu. Ondan önce başkaları da, plansız bir şiddet, umutsuz isyanlar ve endişeli bir durgunlukla mahrumiyetlerini ifade etmişlerdi. Hasan, oldukça önemli bir düşmanı, başarıyla vurmaya yetenekli, disiplinli ve sadakatlı küçük bir güçten yararlanarak, yeni bir metot buldu. Çağdaş bir yazar: *"Terörizm, çok kısıtlı bir teşkilâtla sürdürülür ve uğrunda terör estirilmiş olan büyük hedefler hakkında izlenen bir programdan ilham alır"* (6) diye yazıyor. Hasan'ın seçtiği ve belki de mucidi olduğu metot budur.

Suriye'de, sonraki bir İsmâilî reisinden bahseden Joinville şöyle diyor: *"Temple ve Hospital şövalye tarikatları, hiçbir şekilde Haşîşîlerden çekinmediği; öte yandan* Dağ Şeyhi, *Temple ve Hospital üstadını öldürse bile, eline bir şey geçmeyeceğini bildiği için, kısa bir süre, adı geçen tarikatlara haraç vermiştir. Zira Şeyh, onlardan birini öldürecek olsa, yerine onun kadar iyi birinin derhal getirileceğini iyi biliyordu. Bundan dolayı, eline hiçbir şeyin geçmeyeceği yerlerde Haşîşîlerini kaybetmek istemiyordu"* (7). Her iki şövalye tarikatı da, kendilerini cinayete karşı koruyan: düzen, hiyerarşi ve sadakatla teçhiz edilmiş entegre tesisler kuruyorlardı. Buna karşılık küçük parçalara ayrılmış vaziyetteki İslâm devleti, bu meziyetler, şahsî ve geçici bir sadakat üzerine kurulmuş olan

mutlakiyetçi bir iktidarda bulunmadığı için özellikle cinayete karşı dayanıksızdı.

Hasan Sabbah, İslâm saltanatlarının bu zayıflığını farkederek siyasî dehasını gösterdi. Ayrıca bu zayıflıktan terörizm yoluyla yararlanarak, dikkat çekici idarî ve stratejik yeteneklerini ortaya koydu.

Devamlı bir terör kampanyasını sürdürmek için, bir teşkilâta ve bir fikriyata sahip olmak gerekiyordu. Bir yandan kendisi saldırıya geçebilecek, öte yandan da karşı durulması zor, mukabil bir saldırıya direnebilecek organizasyon lâzımdı. Saldırganlara, ölünceye kadar telkin ve takviyede bulunabilmek için bir ideoloji icap ediyordu. Sözkonusu zaman ve zeminlerde bu ideoloji, mezhepten başka bir şey olamazdı.

Hasan her ikisini de buldu. Acılı ve eziyetli geçmişi, güzel ve insanî bir son hakkındaki vaatlarıyla reforma uğramış İsmâilî mezhebi, kendisini benimseyenlere görev ve cesaret veren bir davayı temsil ediyordu. Bu mezhep, insanlık tarihinde duyulmadık bir bağlılığa ilham vermiştir. Haşîşîlerin, üstatlarına olan bu bağlılığı ilk önce Avrupa'nın dikkatini çekmiş ve cinayetin eşanlamlası haline gelmezden önce Haşîşî kelimesine inanç ve kendini feda etme anlamını kazandırmıştır.

Haşîşîlerin eylemi, hem temkinli ve akıllı bir hazırlığın, hem de fanatik bir gayretin sonucu oluyordu. İçinde birçok prensipler farkedilmektedir. Güçlü kalelerin -bazılarına göre haydut çetelerinin eski barınakları- zaptı onlara güvenli üsler sağlıyordu. Eski takıyye doktrininin ilham ettiği gizlilik kuralı, emniyet ve dayanışmayı garanti ediyordu. Teröristlerin etkinliği, aynı zamanda dinî ve siyasî bir hareketle takviye ediliyordu. İsmâilî dâîleri, göçebe ve şehirli topluluklar içinde kendilerine sempatizanlar buluyorlar veya kazanıyorlardı. Elçileri ise Müslüman ileri gelenlerini ziyaret ediyordu. Ziyaret ettikleri kimselerin korkuları veya beklentileri, onları İsmâilî davasına geçici müttefikler yapmaya elverişliydi.

Nitekim bu ittifaklar, önemli bir sorunu ortaya koyuyor. İran'da ve Suriye'de kaydedilmiş düzinelerce cinayet arasından büyük bir kısmı, çeşitli kaynaklara göre üçüncü kişiler tarafından ve genellikle para teklifi ve diğer avantajlar karşılığında teşvik edilmiştir. Bazan bu kaynaklar, gerçek faillerin, yakalanıp soruşturuldukları zaman, yaptıkları farazî itiraflara dayanmaktadır. Dinî bir davanın sadık hizmetçileri olan Haşîşîlerin basit birer kiralık kâtil olmadıkları açıktır. Bunların siyasî bir hedefi, yani gerçek imametin kurulması hedefi vardı. Muhtemelen, ne kendileri ne de reisleri başka kişilerin amaçlarına alet olmamışlardır. Bununla birlikte Doğuda Berkyaruk ve Sencer, Batıda Selahaddin ve Arslan Yürekli Richard gibi kimseleri işe karıştıran suç ortaklığına ilişkin

yaygın rivayetler, birtakım açıklamalar gerektirmektedir.

Bazıları akla yatkındır. Her zaman ve her yerde, aşırılıkçıların yardımına başvurmaya hazır olan ihtiraslı insanlar vardır. Bu insanlar, şüphesiz onların inançlarını paylaşmaksızın ve hatta tasvip etmeksizin, ekseriya boşuna bir umutla onlardan yararlanabileceklerini düşünürler. Bunların, hedefe ulaştıktan sonra onlardan ayrılması mümkün olur. İttifakını, Sünnîlerden Fâtımîlere nakletme konusunda çekinmeyen ve daha sonra, ailesine ve metbuuna karşı, kendini desteklemeleri için Haşîşîlerin şehrine kabul eden Halep Selçuklu meliki Rıdvan olayı böyledir. Kendi yükselmeleri için Haşîşîlerin gücünden ve onların yaydıkları terörden yararlanmaya teşebbüs eden, Isfahan ve Şam'ın entrikacı vezirlerinin durumu da böyleir. Bazan onları, Celaleddin Harezmşah'ın vezirinin durumunda olduğu gibi, istekten ziyade terör harekete geçmeye zorluyordu. Nesevî bu vezirin acınacak derecedeki korkusunu tasvir etmiştir. Korku, askerleri, sultanları ve hatta vezirleri pes etmeye sürükleyebiliyordu. Haşîşîlerin becerikliliği ve cesaretine ilişkin en hayret verici rivayetlerin çoğu, dindar bir Müslüman hükümdarla ihtilâlci İsmâilîler arasındaki zımnî bir anlaşmayı ispatlamak amacına sahip görünmektedir.

Sencer ve Selahaddin gibi kimselerin sebepleri daha karmaşıktır. Her ikisi de, Haşîşîlerle bir uzlaşma aramıştır; fakat sadece kişisel endişe ve istek yüzünden bunu gerçekleştirebilmiş görünmüyorlar. İkisi de büyük işlere dalmışlardı: Sencer Selçuklu sultanlığını yeniden ihya etmek ve İslâm dünyasını doğudan gelen putperest işgalcilere karşı savunmak istiyordu. Selahaddin'in hedefi ise Sünnî birliğini yeniden canlandırmak ve batıdan gelen Hıristiyan müstevlileri kovmaktı. İkisi de şüphesiz, ölümlerinden sonra devletlerinin yıkılacağı ve hedeflerinin iyi bir sonuç vermeyeceğine dair bir inanca sahip bulunuyorlardı. Şayet onlar, şahsî güvenliklerini teminat altına almak ve böylece İslâm dünyasını ihya ve müdafaa konusundaki büyük davalarını mutlu sona ulaştırma şansına kavuşmak istiyorlarsa, belki de en az tehlikeli görünen düşmanla yapılacak geçici bir anlaşmanın doğru olacağını düşünüyorlardı.

Haşîşîler için hesap çok daha basitti. Onların hedefi Sünnî düzeni devirmek ve tahrip etmekti. Şayet bu hedefe ulaşmak için, terör vasıtasiyle bazı Sünnî reislerini, kendilerine yardımcı olmaya ikna ederlerse durum daha iyi olurdu. Haşîşî reisleri şiddetin ilk ortaya çıkmaya başladığı devirde bile başkalarının yardımıyla karşılaştığında, bu yardımı asla küçümsemezlerdi. Ülkenin gerçek reisleri haline geldiklerinde ise, politikalarını Müslüman dünyasındaki ittifak ve rekâbetlerin karmaşık yapısına ustalıkla ve kolayca uydurmuşlardır.

Bu durum, Haşîşîlerin, para karşılığında hizmetlerini sattıkları veya suç ortaklığı konusunda itiraflara dayalı rivayetlerin bile hepsinin doğru olduğu anlamına gelmez. Şayet reisler, bir ihtimal gizli anlaşmalar imzalamışlarsa da, kâtile, görevi hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunmaları ihtimali zayıftır. Kuşkusuz bu reisler, kâtile, öldürülmesi istenen şahısla ilgili suçlayıcı bir bahane buluveriyorlardı. Ayrıca bu durum, rakip kampta kuşku ve şüpheyi yayma avantajına sahipti. Halife Müsterşid ve Haçlılardan Conrad de Monferrat'nın katli bu konuda güzel örneklerdir. İran'da Sencer, Haçlılar arasında ise Richard üzerinde bunların doğurduğu kuşkular, hedefleri gizlemeye ve kargaşa çıkarmaya yaramıştır. Öte yandan onlara yüklenen veya bizzat kendilerinin üstlendikleri bütün cinayetleri Haşîşîlerin işledikleri kesin değildir. Kişisel veya toplumsal nedenlerle adam öldürme işi oldukça yaygındı ve bu Haşîşîler, kuşkusuz hiçbir paraya sahip olmadıkları halde, ideolojik olmayan birçok cinayete kılıf vazifesi görmüşlerdir.

Haşîşîler kurbanlarını özenle seçiyorlardı. Bazı Sünnî müellifler, onların bütün Müslüman toplumuna karşı topyekün bir savaşa giriştiklerini ileri sürerler. Bu konuda Hamdullah Müstevfî şöyle diyor: *"Herkes biliyor ki Batınîler (İsmâilîler), mümkün olan her şekilde, bütün Müslümanlara kötülük yapmayı hiç ihmal etmezler; onlar bu sayede hatırı sayılır miktarda paraya ve ödüle nail olacaklarını düşünüyorlardı ve nihayet adam öldürmemeyi ve başarı elde etmemeyi büyük bir günahkârlıkmış gibi görüyorlardı"* (8). 1330'a doğru bunları yazan Hamdullah'ın bakış açısı, o zamandan beri gelişmiş olan efsane ve menkıbelerle değişmiştir. Buna karşılık o dönemin İranlı ve Suriyeli vakayinamcileri, İsmâilî terörünün belli gayelerle özel şahıslara karşı yöneldiğini ve halka dayalı şiddetin patlak vermesiyle ilgili, pek seyrek ve tamamen istisnaî örnekler bir yana, İsmâilîler ve Sünnî komşuları arasındaki münasebetlerin çok normal olduğunu anlatıyorlar. Bu durum, şehirlerdeki İsmâilî azınlıkları ve bölge reislerinin, Sünnî meslektaşlarıyla münasebetleri hakkında doğru gibi görünüyor.

Haşîşîlerin kurbanları iki büyük sınıfa mensuptu: Bir taraftan prensler, subaylar ve vezirler sınıfı, öte yandan kadılar ve diğer dinî yöneticilerin sınıfı. Şehir valilerini içine alan bir ara grup ise, onların dikkatini tesadüfen çekiyordu. Onların kurbanları, çok azı hariç Sünnî Müslümanlardan idi. Haşîşîler, genellikle ne Oniki-imamcı Şiîlere, ne de başka dinden olan yerli Hıristiyanlara veya Yahudilere saldırmışlardır. Hatta Suriye Haçlıları aleyhine çok az saldırı görülmektedir. Haşîşîlerin çoğu, Sinan ile Selahaddin arasında varılan anlaşmaya ve Hasan ile halife ara-

sında akdedilmiş bulunan ittifaka saygı beslemiş görünüyorlar.

İsmâilîlere göre düşman, siyasî ve askerî, idarî ve dinî her alanda kurulu Sünnî düzen idi. İşledikleri cinayetler, bu düzeni tedirgin etmek, zayıflatmak ve nihayet devirmek gayesini güdüyordu. Bazı cinayetler ise sadece intikam ve ikaz eylemleri şeklindeydi. Meselâ kendi camilerinde, Haşîşîler aleyhine konuşan veya onlara karşı çıkan Sünnî din âlimlerinin bertaraf edilmeleri gibi. Öteki durumlarda kurbanların seçimi çok ani idi ve özel sebeplerle telkin ediliyordu. Tercih, İsmâilîlere saldıran ordu komutanları veya İsmâilîlerin ele geçirmek istedikleri kale yöneticileri üzerinde karar kılıyordu. Vezir Nizâmülmülk, Halife Müsterşid ve Selahaddin gibi yüksek şahsiyetlerle ilgili hadiselerdeki cinayet veya Selahaddin olayı ile ilgili cinayet teşebbüsleri, hem taktik hem de propagandaya yönelik sebeplere dayanıyordu.

Öte yandan belirlenmesi daha zor olan şey, İsmâilîlerin yararlandığı desteğin tabiatıdır. Bu destek şüphesiz büyük ölçüde kırsal kesimden geliyordu. Kaleler onların ana üslerini meydana getiriyordu. O halde civar köylerin halkından destek gördükleri zaman başarıları daha güvenli oluyordu. İsmâilî dâîleri, İran'da ve Suriye'de dinî anlaşmazlık bakımından eski geleneklere aşina olan bölgelere yerleşmeye çalıştılar. Bu gelenekler şaşılacak kadar uzun ömürlü olmuşlar ve bazı bölgelerde günümüze kadar yaşamışlardır. Fâtımî İlâhiyatının şehre has ve karışık anlayışından iyice ayrılan *Yeni Davet* hakkındaki yazılı belgeler, köylülerin inançlarıyla ortak olan çok miktarda sihrî-dinî izahları ortaya koymaktadırlar.

Kırsal ve dağlık bölgeler, İsmâilîlere yardım konusunda, etkili bir hareket ve teşkilâta en elverişli sahayı meydana getiriyordu. Bununla birlikte yardım, bu bölgelerle sınırlı kalmadı. Şurası aşikârdır ki İsmâilîler, gerektiğinde, kalelerdeki adamlara, görevleri boyunca zaman zaman yardım eden şehirli taraftarları da hesaba katıyorlardı. Bazan, Isfahan'da ve Şam'da olduğu gibi, iktidar için mücadeleye açıktan açığa katılacak kadar güçlüydüler.

Şehirlerdeki İsmâilîlerin, toplumun en alt sınıflarına mensup oldukları genellikle iddia edilmiştir: Zanaatçılar ve bunların altındaki değişken ve hareketli ayak takımı. Söz konusu iddia, bu sosyal kökenden gelen aşırılıkçı İsmâilîlere ait tesadüfî kaynaklara dayanmakta ve hareketin, hali vakti yerinde olan sınıflarla, Sünnî Selçuklu düzeninin aleyhinde olan sınıflar içerisinde gördüğü ilgi konusunda genel bir bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Oysa, birçok ipucunun düşündürdüğüne göre, bazı tacirler ve bilhassa okur-yazar takımı, Oniki-imamcıların pasif

uyuşmazlığını İsmâilîlerin yıkıcı aşırılıkçılığına tercih etmiş görünseler bile gerçekte Şiîlikten yana idiler.

İsmâilî yönetici ve öğretmenlerin birçoğu hiç kuşkusuz şehirli aydınlardı. Hasan Sabbah aslen Rey'liydi ve dinî tahsil yapmıştı. İbn Attaş hekimdi ve Suriye'de Alamut'un ilk görevlisiydi. Sinan öğretmendi ve kendi açıklamalarına göre Basralı asiller sınıfından bir ailenin oğluydu. Bununla birlikte ilk zamanlarda *Yeni Davet:* şairleri, felsefecileri ve ilâhiyatçıları kendine çekmiş olan fikrî câzibeye asla sahip görünmüyor. İsmâilîlik, IX. asırdan XI. asra kadar değişik şekiller altında, İslâm dünyasında, müminlerin zihninde ve kalbinde önemli bir yarışma meydana getiren ciddî bir fikir gücünü teşkil etti. Hatta filozof ve hekim İbn Sina (980-1037) gibi dikkate değer olan düşünürlerin sevgisini, eğer bu mümkün olmazsa rızasını elde etti. XII. ve XIII. asırlarda durum artık aynı değildir. 1087'den az sonra ölen ve öğrencileri, uzak köylü ve dağlılarla yetinen Nâsır-i Hüsrev'in yerini dolduracak hiçbir dikkate değer İsmâilî ilâhiyatçısı yetişmedi. Şayet Hasan Sabbah ve onun halefleri zamanındaki İsmâilîler, Sünnî İslâm dünyası için siyasî, askerî ve sosyal nitelikli ciddî sorunlar ortaya koyuyorlarsa, artık onların fikrî anlamdaki meydan okuması tehlikeli değildir. Onların mezhebi giderek sihrî ve heyecana dayalı niteliklere, ayrıca her şeyden mahrum, fakir fukarâ ve yersiz yurtsuz olanların inançlarıyla birleşmiş Mehdilik ve kurtuluş anlayışlarına kavuşuyor. Eğer İsmâilî kavramlar ve mânevî davranışlar, dolaylı ve kılık değiştirmiş bir şekilde, Acem ve Türk tasavvuf ve şiirini etkilemeye devam etmişse ve yine eğer, XV. yüzyıl Türkiyesinde *Celâlîlerin* isyanı ve XIX. yüzyıl İranında Bâbîlerin ayaklanması gibi, sonraki devirlerin ihtilâlci ve Mehdilik hareketleri içinde İsmâilîlikten parçalar farkedilebiliyorsa da, artık İsmâilî ilâhiyatı, Müslüman şehirlerinde fikrî hayata egemen olan yeni Sünnîliğe, asla ciddî bir cevap teşkil etmiyordu.

Geriye, çağdaş tarihçinin, bütün bunların anlamının ne olduğunu kendine sorması kalıyor. Dinî ifade ile İsmâilîlerin *Yeni Davet*i genel olarak İslâm dünyasında yeniden görünen ve diğer dinî gelenekler içinde benzerlerine -ve belki de öncellerine- sahip olan bazı milenarist (*) ve çelişkici (antinomien) cereyanların tekrar ortaya çıkması gibi düşünülebilir. Fakat günümüz insanı, kişisel meşguliyetleri içinde birinci mevkiyi dine vermeyi bıraktığında, başka devirlerde başka insanların bunu yaptıklarına inanmayı da bırakmıştır: Ayrıca geçmişin büyük dinî ayaklanmalarını açıklamak için, menfaat ve günümüz düşüncesine göre kabul

(*) ***Milenarist:*** *Bazı Hıristiyanların, kıyametten önce yeryüzünde Hz.İsa'nın hüküm süreceğine inandığı 1000 yıllık zaman dilimine* milenium *denir. Bu doktrine* milenarism, *müntesiplerine ise* milenarist *adı verilmektedir (Çeviren).*

edilebilir sebepler araştırmaya başlamıştır.

Modern ırkçılığın babası olan Gobineau kontu, İslâmda bölünmenin gerçek izahı hakkında bir teori ileri süren ilk kimsedir. Ona göre Şiîlik, Hint-Avrupalı olan Farsların Arap hâkimiyetine, Müslüman Arap dünyasının baskıcı Samîliğine karşı bir tepkiydi. Millî mücadele ve istiklâl meseleleriyle haşır neşir olmuş XIX. yüzyıl Avrupası, akla çok yatkın olan şu izahı getirmiştir: Şiîler İran'ı destekliyorlardı; önce Arap sonra Türk hâkimiyetine karşı mücadele etmişlerdi. Haşîşîler ise XIX. yüzyıl İtalya ve Makedonyasının terörist gizli topluluklarına benzer aşırı milliyetçi ve mücadeleci bir oluşumu temsil ediyorlardı.

Bir yandan araştırma konusundaki gelişmeler, öte yandan Avrupa'da meydana gelen değişiklikler XX. yüzyıl uzmanlarını, bu ırkî ve millî anlaşmazlık teorisini gözden geçirmeye sevketti. Yeni bilgilerden çıkan sonuç, genelde Şiîliğin, özelde ise İsmâilîliğin hiçbir şekilde, sadece İran'a has olmadığını göstermiştir. Mezhep Irak'ta ortaya çıkmıştı. Fâtımî halifeliği en büyük başarısını Arabistan'da, Kuzey Afrika'da ve Mısır'da kazanmıştı. Hasan Sabbah'ın yeniden şekillenmiş olan İsmâilîliğine gelince, her ne kadar İranlılar tarafından İran'da ilân edilmiş olsa da Arap Suriyesinde geniş bir destek kazanmış ve Ortadoğu'ya yerleşmek için Orta Asya'yı terketmiş olan göçebe Türkmen aşiretleri arasında yayılmıştı. Her halukârda milliyet, büyük tarihî hareketleri açıklamaya artık yetmiyordu.

İlki 1911'de yayınlanmış olan bir dizi araştırma içinde, Rus uzman V.V.Bartold bir başka açıklama ileri sürdü. Ona göre Haşîşîler hareketinin gerçek anlamını, güçlü kalelerle şehirler arasındaki mücadelede, İslâmın yeni sosyal medenî düzenine karşı İranlı göçebe aristokrasisinin nihâî ve boşuna direnme teşebbüsünde aramak gerekiyor. İslâm'a girmezden önce İran, şehirlerin ilerlemesini İslâmî bir yenilik gibi düşünen bir süvariler topluluğundan oluşuyordu. Ortaçağ Avrupasının baronları - ve yağmacı baronları- gibi İranlı tımar sahipleri, kendi kalelerinde, yabancı ve gasıp olan yeni düzene karşı, köylü halkın desteğiyle savaş yapıyordu. Haşîşîler ise bu savaşta araç vazifesi görmüşlerdir.

Daha sonra Rus araştırmacılar, Bartold tarafından İsmâilîlik hakkında ileri sürülen bu iktisadî açıklamayı yeniden gözden geçirip derinleştirdiler. Onlara göre İsmâilîler, kendi taraftarlarının da mevcut olduğu şehirlerin bizzat kendisine değil, orada bulunan bazı egemen unsurlara yani: yöneticilere, askerî ve sivil eşrafa, yeni feodal beylere ve devletin gözünde itibarlı olan ilâhiyatçılara karşı çıkıyorlardı. Öte yandan eski asiller sınıfını ve İsmâilîleri aynı kefeye koymak mümkün değildir.

İsmâilîler kendi kalelerini miras olarak almayıp zorla ele geçiriyorlardı. Yararlandıkları desteğe gelince: Topraklarına hâla sahip olan kimselerden topraklarını yeni sahiplerine terketmeye mecbur kalan kimselere nazaran daha az geliyordu. Bu yeni toprak sahipleri: Kiracı durumundaki ümerâ, küçük bir asiller ve köylü sınıfının harcamaları için, yeni idarecilerden irat ve mal almış olan üst düzey memur ve subaylardan oluşmaktaydı. Bazılarına göre İsmâilîlik, büyük mülk sahipleri tarafından, Sünnî İslâmın eşitçiliğine karşı kendi mülklerini korumak amacıyla tasarlanmış tepkici bir ideolojidir. Diğer bazılarına göre bu hareket, yeni Selçuklu düzeninin yerleşmesinden zarar görmüş olan çeşitli grupların ihtiyaçları için, duruma göre verilmiş değişken bir cevaptır. Şehrin hoşnutsuz halkı gibi, saf dışı bırakılmış eski idareci sınıfını da içine alır. Bir başkaları da İsmâilîliği zanaatkârlar, fakir şehirliler ve dağlık bölgelerdeki köylü sınıfı üzerine dayanan basit bir halk hareketi olarak değerlendiriyorlar. Bu nedenle Hasan tarafından *kıyamet*in ilânı, halka dayalı güçlerin bir zaferini temsil ediyordu. Onun, şeriatı gözetmeye devam edenlere karşı cezalandırma tehditleri, İsmâilî ülkelerindeki, gizliden gizliye Ehl-i sünnete bağlı ve sosyal eşitliğe karşı olan mülk sahipleri aleyhine çevriliyordu (9).

Olayın etnik açıklamasına ilişkin evvelki teşebbüsler gibi, ekonomik ağırlıklı bu teoriler, araştırmayı yeni ve verimli taraflara yönlendirerek, bizim İsmâilîlik hakkındaki bilgimizi zenginleştirmiştir. Fakat önceki ilâhiyatlar gibi bu teoriler de aşırı bir dogmatizmden zarar görmüştür. Bu dogmatizm, onları bazı durumlar üzerinde ısrar etmeye, bazı durumlar ve özellikle din, buyruk ve cemiyet sosyolojisini ihmal etmeye götürmüştür. İslâm ve İslâm mezhepleri hakkındaki bilgilerimizi genişletmek ve iktisadî durumun İsmâilîlikteki önemini tayin ve ne olduğunu kesinlikle söyleyebilmek için araştırma metotlarımızı genişletmek gerekeceği aşikârdır. Devrimizdeki olaylar ve araştırma konusundaki gelişmeler, millî sebepleri, ne ekonomik ne de ruhî ve içtimaî sebeplerden ayırmanın kolay olmadığını ve bizden önceki nesiller için sermaye olan aşırı sol ve aşırı sağ arasındaki ayrımın, bazan anlamsız olduğunun ortaya çıkabileceğini her halukârda gösteriyor.

Karmaşık bir toplum olan Ortaçağ İslâm toplumu içinde, İsmâilîlik gibi karmaşık bir olayın basit ve tek bir açıklaması yoktur. İsmâilî mezhebi uzun bir devrede ve geniş bölgelerde gelişti; zamana ve zemine göre farklı ifadelere sahip oldu. İsmâilî devletleri, kendi aralarındaki farklılık ve anlaşmazlıklar yüzünden emîrlikler şeklindeydi. İslâm devletinin ekonomik ve sosyal düzeni, diğer Ortaçağ toplulukları gibi: seçkinler-

den, bölgelerden, sınıflardan, sosyal, etnik ve dinî gruplardan oluşan karmaşık ve oturmamış bir yapı teşkil ediyordu. Ne dinin kendisi ve ne de, içinde din zuhur etmiş olan toplum hakkında henüz yeterli bir açıklama yapılmamıştır.

Başka inançlar ve tarihî akımlar gibi İsmâilîlik de bir sürü kaynağa başvurmuş ve pek çok ihtiyaca cevap vermiştir. Bazılarına göre İsmâllîlik, eski düzeni yeniden ihya etmek veya yeni bir düzen kurmak amacıyla, sevilmeyen bir iktidarı yıkmanın bir yoludur. Diğer bazılarına göre ise, Allah'ın dünya hakkındaki takdirini yerine getirmenin yegâne usulüdür. İsmâilîlik, kendi yöneticilerinden birçoğuna göre, mahallî bağımsızlığı dış müdahaleye karşı korumaya ve devam ettirmeye yönelik bir araç veyahut cihan devletine doğru giden bir yol; acı ve monoton hayatlara şeref ve mâna kazandıran ihtiraslı bir dâva veya bir kurtuluş ve imha öğretisi, son olarak da, atalardan kalan gerçeklere bir dönüş ve müstakbel bir aydınlanma konusundaki umuttur.

Haşîşîlerin İslâm tarihindeki yeri konusunda dört noktayı unutmamak gerekir. Birincisi, onun itici gücü, ne olursa olsun mevcut düzen için siyasî, sosyal ve dinî bakımdan ciddî bir tehdit arzetmiştir. İkincisi, bu hareket münferit bir olaydan ibaret değildir. Aksine, hem popüler hem de karanlık olan, derin iç sıkıntılardan kaynaklanan ve zaman zaman da sonu ihtilâlci öfke patlamaları şeklinde açığa çıkan Mehdilik hareketleriyle ilgili uzun olaylar zincirinin bir halkasıdır. Üçüncüsü, Hasan Sabbah ve taraftarları, belirsiz arzuları, bozuk inançları ve gayri memnunların hedefsiz kızgınlığını yeniden düzene koymayı ve bunları: tutkunlukları, disiplinleri ve planlı şiddetleriyle ne önceki ve ne de sonraki zamanlarda emsali bulunmayan bir teşkilâta sevketmeyi başardılar. Dördüncüsü ve belki de kısaca en dikkate değer nokta, onların topyekün başarısızlıklarıdır. Kurulu düzeni deviremediler; önemli bir şehri bile ele geçiremediler. Hâkimiyet bölgeleri, daha sonra zapta maruz kalmış küçük emîrliklerden başka bir şey değildir. Sonunda müntesipleri, köylüler ve tüccarlardan oluşan küçük ve sessiz toplulukları yani diğer mezhepler arasında bir azınlık mezhebini teşkil ettiler.

Bununla birlikte onları sürükleyen Mehdilikle ilgili umut ve ihtilâlci şiddet dalgası dolaşmaya devam etti; metotları ve ülkülerinin çok sayıda taklitçileri çıktı. Günümüzdeki büyük bunalımlar, bu taklitçilere yeni öfke sebepleri, yeni gerçekleştirme rüyaları ve yeni mücadele vasıtaları sağlamıştır.

KAYNAKLAR ve DİPNOTLAR

BİRİNCİ BÖLÜM

Ortaçağ batı literatüründe, Haşîşîlerin tasviri hakkındaki incelemeler için bkz.: C.E.Nowell, "The Old Man of the Mountain", **Speculum**, XXII, 1947, s.497-519 ve L.Olschki, **Storla Lettareria Delle Scoperte Geografiche**, Florence, 1937, s.215-222. Bernard Lewis'in makalesi, Haşîşîler ve onlara bağlı fırkalar hakkında, batıya ait kaynak kitapların kısa bir açıklamasını ihtiva ediyor: "The Sources for the history of the Syrian Assassins", **Speculum**, XXVII, 1952, s.475-489, Asaf A.A.Fyzee şu makalelerinde İsmâilîlerle ilgili araştırmaların bibliyografyasını sunmuştur: "Materials for an Ismaili bibliography: 1920-1934", **JBBRAS**, XI, 1935, s.59-65; "Additional notes for an Ismaili bibliography", **a.g.e.**, XII, 1936, s.107-109 ve "Materials for an Ismaili bibliography: 1936-1938", **a.g.e.**, XVI, 1940, s.99-101. Kitapların dışında daha yeni makaleler **Index Islamicus**'ta zikredilmiştir: J.D.Pearson, **Index Islamicus 1906-1955**, Cambridge, 1958, s. 89-90 ve **Supplement**, Cambridge, 1962, s. 29. Terimin kökleri ve kullanımı hakkında **EI(2)**'deki "Hashîshîyya" maddesine bakılabileceği gibi İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve diğer Avrupa dillerinde hazırlanmış olan etimolojik ve tarihî klasik sözlüklere de müracaat edilebilir.

1. Brocardus, **Directorium ad passagium faciendum**, **RHC**, E, **Documents Arméniens**, II, Paris, 1906, s.496-497.

2. Villani, **Cronia**, IX, s.290-291; Dante, **Inferno**, XIX, 49-50; Naklen, **Vocabulario della Lingua İtaliana**, "Assassino" maddesi.

3. Strasbourg **vice-dominusu** Gerhard'ın raporu (editörün telkin ettiği gibi, muhtemelen Burchard'ın tahrifatına uğramış), Alman tarihçi Arnold de Lübeck tarafından nakledilmiştir: **Chronicon Slavorum**, VII, 8 (yay., W.Wattenbach, **Deutschlands Geschicht-squellen**, Stuttgart-

Berlin, 1907, II, s.240).

4. Guillaume de Tyr, **Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum**, XX, s.31; J.P.Migne, **Patrologia**, CCI, Paris, 1903, s.810-811; Karşılaştırınız: E.A.Babcock ve A.C. Krey'in İngilizce çevirisi, **A.History of Deeds Done Beyond the Sea**, II, New York, 1943, s.391.

5. **Chronicon**, IV, s. 16 (yay., Wattenbach, s.178-179).

6. F.M.Chambers, "The Troubadours and the Assassins", **Modern Language Notes**, LXIV, 1949, s.245-251. Olschki, benzer bir parçayı muhtemelen Dante'nin, gençliğinde yazdığı bir sonenin içinde tespit etti. Bu sonede, Haşîşîlerin Dağ Şeyhi'ne veya din adamının Allah'a gösterdiği sadakattan daha fazlasını, âşığın sevgilisi için gösterdiği görülüyor (**Storia**, s. 215).

7. Guillaume de Tyr, XXIV, s.27; Migne, **Patrologia**, CCI, s. 958-959; Matthieu de Paris, **Chronica Majora**, yay., H.R.Luard, **Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores**, 57, III, Londra, 1876, s.488-489; Joinville, **Histoires de Saint Louis**, Bölüm LXXXIX **Historiens et Chroniqueurs du Moyen Age**, yay., A.Pauphilet, Paris, 1952, s.307-310.

8. Fransızca çeviriyi **Collection des Mémoires Relatifs à l'Histoire de France**, XXII, s.47 ve devamında nakleder: Nowell, s.515; Latince metin için bkz., Aynı yazar, **Historia Orientalis**, I, 1062; Bongars, **Gesta Dei per Francos**, Hanovre, 1611.

9. **The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253-1255**, çev., W.W. Rockhill, Londra, 1900, s.118 ve 222; **The Texts and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis**, C.R.Beazley, Londra 1903, s. 170, 216, 324. Diğer rivayetler 400 Haşîşîden söz ediyorlar.

10. **Le Livre de Marco Polo**, 1955, Paris, Albin Michel, çev., A. T'Serstevens, s.97-100.

11. Marco Polo, **Le Devisement du Monde**, F.Maspero, Paris, 1981, I, s.116.

12. İbn Müyesser, **Annales d'Égypte**, H.Massé, Kahire, 1919, s. 68; el-Bündârî, İmâdüddin'den özetle, **Histoires des Seldjoucides de l'iraq:** M.Th.Houtsma, **Recueil de Textes Relatifs à l'Histoire des Seldjouicides**, I, Leyde, 1889, s.195; **Kitâbü'r-reddi ale'l-Mülhidîn**, yay., Muhammed Dânişpezhûh, **Revue de la Faculté des Lettres, Université de Tabriz**, XVII/3, 1344, s.312. Marko Polo'nun kitabının bazı varyantlarında bu 'assassin' kelimesi görülmez.

13. "Mémoire sur la Dynastie des Assassins...", **Mémoires de l'Ins-**

titut Royal, IV, 1818, s.1-85 (**Mémoires d'Histoire et de Littérature Orientales**, Paris, 1818, s.322-405).

14. J. von Hammer, **Geschichte der Assassinen aus Morgenländi-schen Quellen**, Stuttgart, 1818; **Histoire de l'Ordre des Assassins**, Paris, 1833, çev., J.Hellert ve P.A. de la Nourais, s.2-3.

15. J. von Hammer, **The History of the Assassins**, çev., O. C. Wood, Londra, 1835, s.217-218.

16. "Mémoire sur les Ismaélis et les Nosairis de la Syrie, Adressé à M. Silvestre de Sacy par M.Rousseau...", Cahier XLII, **Annales de Voyages**, XIV, Paris, 1809-1810, s.271 v.d.; fazla bilgi için bkz., Lewis, "Sources ...", s.477-479.

17. W.Monteith, "Journal of a Journey Through Azerbijan and the Shores of the Caspian", **J.R.Geog.S.**, III, 1833, s.15 v.d.; J. Shiel, "İtinerary from Tehrân to Alamût and Khurramabad in May 1837", **a.g.e.**, 1838, s. 430-434. Ayrıca bkz., L. Lockhart, "Hasan-i Sabbah and the Assassians", **BSOAS**, V, 1928-1930, s. 689-696; W. Ivanow, "Alamut", **"Geographical Journal**, LXXVII, 1931, s. 38-45; Freya Stark, **The Valleys of the Assassins**, Londra, 1934; W. Ivanow, "Some Ismaili Strongholds in Persia", **IC**, XII, 1938, s. 383-392; Keza, **Alamut and Lamasar**, Tahran, 1960; P. Willey, **The Castles of the Assassins**, Londra, 1963; L. Lockhart ve M.G.S. Hodgson, **EI (2)**, "Alamut" maddesi; Menûçehr Sütûdeh, "Kal'a-i Alamut, **Ferheng-i İrân-zemîn**, III, 1334, s. 5-21.

18. **Annales de Voyages**, XIV, 1818, s. 279; Naklen: St.Guyard, **Un Grand Maître des Assassins...**, JA'-dan ayrı basım, 1877, s. 57-58.

19. J.B.Fraser, **Narrative of a Journey into Khorassan**, Londra, 1825, s. 376-377.

20. Bu olayların özet raporu, Zawahir Noorally'nin, 1964 Nisanında, Londra Üniversitesi'nde savunmuş olduğu yayınlanmamış doktora tezi **The First Agha Khan and British 1838-1868...**'de mevcuttur. Arnould'un, Bombay'da yayınlanan kararı yeniden basılmıştır: A.S.Picklay, **History of the Ismaiiis**, Bombay, 1940, s. 113-170.

21. E.Griffini, "Die Jüngste Ambrosianlsche Sammlung Arabischer Handschriften", **ZDMG**, 69, 1915, s. 63 v.d.

22. W.Ivanow, "Notes sur l'Ummu'l-kitab des Ismaéliens de l'Asie Centrale", **REI**, 1932, s. 418 v.d.; V. Minorsky **EI (1)**, "Shughnân" maddesi; A.Babrinskoy, **Sekta Isma'iiiye v Russkikh i Bukharskikh Pre-**

delakh, Moskova, 1902. A.E.Bertel'in makalesinde, Sovyetlerin yakın zamandaki Pamir seferinin bir özet raporu bulunuyor: "Otcet o Rabote Pamirskoy Ekspidetsii...", **Izvestya Akad. Nauk Tadzhikskoy SSR**, 1962, s. 11-16.

İKİNCİ BÖLÜM

Haşîşîler hakkında en yeni ve en iyi kitap M.G.S.Hodgson'un kitabıdır: **The Order of Assassins**, La Haye, 1955. Bu kitap, özellikle 1094'ten sonraki devirle ilgilenir; fakat önceki dönemi de özetler. W.Ivanow, mezhebin gelişimini özet olarak ele alır: **Brief Survey of the Evolution of Ismailism**, Leyde, 1952. W.Ivanow, İsmâilî mezhebinin bazı özel durumlarını, bibliyografyasını ve tarihini irdeleyen çok sayıda kitap ve makalenin yazarıdır. Hindistan İsmâilîlerinin tarihi ve tasviri için bkz.: J.N.Höllister, **The Shî'a of India**, Londra, 1953. A.S. Picklay'ın **History of the Ismailîs**, Bombay, 1940'ı, İsmâilî okuyucularının arzusuna göre, bir İsmâilî müellif tarafından yazılmış olan, halka yönelik bir eserdir. Çağdaş Arap araştırma eserleri arasında, Suriyeli İsmâilî yazar Mustafa Gâlib'in, biri tarih kitabı, diğeri biyografik lügat olmak üzere iki genel eseri: **Târihu'd-da'veti'l - İslâmlyye**, Dımaşk, tarihsiz; **A'lâmü'l-İsmâiliyye**, Beyrut, 1964 ile İsmâilî olmayan Mısırlı bir uzman Muhammed Kâmil Hüseyin'in bir analizi **Tâifetü'l-İsmâîliyye**, Kahire, 1959'u sayabiliriz. Mezhebin eski tarihinden bazı kesitler şu yazarlar tarafından incelenmiştir: B.Lewis, **The Origins of Ismâ'îlism**, Cambridge, 1940; W.Ivanow, **Ismaili Tradition Concerning the Rise of the Fatimids**, Londra-Kalküta, 1942; Aynı yazar, **Studies in Early Persian Ismailism**, Bombay, 1955; W.Madelung, "Fatımiden und Bahrainqarmaten", **Der Islam**, XXXIV, 1958, s. 34-88; Aynı yazar, "Das Imamat in der Frühen İsmailitischen Lehre", **a.g.e.**, XXXVII, 1961, s. 43-135; P.J.Vatikiotis, **The Fatimid Theory of State**, Lahor, 1957 ve Ivanow, Corbin ve S.M.Stern'in, Pearson tarafından dökümü yapılmış olan birçok makalesi. Nâsır-ı Hüsrev hakkında yapılmış çok sayıda araştırmalar mevcuttur. A.E.Bertel'in araştırması, kendi devrindeki İsmâiîliğin tarihî çerçevesi ve anlamının derin bir analizini ileri sürüyor: **Nasır-i Khosrov i İsmailizm**, Moskova, 1959. I. Goldziher'in **Streitschrift des Gazâlî Gegen die Bâtinijja-sekte**, Leyde, 1916'sı, 1094-1095'te Abbasî halifesi el-Müstazhir için yazılmış olan, Gazâlî'nin İsmâilîlere karşı en önemli cedelî eserinin eleştirmeli bir incelemesidir. Gazâli'nin, İsmâilî karşıtı diğer bir risalesi Ahmet Ateş tarafından Türkçeye çevrilmiş ve yayınlanmıştır: "Gazâlî'nin

Batınîlerin Belini Kıran Delilleri(Kitâb Kavâsım al-Bâtınîya)", **İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, C. III, Sayı 1-2, s. 23-54. Gazâlî, bu iki eserinde, kendi devrindeki İsmâilîlerin yeni öğretilerine çatıyor. Gazâlînin, İsmâilîlik konusundaki görüşünün analizi, W.Montgomery Watt'ın **Muslım Intellectual; A Study of al-Ghazali**, Edinburg, 1963, s. 74-86'da bulunuyor.

İslâm dini ve tarihinin genel çerçevesi içinde, İsmâilîliğin yeri konusunda şu eserlere müracaat edilebilir: H.Laoust, **Les Schismes dans l'islam**, Paris, 1965; M.Guidi, "Storia della Religione dell'Islam": P. Tacchi-Venturi, **Storia delle Religioni**, II, Turln, 1936; A. Bausani, **Persla Religiosa**, Milan, 1959; W.Montgomery Watt, **Islam and the Integration of Society**, Londra, 1961; B.Lewis, **The Arabs in History**, gözden geçirilmiş baskı, Londra, 1966. Aynı şekilde **L'Élaboration de l'Islam**, Paris, 1961 ve **The Cambridge Medieval History**, IV/1, yeni baskı, Cambridge, 1966'nın İsmâilîleri inceleyen bölümleri.

1. H.Hamdani, "Some Unknown Ismâ'îli Authors and their Works", **JRAS**, 1933, s. 365.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Hasan Sabbah (Arapça şekliyle el-Hasan İbn Sabbâh) hakkında en yeni araştırma, Hodgson tarafından ortaya konan çalışmadır: **The Order of Assassins** ve **EI (2)**'de bunun özeti olan "Hasan-i Sabbâh" maddesi. İsmâilîlik hakkında zikredilen genel eserlerde çok eski tasvirler bulunmaktadır. Ayrıca: E.G. Browne, **A.Literary History of Persia from Firdewsî to Sa'dî**, Londra, 1906, s.201 v.d. Hasan Sabbah'ın Selçuklularla yaptığı ve o dönemdeki olayların genel çerçevesi içinde incelenmiş olan savaş konusunda İbrahim Kafesoğlu'nun, Melikşah devrinde Selçuklu İmparatorluğuna dair eserine bakılabilir: **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul, 1953. Cevad el-Muskati'nin **Hasan bin Sabbah'ı** (A. H.Hamdâni'nin İngilizceye tercümesi 2. baskı, Kareşi, 1958), İsmâilîlerin geniş halk kitlelerine yönelik çağdaş bir takdimdir.

Hasan Sabbah, İranlı ve Arap çağdaş uzmanlar tarafından da inceleme konusu yapılmıştır. Profesör Nasrullah Felsefî, onun hayat hikâyesini bazı belgelerle birlikte eserine dahil etti: **Çend Makâle**, Tahran, 1342, s. 403-444. Kerim Kişâverz, Alamut hâkiminin, halkın anlayacağı şekilde fakat belgelere dayalı bir biyografisini yayınladı: **Hasan-i Sabbâh**, Tahran, 1344. Bu arada Suriyeli diğer İsmâilî yazarlara borçlu

olan Arapça iki kitabı da zekredelim: Ârif Tâmir, **Alâ ebvâb-i Alamut**, Harîsa, 1959 ve Mustafa Gâlib, **es-Sâirü'l-Himyerî el-Hasan ibnü's-Sabbâh**, Beyrut, 1966. Birincisi tarihî bir roman, ikincisi halka hitap eden bir biyografidir.

Hasan'ın hayatı hakkında yegâne ve tek kaynak **Sergüzeşt-i Seyyidnâ** (Efendimizin mâceraları) adını taşıyan, kendi yazmış olduğu özgeçmişidir. Bize bu eserin bugüne kadar hiçbir nüshası ulaşmadı. Fakat eser, Alamut ve belki de diğer İsmâilî kale ve kütüphanelerindeki yağmalara katılan Moğol devri Fars tarihçilerinin eline geçmiştir. Bu dönemin üç tarihçisi bundan yararlanmışlar ve kısmen iktibas etmişlerdir. Onların, Hasan Sabbah ve haleflerinin hayatı hakkında verdikleri ayrıntılı bilgiler, geniş ölçüde kalelerde ele geçirilmiş olan İsmâilî eserlerine dayanır. En eski ve en tanınmış yazar, eseri, Mirza Muhammed Kazvînî tarafından yayınlanmış olan Ata Melik Cüveynî (Hayatı: 1226-1283)'dir: **Ta'rîkh-i Jahan-guchâ**, 3 cilt, Londra, 1912-1937; J. A.Boyle tarafından İngilizceye çevirisi: **The History of the World-conqueror**, 2 cilt, Manchester, 1958. İsmâilîlerin tarihi, eserin 3. cildini, İngilizce tercümesinde ise 2. cildini teşkil etmektedir. Bir kısmı, Charles Defrémery tarafından, eserin Farsça bir yazmasından Fransızcaya çevrildi (**JA**, 5. seri, VIII, 1856, s. 353-387; XV, 1860, s. 130-210). Cüveynî, kalenin zaptedilmesi sırasında, Alamut kütüphanesinde İsmâilî vakayinamelerini nasıl bulduğunu, onları ortadan kaldırmazdan önce ilginç gördüğü şeyleri nasıl kopye ettiğini anlatıyor. Görünüşe göre, yergi ve övgünün yerini değiştirmeye ve Ehl-i sünnet dışı fırka hakkında, Sünnî tarihçiye yakışır sertlikte, dindarâne beddualar eklemeye özen göstererek, kaynakları sadakatla izlemiştir.

Sahip olduğumuz ikinci büyük kaynak, bundan az sonra gelmiş bir tarihçi olan Reşîdüddin (Hayatı:1247-1318)'in eseridir. Reşîdüddin, umumî tarihinin içine, Cüveynî tarafından İsmâilîler hakkında kullanılan belgelere dolaylı veya dolaysız olarak dayandığı anlaşılan uzun bir tafsilâtı dahil etti. Bununla birlikte Reşîdüddin'in, selefinin metninde bulunandan daha geniş bilgilere sahip olduğu kesindir. Bazı eksiklikler bir yana, İsmâilî belgelerine, Cüveynî'nin göstermediği sadakatla uyulmuş olduğu ve Cüveynî'nin ihmal ettiği birçok ayrıntının muhafaza edildiği görünüyor. Reşîdüddin'in İsmâilîler konusundaki yazma eseri bir süreden beri bilinmektedir. Bu yazma, Browne, Ivanow, Hodgson ve diğer uzmanlar tarafından kullanılmıştır. Farsça metin 1958'de yayınlanmıştır (**Faslî ez Câmiü't-tevârih... Târîh-i fırka-i Refîkân ve İsmâiliyyân-i Alamut**, yay., Muhammed Debîr Siyâki, Tahran, 1337). Bir başka baskı-

sı 1960'ta yapılmıştır (**Câmiu't-tevârîh; Kısmet-i İsmâiliyyân**, yay., Muhammed Takî Dânişpezhûh ve Muhammed Müderrisî Zencânî, Tahran, 1338). Biz, eserimizde bu baskılardan ikincisini kullandık. Reşîdüddin konusunda önceki araştırmalara bakılmalıdır: R.Levy, "The Account of the İsm'ili Doctrines in the Jami'al-Tawarikh of Rashîd al-Dîn Fadlalah", **JRAS**, 1930, s. 509-536 ve H.Bowen, "The **Sargudhasht-i Sayyidnâ** the 'Tale of the Three School-fellows', and the **Wasaya** of the Nizâm al-Mulk", **a.g.e.**, 1931, s. 771-782. Cüveynî'nin, tahrip etmezden önce, yegâne gören kişi olduğu kaynaklardan, Reşîdüddin'in daha geniş ve daha doğru bir biçimde nasıl izahat verebildiği hususu, pek çok uzmanı hayrette bırakmıştır. Bowen, Reşîdüddin'in muhtemelen, Cüveynî'nin eserinden bir tarafta kalmış olan eski ve daha ayrıntılı bir metninden yararlanmış olduğunu ima etmiştir (bkz.: Hodgson, **Assassins**, s.73, no: 34). Kuşkusuz temelsiz bir problem söz konusudur. Gerçekte, Alamut'un yanısıra başka İsmâilî kaleleri de vardı. Bunlardan bir kısmının, mezhep hakkında başka vakayiname nüshalarını ihtiva eden kütüphanelere sahip oldukları farzedilebilir. Reşîdüddin'in elinde, kullandığı kesin olan, Cüveynî'ye ait eserden başka, onun yararlandığı kitapla rın nüshaları da bulunuyordu.

Üçüncü bir metin 1964'te piyasaya çıktı. Bu metin, Reşîdüddin'in çağdaşı Ebü'l-Kasım Kâşânî'ye borçludur. Muhammed Takî Dânişpezhuh tarafından yayınlanmıştır (**Târîh–i ismâ-iliyye**, Tebriz, 1343). Bu metin Reşîdüddin'in, muhtemelen esinlenmiş olduğu metne çok yakındır. Bununla birlikte bazı hususlarda farklılık arzeder ve Reşîdüddin ile Cüveynî'nin eserlerinde bulunmayan ayrıntıları ihtiva eder. Hasan Sabbah'ın, kendi biyografisinin yanısıra, ilâhiyatla ilgili eserler yazmış olduğu da görülüyor. Bunlardan hiçbiri kendi orijinal şekliyle kalmamıştır. Yalnızca, az veya çok değişmiş şekliyle bazı özetleri, sonraki İsmâilî kaynaklarında muhafaza edilmiştir (Bu açıdan karşılaştırınız: W.Ivanow, **Ismaili Literature: a Bibliographical Survey**, 2. baskı, Tahran, 1963); Önemli bir parça ise, XII. yüzyıl Sünnî din bilgini el-Şehristânî tarafından Arapça bir iktibasta zikredilmiştir (**Al-Milal wa'l-Nihal**, W.Cureton, Londra, 1846, s. 150-152; A.Fahmi Muhammed, Kahire, 1948, I, s. 339 v.d.; İngilizce çevirisi: Hodgson, **Assassins**, s. 325-328).

Gerçekliği tartışılan iki belge, sonraki Farsça derlemeler içinde geç mektedir. Bu belgelerde, Sultan Melik Şah ile Hasan Sabbah arasında bir mektuplaşma söz konusu edilmiştir. İlk belgede Sultan, Hasan'ı yeni bir din icat etmiş olmakla, bazı dağlı cahilleri aldatmakla, İslâm dünyasının meşru Abbasî halifesinden ayrılmak ve ona hakaret etmekle suçluyor. Şayet, kalesinin temelinden yıkılmasını ve taraftarlarının yok edil-

mesini istemiyorsa, hatalarını düzeltmesini ve yeniden İslâma dönmesini ona ihtar ediyor. Hasan, kendine özgü bir ilham içerisinde yazılmış olan nazik ve zarif cevabında, inancının gerçek İslâm, Abbasîlerin gasıp ve cani, hakiki halifenin de Fâtımî imamı olduğunu savunmaktadır. Sultanı, Abbasîlerin mesnetsiz iddialarına, Nizâmülmülk'ün entrikalarına ve birçok zalimin kötülüklerine karşı uyarıyor ve onlara karşı önlem alması için tahrik ediyor. Aksi takdirde, daha dürüst bir reis, bunu yapmak üzere sultanın yerine geçecektir. Bu metinler, Mehmet Şerefüddin (Yaltkaya) tarafından çok küçük farklarla: **Dârü'l-fünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası**, VII/4, 1926, s. 38-44'te ve müstakil olarak da Nasrullah Felsefî tarafından **İttılâât-ı Mâhâne**, Tahran, 3/27, Hurdad, 1329, s. 12-16 (Keza yeni baskısı, **Çend Makâle**, Tahran, 1342, s. 415-425)'da yayınlanmıştır. Bu mektupların gerçekliği, bu iki müellif ve büyük ihtiyatla da olsa Osman Turan tarafından kabul edilmiş olmasına karşılık (**Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ankara, 1965, s. 227-230) İbrahim Kafesoğlu tarafından reddedilmiştir (**Sultan Melikşah...**, s.134-135). Hasan'a atfedilen mektup, bir taraftan onun hayatının bilinen tarafları, öte yandan mevcut İsmâilî mektup örnekleriyle karşılaştırılırsa, Kafesoğlu'nun tereddütleri haklı görünür.

İranlı muahhar tarihçilerin, Hasan Sabbah ve onun Alamut'taki halefleri hakkında yazdıkları eserler, esas itibarıyla Cüveynî ve Reşîdüddin'in eserlerinden esinlenmişlerdir. Eklenen bazı parçalar ise, açıkça efsanevî kökenlidir. Bununla birlikte başka bilgi kaynakları da mevcuttur. İsmâilîler hakkında, muasır veya Selçuklu devletine ait umumî ve mahallî tarihi anlatan, Arapça ve Farsça vakayinamelerde çok miktarda ve değerli bilgiler bulunmaktadır. Bu vekayinamelerin en iyilerinden biri, meşhur Arap tarihçisi İbnü'l-Esir (Hayatı: 1160-1234)'inkidir (**el-Kâmil fi't-Târîh**, 14 cilt; C.J.Tornberg, Leyde-Uppsala, 1851-1876; Kahire'de yeni baskı, 9 cilt, 1348 v.d. Biz her iki baskıyı da gösteriyoruz). Bir sürü faydalı bilginin yanısıra,Hasan Sabbah'ın, **Sergüzeşt**'lere müracaat etmeden yazılmış olan kısa bir biyografisini ihtiva etmektedir. Muahhar Mısırlı tarihçi Makrîzî, bu biyografi hakkında bize, kaynağı bilinmeyen daha mükemmel bir rivayet bırakmıştır: **el-Mukaffâ**, Pertev Paşa yazmaları, No: 496, İstanbul. Genel olarak günümüz tarihçileri için bkz.: Claude Cahen, "The Historiography of the Seljuqid Period", Bernard Lewis ve P.M.Holt, **Historians of the Middle East**, Londra, 1962, s. 59-78. Bu kaynaklardan başka, durmadan çoğalan çok sayıda arkeolojik delillere sahip bulunuyoruz. İran'daki İsmâilî kalelerinin kalıntılarıyla ilgili eserler, I.Bölüm'ün 15. dipnotunda ve ileride III.Bölüm'ün 22. dipnotunda verilmiştir.

1. Reşîdüddin, s. 97; Kâşânî, s. 120. Cüveynî, Hasan'ı, diğer kaynaklara göre çocukluğunda oturmuş olduğu Rey'de dünyaya gelmiş gösteriyor (s.187/667). Bu farklılık, Cüveynî'den acele olarak yapılmış bir özetin sonucu gibi görünüyor. İbnü'l-Cevzî'ye göre (ö.1201) Hasan, Merv'den gelmiş ve gençliğinde reis Abdürrezzak bin Behram'ın kâtibi olmuştu (**el-Muntazam**, IX, Haydarabad, 1359, s. 121; Aynı yazar, **Telbîsü İblîs**, Kahire, 1928, s. 110; İngilizce çevirisi, D. S. Margoliouth, "The Devil's Delusion", **IC**, IX, 1935, s. 555). Hasan, Melikşah'a yazdığı iddia edilen mektubunda, babasının bir Şafiî-Sünnî olduğunu ve kendisinin de aynı eğitimi almış olduğunu yazıyor. Bu husus, mektubun gerçekliği üzerinde şüpheye neden olan ayrıntılardan biridir. Bkz.: Hodgson, s. 43; Felsefî, s. 406.

2. Cüveynî, s. 188-189/667-668; Reşîdüddin, s. 97-99; Kâşânî, s. 120-123; Hodgson, s.44-45. İbn Attaş hakkında, **EI(2)**'de, B. Lewis tarafından yazılmış olan ilgili maddeye bakınız.

3. Reşîdüddin, s. 110-112. Üç okul arkadaşının hikâyesi için bkz.: "Yet More Light on Umar-i Khayyâm", **JRAS**, 1899, s. 409-416; H. Bowen, **a.g.m.**; E.G.Browne, **A Literary History of Persia From Firdewsî to Sa'dî**, s. 190-193; M. Th. Houtsma, **Recueil de Textes Relatifs à l'Histoire des Seldjoucides**, II, Leyde, 1889, Önsöz, s. XIV-XV, No: 2; Hodgson, s. 137-138. Felsefî, hikâyenin gerçek olduğunu savunuyor (s. 406-410). Daha geç bir Mısır kaynağı (İbnü'd-Devâderî, **Kenzü'd-dürer**, VI, yay., Selahaddin el-Müneccid, Kahire, 1961, s. 494). Hasan Sabbah'ın, Gazâlî'nin okul arkadaşı olduğunu doğruluyor. Büyük ihtimalle bir karışıklık söz konusudur.

4. İbnü'l-Esîr, H. 494 yılı olayları, X, s. 215-216/VIII, s. 201; Karşılaştırınız: **a.g.e.**, H. 427 yılı olayları, IX, s. 304-305/VIII, s. 11 ve H. 487 yılı olayları, X, s. 161/VIII, s. 172-173. Ona göre Hasan, Mısır'a tüccar kılığında varmıştır. Makrîzî'nin **Mükaffâ**'sında el-Hasan İbnü's-Sabbâh konusuna da bakınız.

5. Hasan'ın Mısır seyahatı ve dönüşü konusunda, kendi anlattığı şeyler: Cüveynî'nin s. 189-191/668-669, Reşîdüddin'in s. 99-103 ve Kâşânî'-nin s. 122-125'te yazdıklarına temel vazifesi görmüştür. Karşılaştırınız: Hodgson, s. 45-47 (Hasan'ın Mısır'da ikamet süresi hakkındaki yanlışlık **EI(2)**'de, aynı müellifin makalesinde düzeltilmiştir); Felsefî, s. 411-412. Hasan'ın anlattıklarından, onun Fâtımî halifesiyle şahsen görüşmediği ve İbnü'l-Esîr'in, bu görüşme ve halife tarafından halefinin, kasten müphem bir şekilde tayin edilmesiyle ilgili rivayetinin yanlış olduğu, kesin bir biçimde ortaya çıkıyor (Bkz.: Asaf A.A. Fyzee, **Al-Hidâya-**

tu'l-Âmirîya, Londra-Kalküta, 1938, s. 15). Hasan'ın Melikşah'a yazdığı iddia edilen uydurma mektupta, Abbasî halifesinin bizzat ordu kumandanını (Emîrü'l-cüyûş) Hasan'a karşı kışkırtmış olduğu ve onun da düşmanlarının elinden, imam tarafından kurtarıldığı tuhaf bir şekilde ileri sürülmüştür.

6. Cüveynî, s. 190/669.

7. İbnü'l-Fakîh, **Muhtasar Kitâb al-Buldân**, M. J. de Goeje, Leyde, 1885, s. 283; Naklen: V.Minorsky, **La Domination Dailamites**, Paris, 1932, s. 5.

8. İbnü'l-Esîr, H. 494 yılı olayları, X, s. 215/VIII, s. 201.

9. Cüveynî, s. 193/669-670.

10. Cüveynî, s. 193-195/669-671; Reşîdüddin, s. 103-105; Kâşânî, s. 125-128; İbnü'l-Esîr, H. 494 yılı olayları, X, s. 216/VIII, s. 201-202; Hodgson, s. 48-50; Felsefî, s. 413-414.

11. Reşîdüddin, s. 134; Farklı rivayetler için bkz.: Kâşânî, s. 154; Cü-veynî, s. 216/683. Cüveynî'nin davet (mission)'i, bid'at (innovation hérétique) haline getirmesi özel bir durumdur.

12. Cüveynî, s. 199/673-674; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 107; Kâ-şânî, s. 130.

13. Cüveynî, s. 208-209/679; Re-şîdüddin, s. 115-116; Kâşânî, s. 136-137.

14. Cüveynî, s. 200/674; Reşî-düddin, s. 107-108; Kâşânî, s. 130-131; İbnü'l-Esîr, H. 494 yılı olayları, X, s. 217/VIII, s. 202; Hodgson, s. 74.

15. İbnü'l-Esîr, H. 494 yılı olayları, X, s. 217/VIII, s. 202; Hodgson, s. 76.

16. İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, IX, Haydarabad, 1359, s. 120-121; Aynı yazar, **Telbîsü İblîs**, Kahire, 1928, s.110 (D.S. Margoliouth tarafından yapılan İngilizce çevirisi, **IC**, IX, 1935, s. 555); İbnü'l-Esîr, H. 494 yılı olayları, X, s. 213/VIII, s. 200-201; Hodgson, s. 47-48.

17. Cüveynî, s. 201-202/674-675; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 108-109; Kâşânî, s. 131; Hodgson, s. 74-75.

18. Reşîdüddin, s. 110; Karşılaştırınız: Cüveynî, s. 204/676-677 (Yayınlayanın notu, metin, s. 406-407); Kâşânî, s. 132-133; İbnü'l-Esîr, H. 485 yılı olayları, X, s. 137-138/VIII, s. 161-162; M.Th.Houtsma, "The Death of Nizam al-Mulk and its Consequences", **Journal of Indian History**, III, 1924, s. 147-160; Hodgson, s. 75.

19. Muhammed Takî Dânişpezhuh'un yönetiminde yayınlanmış

Farsça metin, **Revue de la Faculté des Lettres, Université de Tabriz**, XVII/3, 1244, s. 329. Prof. Dânişpezhuh, bu sorun ve sonraki sorunlarla ilgili olarak, İsmâilîler hakkında, çoğu tartışma götürür cinsten birçok ilginç belgeler yayınlamıştır.

20. W.Ivanow, "An Ismaili Poem in Praise of Fidawis", **JBBRAS**, XIX, 1938, s. 63-72.

21. W.Ivanow, "The Organization of the Fatimid Propaganda",**JBBRAS**, XV, 1939, s. 1-35; Karşılaştırınız: Aynı yazarın yayınladığı iki eserin giriş kısımlarındaki yorumları. Haki Horasânî'nin **Divan**'ı, Bombay, 1933, s. 11 ve **Haft Bab of Abu Ishaq Quhistani**, Bombay, 1959, s. 11-14. Yine bkz.: **EI(2)**'de, H.G.S. Hodgson'un "Dâ'î" ve M.Canard'ın "Da'wa" maddeleri. Hiyerarşi düzeninin şartları, Nâsırüddin tarafından tespit edilmiştir. **The Rawdatu'l - Taslim, Commonly Called Tasawwurat**, yay. ve çev.: W.Ivanof, Bombay, 1950, s. 96 (Çeviri, s. 143-144). İsmâilîler hakkında bazı eski vesikalar üzerine dayalı modern bir araştırma bulunmaktadır: Mian Bhai Mulla Abdul Husain, **Gulzari Daudi for the Bohras of India**, Ahmedabad, 1920.

22. Cüveynî, s. 207-208/678-679; Reşîdüddin, s. 116-120; Kâşânî, s. 137-141; Hodgson, s. 76 n. ve s. 86-87. Girdkûh kalesi için bkz.: W.Ivanow, "Some Ismaili Strongholds in Persia", **IC**, XII, 1938, s. 392-396 ve Menûçehr Sutûdeh, "Kal'a-i Girdkûh", **Mihr**, VIII, 1331, s. 339-343 ve 484-490.

23. Isfahan İsmâilîlerinin yükselişi ve düşüşü, Alamut vakayinamesinde az dikkat çekmiş görünüyor. Cüveynî'nin bu konuda söylemiş olduğu hiçbir şey yoktur. Reşîdüddin ve Kâşânî belki de, İsmâilî olmayan diğer kaynaklara dayanan özet bilgiler veriyorlar. Bu dönem, o devir hakkındaki genel eserler içinde işlenmiştir. Özellikle: İbn ar-Râwendî, **Râhat us-Sudûr**, yay., Muhammed İkbal, Londra, 1921, s. 155-161; Zâhirüddin Nişâpûrî, **Selçuknâme**, Tahran, 1332, s. 39-42; İbnü'l-Cevzî, **Muntazam**, IV, s. 150-151; Al-Bundârî, İmâdüddin'den özetle, **Histoire des Seldjoucides de l'Iraq**: M.Th.Houtsma, Leyde, 1889, s. 90-92; İbnü'l-Esîr, H. 494 yılı olayları, X, s. 215-217/VIII, s. 201-204; H. 500 yılı olayları, X, s. 299-302/ VIII, s. 242-243. Çağdaş araştırmalar: Hodgson, s. 85-86, 88-89, 95-96; Lewis, "İbn Attash", **EI(2)**; Muhammed Mihryâr, "Şahdîz Kucâst?", **Revue de la Faculté des Lettres d'Ispahan**, I, 1343/1965, s. 87-157.

24. İbnü'l-Esîr, H. 494 yılı olayları, X, s. 220/VIII, s. 203.

25. İbnü'l-Esîr, H. 497 yılı olayları, X, s. 260/VIII, s. 223.

26. İbnü'l-Esîr, H. 494 yılı olayları, X, s. 221/VIII, s. 204.

27. İbnü'l-Esîr, H. 500 yılı olayları, X, s. 229/VIII, s. 242. Bu kuşatma hakkında en mükemmel bilgiyi veren yazar İbnü'l-Esîr'dir.

28. İbnü'l-Kalânisî, **History of Damascus**, yay., H.F.Amedroz, Beyrut, 1908, s. 153; R.L.Tourneau'nun Fransızca çevirisi: **Damas de 1075 à 1154**, Şam, 1952, s. 68-69.

29. Cüveynî, s. 211/680; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 124-125; Kâşânî, s. 135-136; İbnü'l-Kalânisî, s. 162; el-Bundârî, s.98-100; İbnü'l-Esîr, H. 503 yılı olayları, X, s. 335/VIII, s. 259; Hodgson, s. 97.

30. Cüveynî, s. 207/678.

31. Cüveynî, s. 212/681; Reşîdüddin, s. 126-132; Kâşânî, s. 141 v. d.; İbnü'l-Esîr, H. 511 yılı olayları, s. 369-370/IX, s. 278.

32. el-Bündârî, s. 147.

33. Cüveynî, s. 213-215/681-682; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 123; Kâşânî, s. 144; Suriyeli bir İsmâilî yazar, mesaj ve hançer rivayetini, Selahaddin ile ilgili olarak anlatır.

34. İbnü'l-Kalânisî, s. 203 (Le Tourneau, s. 153); H.A.R.Gibb'in İngilizce çevirisi, **The Damascus Chroniche of the Crusades**, Londra, 1932, s. 163.

35. Reşîdüddin, s. 133, 137; Karşılaştırınız: Kâşânî, s. 153-156.

36. İbn Müyesser, **Annales d'Égypte**, s. 65-66; Karşılaştırınız: **a.g.e.**, 68-69; İbnü's-Sayrafî, **el-İşâre ilâ men Nâle'l-vizâre**, yay., Ali Muhlis, **BIFAO**, XXV, 1925, s. 49; S.M. Stern, "The Epistle of the Fatimid Caliph al-Âmir (Al-Hidâya al-Âmiriyya) its Date and Purpose", **JRAS**, 1950, s. 20-31; Hodgson, s. 108-109.

37. Cüveynî, s. 215/682-683; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 133-134; Kâşânî, s. 153-154.

38. İbnü'l-Esîr, H. 494 yılı olaylan, X, s. 216/VIII, s. 201. Makrîzî; **Mukaffâ**, el-Hasan İbnü's-Sabbah bahsi.

39. Cüveynî, s. 210/680; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 124; Kâşânî, s. 145.

40. Cüveynî, s. 210/680; Reşî-düddin, s. 124; Kâşânî, s. 145.

41. Onun kendi hayat hikâyesi için yukarıda bibliyografya ile ilgili dipnota bakınız. XII. yüzyıl mezhepler tarihçisi Şehristânî, Hasan'ın dört bölüm başlıklı rivayetinin Arapça bir özetini, yukarıda adı geçen **el-Milel ve'n-Nihal** isimli eserinde vermiştir. İngilizce çevirisi: Hodgson, s. 325-328.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Hasan Sabbah'ın hayatı ile ilgili kaynak eserler hakkında yukarıda söylediğimiz şeyler, Hasan'ın ölümüyle Moğol istilâsı arasındaki dönemde, İran İsmâilîleri tarihine de büyük ölçüde uyuyor. Cüveynî, Reşîdüddin ve Kâşânî'nin bize kazandırdığı vakayinameler gibi, Alamut hakkındaki vakayinameler, bizim temel bilgi kaynağımız olarak devam ediyorlar. Bize ulaşan Nizarcı İsmâilîlerin metinleri, esas itibarıyla dinî muhtevalıdır; fakat tarihî değeri bulunan bazı parçaları da içermektedir. Selçuklular, Harezmşahlar ve Moğollar dönemine ait Arapça ve Farsça genel tarih kitaplarıyla diğer belgelerde ilâve bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynaklardan çok azı bir Avrupa diline çevrilmiştir. Cüveynî'nin kitabının, Prof.Boyle'e borçlu olan çevirisinin dışında şunları saymak gerekir: Ch. Defrémery, "Histoire des Seldjoucides" (Hamdullah Müstevfî'nin **Târîh-i Güzîde**'si), **JA**, XI, 1848, s. 417-462; XII, 1848, s. 259-279, 334-370; H. G. Raverty, **Tabakât-ı Nâsırî**, (Minhâc-i Sirâc Cüzcânî'nin eseri), 2 cilt, Londra, 1881; O.Houdas, **Histoire du Sultan Djelal el-Din Mankobirti** (Muhammed en-Nesevî'nin eseri), Paris, 1895; E.G.Browne, **History of Tabaristan** (İbn Isfendiyâr'ın eseri), Londra, 1905. P.Casanova'nın makalesini de analım: "Monnaie des Assassins de Perse", **Revue Numismatique**, 3. seri, XI, 1893, s. 343-352. Bu makale 542/1147-1148,548/1153-1154,551/ 1156-1157 ve 555/1160-1161'de basılmış olan İsmâilî sikkeleri hakkındaki incelemenin bir sonucudur. İstanbul Arkeoloji Müzesi de, altından mamul bir İsmâilî sikkesine sahiptir (E. 175).

İsmâilîlerin tarihiyle ilgili en önemli eser, Prof. Hodgson'un, içinde eski uzmanların, özellikle de W. Ivanow'un eserlerini gözden geçirdiği incelemesidir. Daha kısa incelemeler **EI(2)**'deki "Alamut", "Buzurg-Ummîd" v.b. gibi maddelerde bulunmaktadır. Bayan L.V. Stroyeva, makalesinde İsmâilî tarihinin bazı özel taraflarını incelemiştir: "Den'voskresenya iz Mertvikh i Ego Sotsial'naya Suchcnost", **Kratkiye Soobchceniye Institua Vostokovedeniya**, XXXVIII, 1960, s. 19-25 ve "Poslednii Khorezmchah i Ismailiti Alamuta", **Issledovaniya po İstorii Kul'turi Naradov Vostoka: Sbornik v cest Akademika I.A. Orbelli**, Moskova-Leningrad, 1960, s. 451-463. İsmâilîler ve mahallî tarih içindeki yerleri için şu incelemeye de bakmak lâzımdır: H.L. Rabino di Borgomale, "Les Dynastis Locales du Gîlân et du Daylam", **JA**, CCXXXVII, 1949, s. 301 v.d., özellikle s. 314-316.

Selçuklular ve halefleriyle ilgili olarak Claude Cahen'in şu makalelerini zikretmek gerekir: K.M. Setton, **A. History of the Crusades**, C.I,

M.W. Baldwin, Filedelfia, 1955, Bölüm V ve C.II, R.L. Wolff ve H.W. Hazard, 1962, Bölüm XIX ve XXI, **EI(1)** ve **EI(2)**'de bu konuyu işleyen diğer maddeler. Türk ve Fars uzmanlarına borçlu önemli eserler arasında şunları zikredelim: Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ankara 1965; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri**, C.II, Ankara, 1954; Hüseyin Emin, **Târîhü'l-irâk fi'l-Asri's-Selçûkî**, Bağdat, 1965; İbrahim Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, Ankara, 1956; Abbas İkbâl, **Târîh'i Mufassal-i İran**, C.I, Tahran, 1341.

1. İbnü'l-Esîr, H. 520 yılı olayları, X, s. 445/VIII, s. 319; Karşılaştırınız: İbn Funduk Beyhakî, **Târîh-i Beyhak**, yay., Ahmet Behmenyar, Tahran, tarihsiz, s. 271-276; Köymen, s. 151-156; Hodgson, s. 101-102.

2. İbnü'l-Esîr, H. 521 yılı olayları, X, s. 456/VIII, s. 325; Karşılaştırınız: Hândemir, **Destûr el-Vüzerâ**, Tahran, 1317, s.198; Nâsırüddin Münşî Kirmânî, **Nesâimü'l-Eshâr**, yay., Celâleddin Muhaddis, Tahran, 1959, s. 64-69; Abbas İkbâl, **Vizâret der Ahd-i Selâtîn-i Buzurg-i Selcûkî** Tahran, 1338, s. 254-260.

3. Reşîdüddin, s. 138; Kâşâni, s. 158. Cüveynî, Meymûndiz'in inşâsından söz etmiyor. Şehrin ayrıntılı bir tasviri için bkz.: Willey, **The Castles of the Assassins**, s. 158 v.d.

4. **Târîh-i Sistan**, Bahar, Tahran, 1935, s.391.

5. Reşîdüddin, s. 140; Kâşânî, s. 159.

6. Cüveynî, s. 220-221/685; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 141-142; Kâşânî, s. 164-165; Hodgson, s. 104.

7. Reşîdüddin, s. 141; Kâşânî, s. 165; Hodgson, s. 103.

8. Reşîdüddin, s. 141; Kâşânî, s. 160-164(Mükemmel bir kayıt); Hodgson, s. 103.

9. Cüveynî, s. 221/685.

10. Reşîdüddin, s. 146; Kâşânî, s. 168.

11. Reşîdüddin, s.146-147; Kâşâ-nî, s. 168-169; İbnü'l-Esîr, H. 532 yılı olayları, XI, s. 40-41/VIII, s. 362; Köymen, s. 304; Kafesoğlu, s. 26; Hodgson, s. 143-144.

12. Reşîdüddin, s. 155; Kâşânî, s. 176; İbnü'l-Esîr, H. 541 yılı olayları, XI, s. 76-77/IV, s. 15; Hodgson, s. 145-146.

13. Cüveynî, s. 222-224/686-687; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 162-164; Kâşânî, s. 183-184.

14. Ebû İshak Kûhistânî, **Heft Bâb**, yay. ve çev., W. Ivanow, Bombay, 1959, s. 41; Karşılaştırınız: W. Ivanow, **Kelâm-i Pîr**, Bombay,

1935, s. 60-61 ve 115-117; Cüveynî, s. 226-230/668-692; Reşîdüddin, s. 164 v.d.; Kâşânî, s. 184 v.d.; Diğer İsmâilî rivayetleri için bkz.: **Heft Bâb-i Baba Seyyidnâ**, (yay., Ivanow, **Two Early İsmaili Treatises**, Bombay, 1933; Açıklamalı İngilizce çevirisi: Hodgson, **Assassins**, s. 279-324) ve Tûsî, **Ravdatü't-Teslîm** (İndex). İncelemeler: Hodgson, s. 148-157; Bausani, **Persia Religiosa**, s. 211-212; Nâsır-ı Hüsrev, **Kitâb-i Câmiü'l-Hikmeteyn**, yay., H. Corbin ve Muhammed Muîn, Tahran-Paris, 1953, Giriş, s. 22-25; Stroyeva, "Den Voskresenya...", **a.g.e.** (Yukarıda Bibliyografya ilgili dipnotta).

15. Cüveynî, s. 230/691; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 166; Kâşânî, s. 186.

16. Cüveynî, s. 237-238/695-696; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 168-169; Kâşânî, s. 188; Benzer öğretiler, VIII. yüzyılda boğarak öldürenlerle ilgili fırkalara atfedilmiştir.

17. Reşîdüddin, s. 169; Karşılaştırınız: Cüveynî, s. 238/696; Kâşânî, s. 188 (Hasan hakkında, sevgi dolu İsmâilî methiyelerinden seçmelerle birlikte).

18. Cüveynî, s. 239/697; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 169-170; Kâşânî, s. 191; Hodgson, s. 157-159.

19. Reşîdüddin, s. 170-173; Karşılaştırınız: Kâşânî, s. 192-194; Hodgson, s. 183.

20. P. Kraus, "Les Controverses de Fakhr al-Dîn Râzi", **BIE**, XIX, 1936-7, s. 206 (İngilizce çevirisi: **IC**, XII, 1938, s. 146 v.d.).

21. Cüveynî, s. 241-244/698-701; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 174 v. d.; Kâşânî, s. 198 v.d.; Hodgson, s. 217 v.d.

22. Cüveynî, s. 247/702-703; Kâşânî, s. 199; Hodgson, s. 224-225.

23. Cüveynî, s. 248/703; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 177-178; Kâşânî, s. 200-201.

24. Cüveynî, s. 249/703-704; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 178; Kâşânî, s. 201.

25. Hammer, **Histoire de l'Ordre des Assassins**, s. 239-240.

26. Nâsırüddin Tûsî, **Ravdatü't-Teslîm**, s. 49, çevirisi, s. 67-68; Karşılaştırınız: Hodgson, s. 229-231.

27. Cüveynî, s. 249-253/704-707; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 179 v. d., Kâşânî, s. 201 v.d.

28. Mohammed en-Nesawi, **Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti**; yay., O. Houdas, Paris, 1891, s. 132-134; Fransızca çevirisi, Paris, 1895, s. 220-223. Prof. Mücteba Minovi tarafından, aşağı yukarı

çağdaş bir Farsça çevirisi yayınlandı: **Sırât-i Celâlüddîn**, Tahran, 1965, s. 163-166.

29. Nesevî, Arapça metin, s. 214-215; Fransızca çevirisi, s. 358-359; Farsça çevirisi, s. 232-233.

30. Reşîdüddin, s. 181; Karşılaştırınız: Kâşânî, s. 205; Hodgson, s. 257.

31. Cüveynî, s. 253-256/707-709; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 182-184; Kâşânî, s. 205-206.

32. Minhâc-i Sirâc Cuzcâni, **Tabakât-i Nâsırî**, Abdülhay Hâbilî, 2. baskı, I, Kabil, 1964, s. 182-183; İngilizce çevirisi, H.G. Raverty, II, s. 1197-1198.

33. Cüveynî, s. 260/712-713; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 185-186; Kâşânî, s. 207.

34. Cüveynî, s. 265/716; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 189; Kâşânî, s. 209.

35. Cüveynî, s. 267/717; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 190; Kâşânî, s. 209.

36. Reşîdüddin, s. 192; Kâşânî, o hanımın Türk olduğunu söylüyor (s. 213). Bu hususta bkz.: Prof. Boyle'un çevirisi, s. 272. Cüveynî ve Kâşânî, deve hikâyesini, Reşîdüddin'in rivayetinden biraz farklı bir şekilde veriyor (s.213).

37. Cüveynî, s. 136/636-637.

38. Cüveynî, s. 277/724-725; Karşılaştırınız:Reşîdüddin, s.194; Kâşânî, s. 215.

39. Kur'ân, XXIII/Mü'minûn 41.

40. Cüveynî, s. 139-142/639-640.

41. Cüveynî, s. 278/725; Karşılaştırınız: Reşîdüddin, s. 194-195; Kâşânî, s. 215.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Suriye'deki Haşîşîlerin tarihi hakkında çok şey yazıldı. İçinde, kaynakların eksiksiz olarak verildiği en yeni genel incelemeler için bkz.: Hodgson, **Assassins**, ve B. Lewis "The Ismâ'îlites and the Assassins", K. M. Setton'un eserinin IV. bölümü: **A. History of the Crusades**, I, M.W. Baldwin, **The First Hundred Years**, Filedelfia, 1955, s. 99-132. Bernard Lewis, eski belgeleri "The Sources for the History of the Syrian

Assassins", **Speculum**, XXVII, 1952, s. 475-489'-da tahlil ediyor. Daha eski araştırmalar arasında Ch. Defrémery'nin iki makalesi de dikkate lâyıktır: "Nouvelles Recherches sur les Ismaéliens ou Bathiniens de Syrie", **JA**, 5. seri, III, 1854, s. 373-421 ve V, 1855, s. 5-76. En yeni çalışmalar arasında şunları zikredelim: B.Lewis, "Saladin and the Assassins", **BSOAS**, XV, 1953, s. 239-245; J.J. Saunders, **Aspect of the Crusades**, Christchurc, Yeni Zeland, 1962, III. Bölüm (The Role of the Assassins), s. 22-27; Nasseh Ahmad Mirza'nın yayınlanmamış tezi, **The Syrian Ismâ'ilîs at the Time of the Crusades**, Durham, 1963.

Bir süreden beri Suriyeli İsmâilî yazarlar, bu mesele hakkında metinler ve incelemeler yayınlamaya başladılar. Fakat bu zamana kadar, temelde doktrinlerle ilgili metinler söz konusu olmuştur. Bu metinler, doğrudan doğruya tarihi ilgilendiren bilgileri az ihtiva etmektedirler. Bkz. Mustafa Gâlib'in, kısmen geleneksel malzemelere dayanan modern biyografik lugatı: **A'lâmü'l-İsmâiliyye**, Beyrut, 1964 ve Ârif Tâmir'in, Arap dergilerinde yayınlanmış olup, bazı eski delilleri tekrarlayan makaleleri: "Sinân Râşidüddîn ev Şeyhü'l-cebel", **el-Edîb**, Mayıs, 1953, s. 43-45; "el-Emîru Mezyed el-Hillî el-Esedî, Şâir Sinân Şeyhü'l-cebel",**el-Edîb**, Ağustos, 1953, s. 53-56; "eş-Şâirü'l-mağmûr: el-Emîru Mezyed el-Hillî el-Esedî", **el-Hikme**, Ocak, 1954, s. 49-55; "el-Fırkatü'l-is-mâîliyye el-Bâtıniyye es-Sûriyye", **el-Hikme**, Şubat, 1954, s. 37-40; "el-Fetretü'l-mensiyyetü min Târîhi'l-ismâîliyyîn es-Sûriyyîn", **el-Hikme**, 1954, Temmuz, s. 10-13; "Sa-fahât ağfeleha't-târîh ani'l-fırkati'l-Ismâîliyye es-Sûriyye", **el-Hikme**, Eylül, 1954, s. 39-41; "Fürûu'ş-şecereti'l-İsmâîliyye el-İmâmiye", **el-Meşrık**, 1957, s. 581-612 (Alamut hâkimi Celâleddin Hasan'ın, Suriye İsmâilîlerine yazdığı mektubu içeren metin, s. 601-603). Ârif Tâmir, bir de İngilizce bir makale yayınlamıştır: "Bahram b. Musa; the Supreme Isma'ili Agent", **Ismaili News**, Uganda, 21 Mart 1854 ve Arapça tarihî bir roman, **Sinan ve Selâhaddin**, Beyrut 1956. Aynı şekilde hatırı sayılır miktarda metinler.

Bu zamana kadar yapılmış olan araştırmalar, Suriye İsmâilîlerinin, Cüveynî ve diğer İranlı tarihçilerce anlatılan Alamut vakayinamelerine benzer hiçbir belgeye sahip olmadıklarını düşündürüyor. Suriye'nin en büyük reisi olan Sinan hakkındaki İsmâilî biyografisi, muahhar ve evliya menkabelerini andırmakta olup, tarihî değeri sınırlıdır. Bu metin, S.Guyard'ın Fransızca çevirisiyle birlikte: "Un Grand Maître des Assassins au Temps de Saladin", **JA**, 7. seri, IX, 1877, s. 324-489'da; daha sonra Mehmet Şerefüddin (Yaltkaya) tarafından, Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, II/7, İstanbul, 1928, s. 45-71'de yayınlandı. İsmâilîlerin kö-

keniyle ilgili bazı bilgiler, Kemâleddin'in, Halep hakkında yayınlanmamış biyografik lugatında geçen Sinan'ın hayatı kısmında bulunmaktadır; Çeviri ve açıklama ile birlikte metin: B. Lewis, "Kamâl al-Dîn's Biography of Râshid al-Dîn Sinân", **Arabica**, XIII, 1966.

Eksik olan birkaç belge ve mahallî kitabeler bir yana bırakılacak olursa (Bu konuda bkz.: M. Van Berchem, "Epigraphie des Assassins de Syrie", **JA**, 9. seri, IX, 1897, s. 453-501), Suriye Haşîşîleri tarihçisi, bu devir Suriye tarihi hakkındaki genel kaynaklara dayanmaya mecburdur.

1. Arapça metin: B. Lewis, "Three Biographies from Kamâl al-Dîn"; Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, s. 336.

2. Kemâleddin İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-haleb min Târîhi Haleb**, yay., Sâmi Dahhân, II, Şam, 1954, s. 532-533.

3. İbnü'l-Kalânisî, **Damas de 1075 à 1154**, Şam, 1952, çev., Le Tourneau, s. 166.

4. Kemâlüddîn, **Zübde**, II, s. 235.

5. İbnü'l-Kalânisî, s. 178.

6. İbnü'l-Kalânisî, s. 187.

7. Reşîdüddin, s. 145; Kâşânî, s. 167. Her ikisi de ölüm tarihi olarak H. 524 senesini gösteriyorlar. Suriye kaynakları, Böri'nin, H. 525'te saldırıya uğradığı ve 526'da öldüğünü söylemekte birleşmişlerdir. Bir rapora göre saldırganlar, zehirli hançer kullanmışlardır. Bununla birlikte zehrin kullanılması, o devre ait hiçbir metin tarafından doğrulanmamıştır ve pek gerçeğe benzememektedir.

8. B. Lewis, "Kamâl al-Din's Biography of Rashîd-al-Dîn Sinân", s. 231-232.

9. **a.g.e.**, s. 230.

10. Kemâlüddin, **Zübde**, Paris yazması, Arapça 1666, v. 193b v.d.

11. B. Lewis, "Kamâl al-Din's Biography...", s. 231.

12. **a.g.e.**, s. 10-11. Nahl'in başı ve Sad'ın sonu Kur'ân ayetleridir. Bu ayetler şöyle diyorlar: "Allah'ın emri geldi, artık onu acele istemeyin. Allah, onların ortak koştukları şeylerden uzaktır, yücedir" (Kur'ân XVI/Nahl 1). "Onun haberlerinin doğruluğunu bir süre sonra gayet iyi anlayacaksınız" (Kur'ân XXXVIII/Sâd 88).

13. **a.g.e.**, s. 12-13.

14. Muhammed al-Hamavî, **Al-Ta'rîkh al-Mansûrî**, yay., P.A. Gryaznevic, Moskova, 1960, v. 164a ve b, 166b-167a, 170b.

15. Joinville, LXXXIX. Bölüm, s. 307.

16. Makrîzi, **Kitâbü's-Sülûk**,yay., M.M. Ziyâde, I, Kahire, 1943, s. 543; E. Quatremère'in Fransızca çevirisi, **Histoire des Sultans Mamlouks**, I/2, Paris, 1837, s. 245; Aynî, **RHC, Historiens Orientaux**, Paris, 1887. Ayrıca bkz. Defrémery, "Nouvelles Recherches...", s. 50-51.

17. İbn Batûta, **Voyages**, yay. ve çev., Ch.Defrémery ve B.R.Sanguinetti, I, Paris, 1853, s. 166-167; H.A.R. Gibb'in İngilizce çevirisi, **The Travels of Ibn Battuta**, I, Cambridge, 1958, s. 106.

18. Hama bölgesindeki Masyaf ile Trablus bölgesinde **Kılâü'd-da've** (davet kaleleri) adıyla bilinen bir grup kaza hakkındaki kayıtlar. Bu kaleler Havâbî, Kehf, Uleyka, Kadmüs ve Menîka'yı içine almaktadır. Bu kayıtların incelenmesi devam etmektedir. Daha yakın tarih için bkz.: N.N.Lewis, "The Isma'ilis of Syria Today", **RCASJ**, XXXIX, 1952, s. 69-77.

ALTINCI BÖLÜM

İsmâilî mezhebinin metotları, hedefleri ve anlamını ilgilendiren hususlar için, adı geçen eserlerdeki incelemeler ve özellikle Hodgson ve Bertel'in incelemeleri görülmelidir. D. S. Margoliouth'un ("Assassins", Hastings Encyclopaedia of Religion and Ethics) ve R. Gelpke'in daha yeni makalelerinde ("Gegeimbund von Alamut-Legende und Wirklichkeit", **Antaios**, VIII, 1966, s. 269-293), nispeten kısa incelemeler bulunmaktadır. Henri Corbin, makalesinde, İsmâilîliğin dinî gelişimi hakkında önemli bir kesiti ele aldı ("De la Gnose Antique à la Gnose Ismaélienne", **Convegno di Scienze Morali Storiche et Filologiche 1956: Oriente ed Occidente nel Medio evo**, Roma, 1957, s. 105-146).

Hükümet ve diktatörlük konusundaki farklı İslâmî görüşler, şu bilginler tarafından incelenmiştir: Ann.K.S. Lambton, "The Problem of the Unrighteous Ruler", **International Islamic Colloquium**, Lahor, 1960, s. 61-63; Aynı yazar, "Quis Custodiet Custodes: Some Reflections on the Persian Theory of Gouvernment", **SI**, V, 1956, s. 125-148; VI, 1956, s. 125-146; "Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship", **SI**, XVII, 1962, s. 91-119; H.A.R. Gibb, **Studies on the Civilization of Islam**, Londra, 1962, s. 141 v.d.; G.E. von Grunebaum, **Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition**, Londra, 1955, s. 127-140 ve **Medieval Islam**, 2. baskı, Şikago, 1953, s. 142-169. Görünürde, cinayet hakkında, hiçbir özel araştırma mevcut değildir. Bununla birlikte IX. yüzyılda, Bağdadlı bir müellif, seçkin kişilerin uğradıkları suikast ve cinayetlerin bir tarihini yazdı: (Muhammed İbn Habîb, **Esmâü'l-**

muğtâlîn mine'l-eşrâf, yay., Abdüsselâm Harun, **Nevadirü'l-mahtûtât**, 6-7, Kahire, 1954-1955). J. Schacht, hem cinayet, hem de ceza açısından 'Katl' konusundaki İslâm hukukunu **EI(1)**'nin "Katl" maddesinde inceliyor.

Müslümanlara göre 'Mehdilik' hareketi konusunda en yeni araştırma, Emanuel Sarkisyanz'ın araştırmasıdır: **Russland und der Messianismus der Orients**, Tübingen, 1955, s. 223 v.d. Önceki çalışmalar arasında şunları zikredelim: J. Darmesteter, **Le Mahdi**, Paris, 1885; E. Blochet, **Le Messianisme dans l'Hétérodoxie Musulmane**, Paris, 1903; D.S. Margoliouth, "Mahdî", **Hasting Encyclopaedia of Religion and Ethics**; C. Snouck Hurgronje, "Der Mahdi", **Verspreide Geschriften**, I, Bonn, 1923, s. 147-181; D.B. Mac Donald, "Al-Mahdi", **EI(1)**.

İslâm dünyasındaki insan cemiyetleri (loncalar, ordular, dinî tarikatlar v.b. gibi), bütün yazı hayatının konusu olmuştur. Örnek olarak, farklı yönleri ele alan aşağıdaki eserleri verelim: Cl.Cahen, "Mouvements Populaires et Autonomisme Urbain dans l'Asie Musulmane du Moyen Age", **Arabica**, V, 1958, s. 225-250; VI, 1959, s. 25-56, 223-265; H.J.Kissling, "Die Islamischen Derwischorden", Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, XII, 1960, s. 1-16; **EI(2)**'-de F. Taeschner'in "'Ayyâr", D.B.Mac Donald'ın "Darwîsh" ve C. Cahen'le F.Taeschner'in "Futuwwa" maddeleri.

1. İslâm dünyasındaki ilk iç savaşla ilgili bu yorumun lehine olan bazı belgeler için bkz.: Laura Veccia Vaglieri, "İl Conflitto 'Ali-Mu'âwiya e la Secessione Kharigita...", **Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli**, IV, 1952, s. 1-94.

2. Kuşkusuz bunun bir istisnası vardır. Bkz.: Hodgson, s. 114, Not 43.

3. bkz.: **a.g.e.**, aynı yer.

4. G.Van Vloten, "Worgers in Islam", **Feestbundel van Taal Letter-, Geschied- en Àardri jkskundige Bijdragen...aan Dr.P.J.Veth...**", Leyde, 1894, s. 57-63; I. Friedlaender, "The Heterodoxies of the Schi'ites", **JAOS**, XXVIII, 1907, s. 62-64;

XXIX, 1908, s. 92-95; Laoust, **Schismes**, s. 33-34.

5. W.Ivanow, "An Ismaili Poem in Praise of Fidawis", **JBBRAS**, XIV, 1938, s. 71.

6. J.B.S. Hardman, "Terrorisme", **Encyclopaedia of the Social Sciences**.

7. Joinville, LXXXIX. Bölüm, s. 307.

8. Hamdullah Müstevfî, **Târîkh-i Guzîda**, yay., E.G. Browne, Londra-Leyde, 1910, s. 455-456; Ch.Defré-mery'nin Fransızca çevirisi, **JA**, 4. seri, XII, 1848, s. 275.

9. Bu farklı iktisadî yorumlar, A.E. Bertel tarafından incelenmiştir. **Nasır-i Khosrov i Ismailizm**, bilhassa Rus eserlerinin zikredildiği s. 142 ve devamı. Bayan Stroyeva, adı geçen makalesinde, daha modern bir görüş açısı getiriyor. Barthold, kendi düşüncelerini, Almanca olarak yayınlanan makalesinde, kısaca ortaya koymuştur: "Die Persiche Şu'ûbîja und die Moderne Wissenschaft", **Zeitschrift für Assriologie**, XXVI, 1911, s. 249-266.

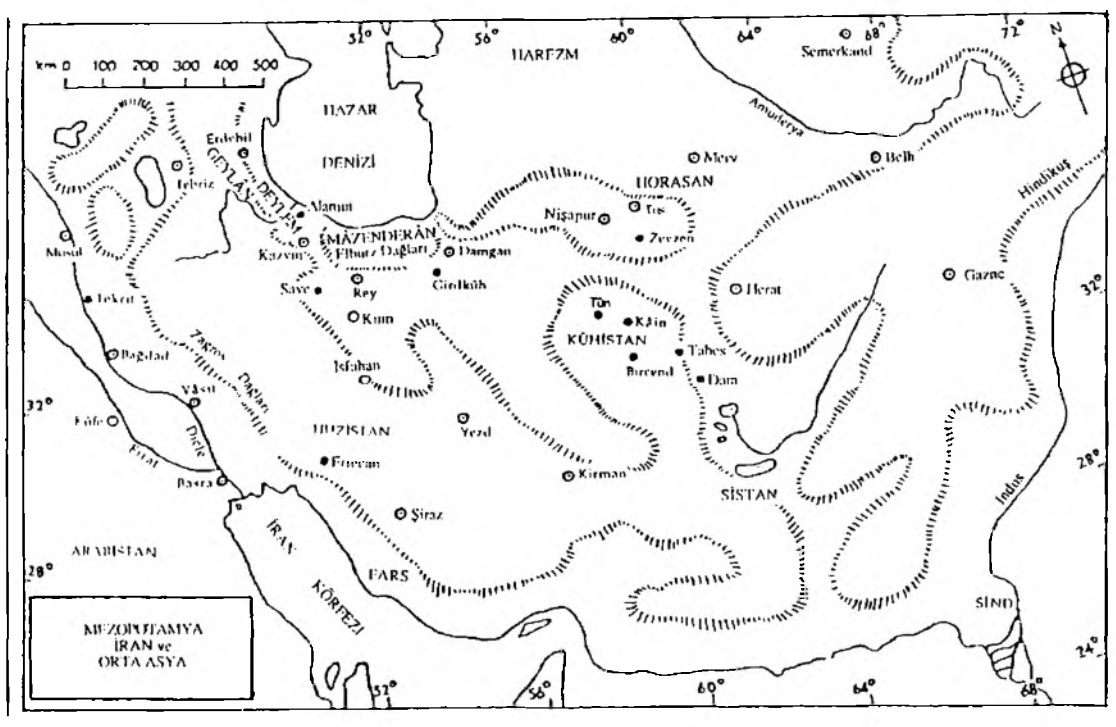
km 0 100 200 300 400 500
HAREZM
HAZAR
DENİZİ
Semerkand
Amurderya
Merv
Belh
HORASAN
Hindikuş
Nişapur
Tus
Zevzen
Erdebil
Tebriz
Meşhed
Kazvin
MÂZENDERÂN
Elburz Dağları
Damgan
Sâve
Rey
Gürlkûh
Herat
Gazne
Tehran
Kum
Tûn
Kâin
KÛHISTAN
Tabes
Bagdad
Zagros
Dağları
İsfahan
Bircend
Dara
Yezd
Kirman
Basra
Dicle
Fırat
Şiraz
SİSTAN
Indus
ARABISTAN
İRAK
FARS
KÖRFEZİ
SİND
MEZOPOTAMYA
İRAN ve
ORTA ASYA

İNDEKS

A

Abbas (Selçuklu valisi), 59
Abbasî (-ler), 2, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 29, 30, 36, 51, 57, 65, 66, 76
Abdülmelik İbn Attaş, 34, 43, 44
Acem, 117
Adem (Hz.Peygamber), 107
el-Efdal(Bedrü'l-Cemâli'nin oğlu), 29
el-Efdal (Mısır Ordu Komutanı), 91
Afgan, 16, 59
Afganistan, 14, 39, 59, 80
Ağa Han-lar, 13, 14, 15, 80, 105
Ahmed İbn Attaş, 46
Ahmed İbn Nizâmülmülk, 48, 50
Akdeniz, 30
Akka, 5, 29, 103
Akru's-Sudan, 93
Alâeddin Muhammed (Celâleddin Hasan'ın oğlu, Üstad-ı azam), 69, 70, 71, 72, 74, 75
Alamut, Pek çok yerde
Alamut (-lu), 84, 102
Alamut Emirliği, 16
Alamut Kütüphanesi, 71
Alevî, 24, 37, 84
Ali (Hz.Halife), 9, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 36, 61, 108, 109
Almanya İmparatoru, 103
Alparslan (Rıdvan'ın oğlu), 87
Alphonse (İmparator), 113
Aluh Amut, 37
Amerika, 12
el-Âmir (el-Mustalî"nin oğlu), 30, 51, 52, 91, 97
Amuderya, 75
Amuderya nehri, 75
Anadolu, 72, 102
Andlc kıyısı, 48
Antakya, 2, 84, 92
Antakya (-lı), 87, 93, 101
Antalya Fetihnamesi, 102n
Arabistan, 15, 118
Aral Gölü, 65
Arap (-lar), 2, 3, 9, 19, 25, 31, 33, 36, 40, 45, 48, 53, 56, 65, 95, 97, 101, 102, 108, 118
Arap yarımadası, 25
Ardistan, 40, 53
Arınmışlar (Purs), 94
Aristogiton, 107
Arnold de Lübeck (Vakanüvis), 4, 143n?
Arnold, Sir Joseph (Bombay Adalet Divanı Başkanı), 14, 15 123n
Arran, 68
Arz-ı mukaddes, 5
Askalân, 52
Asya, 75, 77
Asya Müzesi, 15
Assissin, 2, 4, 10
Atabey Anuştegin Şirgîr, 49
Atina, 107
Avrupa, 2, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 15, 27, 31, 113, 118, 121n, 133n
Avrupa (-lı), 4, 5, 8, 12, 118
Avusturya, 11
Aydınlar, 11
Azaz bölgesi, 89

Azaz kuşatması, 96
Azerbaycan, 35, 68

B

el-Bâb, 97
Babîler, 117
Bağdad, 24, 27, 30, 36, 46, 47, 50, 57, 59, 64, 65, 66, 67, 68, 76,
Bağdad halifeliği, 64, 95, 101
Bakara/94, 98
Baktrian develeri, 73, 79
Banyas, 89, 90, 92
Barak İbn Cendel, 90
Bartholome d'Herbelot, 9
Bartold, V, 118, 160n
Basra (-lı), 93, 117
Basra Körfezi, 25
Batı İran, 34, 43, 68, 76, 83
Bâtınî (-ler), 23, 52, 70, 90, 115
Baybars (Sultan), 103, 104
Bedehşan, 15
Bedreddin (Sincar Kadısı), 102
Bedreddin Ahmed (Alamut elçisi), 72, 73
Bedrü'l-Cemâli (Akka valisi), 29, 35
Behram (Ebu Tahir'in halefi), 89, 90, 91
Bekâ vadisi, 97
Belh, 76
Benjamin (Tudelalı Seyyah), 95
Benû Münkız, 92
Benû Uleym, 88
Berkyaruk (Sultan), 44, 45, 46, 50, 113
Beyhak, 46, 55
Beyrut, 35
Bibliothèque Nationale, 9
Bibliothèque Orientale, 9
Bilbays, 52
Bohemond IV, 101, 104
Bohoralar, 30
Bombay, 14
Bombay Ağır Ceza Mahkemesi, 13
Bombay Presidency, 13
Böri, 90, 138n
Britanyalı, 12
Brocardus (Alman Papazı), 1, 2, 121n
Buhara, 75
Buzurg Ümîd, Kiyâ, 38, 55, 56, 57, 58, 61, 63
Buzâa, 97
Büveyhîler, 24, 36

C

Cafer es-Sâdık, 22
Caprotti (İtalyan tacir), 15
Cebelü-Bahrâ (Cebelü-Ensâriye), 85, 86, 92
Cebelü's-Summak, 86, 88, 92, 94, 97
Celâleddin Harezmşah, 71, 114
Celâleddin Hasan (Alamut hakimi), 66, 67, 68, 69, 70, 74, 76, 102, 116
Cenâhü'd-Devle (Humus hakimi), 86,
Cengiz Han, 68, 69, 75, 76
Cezr, 88
Chinon, 8
Cizvitler, 11, 69
Conrad de Monferrat, 4, 95, 100, 101, 115
Cüveynî, Ata Melik, 12, 38, 40, 49, 50, 57, 58, 63, 67, 69, 70, 71, 74, 75, 79, 80, 126n, 129n, 130n, 131n, 132n, 133n, 134n, 135n, 136n,
Cüzcânî, 133n

Ç

Çin, 48

D

Dağ Şeyhi, 2, 5, 7, 8, 83, 101, 105, 112
Dahhâk İbn Cendel, 90, 92
Dâi'd-Düât, 29
Damgan, 37, 43, 71, 73
Dante, 2, 121n, 122n
Davud (Hz.Peygamber), 19
Davud (Sultan), 59
Demâvend, 78

Denis Lebey de Batilly, 8
Devlet Bilimler Akademisi, 15
Deylem, 36, 37, 44, 49, 58, 61, 63
Deylemli (-ler), 36, 61
Dımaşk, bkz. Şam
Dihdâr Ebu Ali, 40, 53
Doğu Asya, 75
Doğu Elburz, 43
Doğu İran, 65, 77, 80
Doğu Kûhistan, 39
Doğu Mâzenderân, 37, 43
Dominiken, 8
Dukak (Tutuş'un oğlu), 84
Dürzîler, 24, 84, 90

E

Ebu Bekir (Hz.Halife), 17
Ebu Hamza (Errecanlı kunduracı), 39
Ebu Hâşim (Şiî propagandacı), 58
Ebu İbrahim Esedâbâdî, 46
Ebu Mansur (Şeyh Ebu Muhammed'in yeğeni), 94
Ebu Mansur el-İclî, 110
Ebu Muhammed (dâî), 92
Ebu Tahir Arranî, 41
Ebu Tahir es-Sâiğ, 86, 87, 88, 89
Ebü'l-Feth (Kadmüs'ü zapteden), 92
Ebü'l-Feth (Sermin kadısı), 87
Ebü'l-Hasan (Vezir), 45
Edward (İngiltere prensi), 104
Efâmiye, 86, 87, 88
el-Efdal (Emirü'l-Cüyûş), 51, 52
Ehl-i beyt, 17, 18, 19, 20, 63, 98, 109
Ehud, 108
Elburz dağı, 37
Elcezire, 2n
Elisabeth (İngiltere kıraliçesi), 9
Emevî (-ler), 2n, 18, 19, 20, 21, 22
Emîr Arslantaş, 40,
Emîr Ebu Kubeys, 96
Emîre Zerrab, 33, 34
Emîr Kürd Ahmedil, 50
Emîr Yarankuş, 58
Ermenistan, 1, 5, 76
Errecan, 39, 47, 48
el-Esedâbâdî, 89
Eski Atina, 107
Eyyûbî, 96
Ezher (Cami-Üniversite), 26

F

Fahreddin Râzî, 64
Fahrülmülk, 48
Farmasonlar, 11
Fars (-lar), 15, 25, 31, 34, 39, 44, 48, 65, 118, 126n, 134n
Fâtıma (Hz.), 9, 19, 21, 23, 26, 27
Fâtımî (-ler), 15, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 39, 42, 51, 54, 84, 85, 91, 97, 114, 116, 118, 128n, 129n
Fehd (reis), 94
Fenike (Sur Bölgesi), 3
Fırat bölgesi, 88
Fırat Geçidi, 88
Filistin, 1, 26, 28, 35, 101, 103
Fitzgerald, Edward, 34
Flaman, 5
Florensa (-lı), 2
Françesco da Butı, 2
Frank (-lar), 36, 81, 86, 90, 91, 92, 96, 97, 100, 101, 103, 104
Fransa, 1, 5, 8, 11, 12, 102
Fransız Enstitüsü, 9
Fransız İhtilâli, 9, 11
Fransızlar, 5
Fransız Milli Kurucu Meclisi, 11
Fraser, JB, 13, 145n
Frédéric Barberousse(İmparator), 2, 8
II. Frederic, 101
Fustat, 26

G

Ganj nehri, 13
Gazzetteer of the Bombay Presidency 15
Geylân,36, 49, 68, 74
Girdkûh, 43, 48, 51, 71, 77, 78, 79, 80., 131n

Gobineau kontu, 118
Gnostisizm, 20
Grek kralları, 81
Gucerat, 13, 74
Guillaume (Sur Başpiskoposu), 3
Guillaume de Nassau, 8
Guillaume de Rubruck, 5
Guillaume de Tyr, 5, 96, 122n
Gümüştegin, 96, 97, 99
Güney Arabistan, 15, 33
Güney-Batı Asya, 27
Güney Irak, 25
Güney Suriye, 26
Gürcistan, 59, 76

H

Habil, 125n??
Hac/11, 49
Haccac (Arap valisi), 36
Hâce Ali b. Mesud, 94
Haçlı (-lar), 1, 2, 3, 4, 5, 9, 27, 84, 87, 89, 92, 96, 115
Haçlı Seferi, 1, 4, 5, 9, 101
el-Hâkim (6.Halife), 28, 29
el-Hakîm el-Müneccim, 86, 88
Halef İbn Mülâib (Efâmiye hakimi), 86
Halep, 2, 12, 36, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 97, 99, 100, 101, 114
Hâlincan, 44
Hama, 92, 98, 100, 105, 139n
Hamdullah Müstevfî, 144n, 156n
Hanefî mezhebi, 57
Hankay sıradağları, 80
Harezm devleti, 73, 75, 76
Harezm ülkesi, 65
Harezmliler, 73, 101
Harezmşah (-lar), 58, 59, 65, 66, 67, 68, 71, 73, 74, 76, 133n, 134n
Harîbe, 92
Haricî, 108
Harmodios, 107
Hasan (Hz.Peygamber'in torunu), 21
Hasan (Kasranlı Adem'in oğlu), 53
Hasan b. Muhammed (Kıyamet'i ilan eden), 12, 60, 61, 63, 93, 94, 119
Hasan, Mâzenderânlı (Alâeddin'in refiki), 75
Hasan Sabbah (el-Hasan İbnü's-Sabbah), Pek çok yerde
Hasbiye bölgesi, 90
Haşîşîler, Pek çok yerde
Havâbî, 92, 104, 139n
Hazar denizi, 5, 59
Hazar kıyısı, 36
Hemedan, 50, 57, 59, 65, 77
III. Henri (Fransa kıralı), 8
Heyssesini, 2
Hicaz, 26
Himyer kıralları, 33
Hindistan, 13, 14, 16, 22, 26, 30, 74, 111, 124n
Hindû, 13, 14, 72
Hindu Lohana Kastı, 13
Hint-Avrupalı, 118
Hippias, 107
Hocalar (bir fırka), 13, 14, 15
Holopherne, 108
Horasan, 43, 44, 45, 58, 59, 65, 76
Hospitalier, 5, 102, 104, 112
Hulefâyı Râşidîn, 108
Humus, 85, 89, 100
Huzistan, 36, 37, 39, 48
Hülâgü, 76, 77, 78, 79
Hüseyin (Hz.Peygamber'in torunu), 19, 21
Hüseyin (Kiyâ Muhammed'in oğlu), 93
Hüseyin Kâinî (dâî), 39, 53

I

Irak, 7, 33, 34, 36, 45, 46, 48, 58, 66, 67, 68, 97, 83, 111, 118
Isfahan, 13, 35, 36, 40, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 56, 57, 58, 114, 116, 131n

İ

İbn Attaş, 47, 117, 129n
İbn Batûta, 123, 139n
İbn Bedî (Ordu komutanı), 88

İbn Sina (hekim), 117
İbn Vâsıl (tarihçi), 102
İbnü'l-Esîr, 40, 45, 58, 100, 129n, 130n, 131n, 132n, 134n
İbnü'l-Kalânisî (Şamlı tarihçi), 89, 90, 132n, 136n
İbrahim/20, 98
İhvânü's-safâ risaleleri, 25
İlgazi, 89
İmâdüddin (Kâtip ve tarihçi), 97, 100, 122n, 131n
İnab, (İnnib), 92
İndus nehri, 13
İngiliz (-ler), 5, 13, 14
İngiltere, 8, 100, 104
İran, Pek çok yerde
İran körfezi, 22
İranlı, 85, 86, 89, 91, 104, 115, 118, 137n, 125n, 128n
İsa (Hz.Peygamber), 19,117
İskenderiye, 29, 42
İsmail (Behram'ın İranlı halefi), 90
İsmail (Cafer es-Sâdık'ın oğlu), 9, 12, 22, 23, 24
İsmâilîler, Pek çok yerde
İsnâ-aşerlyye (-ci), bkz. Oniki-imam (-cı)
İspanya, 8, 25
İspanyol, 95
İsrâ/81, 98
İtalya, 118
İtalyan, 15

J

Jacques de Vitry (Akka Piskoposu), 5
Joinville (Biyograf), 103, 112, 122n, 138n, 140n
Jules Cezar, 108

K

Ka'be, 57
Kabil (Hz.Adem'in oğlu), 107n
Kaç, 13
Kadmüs, 92, 105, 139n
Kadmüs camii, 104
Kahire, 26, 29, 30, 34, 35, 42, 51, 52, 53, 54, 85, 86, 91, 97
Kahire Üniversitesi, 26
Kâin (şehir), 39
Kalküta, 14
Karakurum, 5, 77, 80
Karmatîler, 28
Karmatîlik, 26
Kasranlı Adem, 53
Kâşânî, 42, 51, 127n, 129n, 130n, 131n, 132n, 133n, 134n, 135n, 136n, 138n
Kazvin, 37, 38, 40, 57, 59, 67, 69, 74, 75, 77, 79, 80
Kefernâsih, 89
Kehf, 92, 94, 104, 105, 136n
Kehk, 13
Kemâleddin İbnü'l-Adim (Halepli tarihçi), 89, 94, 97, 99, 138n
Kerbelâ, 19
Kerbelâ katliamı, 21
Keresteciler Camii, 93
Kerrâmiyye, 46
Keşiş Yves Le Breton, Bkz. Yves le Breton
Keykâvus, İzzeddin, 102n
Kıvâmüddîn Nâsır, İbn Ali el-Dergüzinî), 49
Kıyamet (doktrini), 63, 64, 66, 68, 70
Kızıldeniz, 26
Kirman, 36, 40
Kiyâ Buzurg Ümîd, bkz. Buzurg Ümîd
Kiyâ Ebu Cafer (Ordu komutanı), 53
Kiyâ Muhammed (Buzurg Ümîd'in oğlu), 69, 93
Kont Alexis Bobrinskoy, 15
Kont Henri de Champagne, 5, 100
Konya, 102
Kudüs, 4, 84, 89, 96, 100
Kûfe, 19, 33
Kûh-i bara, 40
Kûhistan, 39, 40, 44, 45, 48, 50, 59, 60, 62, 71, 76, 77, 78, 79
Kuley'a, 92
Kum, 13, 33, 39
Kumiş bölgesi, 51
Kuzey Afrika, 26, 28, 35, 118

Kürd Ali İbn Vefa, 92
Kürt, 65

L

Latin Devleti, 84
Latin Krallığı, 100
Lazkiye, 84
Lebey de Batilly, bkz Denis Lebey
Lemeser, 38, 49, 53, 63, 78, 79, 80
L'Histoire des Assassins, 10
Louis XVI., 11
Lucques derebeyi, 2
Lübnan, 28
Lyon, 8

M

Maarratü-Mısrîn, 97
Macar Kıralı, 103
Mahallât, 13
Mahmud (Selçuklu Sultanı), 49, 56, 57, 59
Makedonya, 108, 118
Maniheizm, 20
Mardin, 88
Marko Polo, 6, 7, 10, 122n
Masyaf, 12, 92, 95, 97, 98, 104, 139n
Masyaf Antlaşması, 100
Masyaf Kitabesi, 102
Matthieu de Paris, 5, 122n
Mâzenderân, 36, 37, 59, 75
Mecdüddin (dâî), 101
Medine, 21, 26, 108n
Mekke, 20, 21, 26, 61, 62, 67, 68, 69,
Melikşah (Selçuklu Sultanı), 40, 44, 65, 84, 125n, 128n, 129n, 130n
el-Melikü's-Salih, 99
Memlûk Sultanları, 104
el-Me'mun (Vezir), 51, 52
Menîka, 92, 139n
Merağa, 57
Merv, 76, 127n
Meryem Ana, 61
Mesud (Selçuklu Sultanı), 57, 59
Meternih, 69
Mevlevîler, 110
Mevdûd (Musul Emiri), 87, 93
Meymûndiz, 56, 74, 78, 79, 134n
el-Mezdegânî (Vezir), 89, 90
Mezopotamya, 35, 76
Mısır, 2, 9, 15, 26, 27, 28, 29, 30, 35, 39, 43, 52, 53, 54, 76, 83, 84, 91, 97, 103, 104, 118, 124n, 128n, 129n
Milan, 8, 124n
Milan Ambrosiana Kütüphanesi, 15
Milenarlst, 117
Minhâc-i Sirâc Cüzcânî, 77, 156n
Moğol (-lar), 5, 12, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 103, 126n, 133n
Moğolistan, 76, 77
Monteith W. (Britanyalı Albay), 12
Muaviye (Emevî halifesi), 18, 108, 109
Muğîre bin Saîd, 110
Muhammed (Hz.Peygamber), 6, 7, 9, 15, 17, 18, 19, 21, 23, 26
Muhammed I (Alamut hâkimi, Buzurg Ümîd'in oğlu), 58, 59, 60
Muhammed II (Alamut hakimi Hasan'ın oğlu), 63, 66
Muhammed b. İsmail ed-Dürüzî, 28
Muhammed Harezmşah, 67
Muhammed İbn Hanefiyye, 19
Muhammed Tapar (Selçuklu Sultanı), 44, 46, 49, 50, 88
Muhtar (Kûfeli Arap), 19
Müîneddin Kâşî (Vezir), 55
el-Muiz, 26, 28
Musa Kâzım (İmam Cafer'in oğlu), 22
Musevî, 19
Musta'lî, 29, 30, 42, 51
Musta'lîci (-ler), 30, 74, 91
el-Mustansır, 28, 29, 30, 35, 42
Musul, 59, 87, 89, 93, 95
Muzaffer (Damgan yöneticisi), 43
Müferric İbnü'l-Hasan İbnü's-Sûfî, 90
Mü'mlnâbad, 62
Mü'minûn/41, 81, 156n
Müsterşid (halife),57, 58, 115, 116

N

Nahl suresi, 99, 138n
Napolyon Bonapart, 9
en-Nâsır, 66, 76
Nâsır-ı Hüsrev (filozof,şair), 27, 117, 124n, 135n
Nâsırüddin Tusî (felsefeci), 71, 78, 135n
Nasr (İranlı), 101
Necmeddin (Haşîşî reisi), 104
Neml/52, 81
Nesevî (tarihçi), 71, 73, 114, 133n, 136n
Nihâvend, 41
Nil vadisi, 26
Nişapur, 45, 48, 50, 55, 76
Nizâmülmülk, 35, 40, 41, 44, 48, 50, 116, 128n
Nizar, 30, 35, 42, 51, 63, 91
Nizarcı, 54, 91, 133n
Nizarî (-ler), 30, 43, 51, 91, 95, 105
Nureddin İbn Zengî, 93, 95
Nuseyrî Cemaatı, 84
Nuseyrîler, 90
Nübüviyye, 97

O

Oniki-imamcı, 22, 24, 33, 66, 71, 84, 86, 115, 117
Orhan (Harezmli subay),71, 72
Orta Asya, 15, 27, 28, 30, 65, 80, 83, 118
Osman (Hz.Halife), 18, 108, 109n
Osmanlılar, 105

Ö

Ömer (Hz.Halife), 108
Ömer Hayyam, 35
Ön Asya, 83

P

Pamir, 15
Pamir seferi, 124n
Paris, 12
Pearson JD, 121n
Philippe VI (Fransa Kıralı), 1
Philippe II (Makedonyalı), 108
Philippe de Monferrat, 104
Pîr Sadreddin (dâî), 13
Pisa, 2
Polovtsev, A, 15
Pordenone, O, 7
Porsukî, 89, 93,

R

Radvâ, 20
Rafizî, 41
Rakka, 93
er-Râşid (Abbasî halifesi), 58
Râşidüddin, bkz. Sinan İbn Selmân İbn Muhammed
Raymond (IV.Bohemond'un oğlu), 101
Raymond (Antakya Prinkepsi), 92, 93
Raymond II (Trablus Kontu), 92
Rey, 33, 34, 35, 37, 39, 59, 64, 65, 71, 117
Reşîdüddin, 12, 38, 41, 42, 51, 63, 64, 126n, 127n, 129n, 130n, 131n, 132n, 134n, 135n, 136n, 138n
Rıdvan (Halep hakimi), 84, 86, 87, 90, 114
Richard (Arslan Yürekli), 8, 100, 113, 115
Roma, 108
Rousseau, Joseph (Halep Umumi Konsolosu), 12,, 13
Rönesans, 8
Rubâiyat tercemesi, 34
Rudbar, 39, 40, 48, 49, 56, 57, 59, 61, 68, 74, 77, 78, 79, 80
Rum, 41
Rus, 15, 118, 160n
Rusâfe, 92, 95, 96
Rükneddin Hürşah, 74, 77, 78, 79, 80
Rüstem (destan kahramanı), 81

S

Sad suresi, 99, 138n
Sahne, 41
Saint Louis, 5, 103
Samîlik, 113
Sana, 15
Sarasinler, 2, 4, 6
Sârimüddin Mübârek, 104
Sasanîler, 36
Sava, 39
Segnors de Montana, bkz. Dağ Şeyhi
Selahaddin (Alamut elçisi), 73
Selahaddin (Eyyûbî Sultanı), 30, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 132n
Selçuklu (-lar), 30, 31, 36, 37, 39, 40, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 55, 56, 58, 59, 65, 66, 83, 84, 86, 87, 93, 102, 112, 114, 116, 119, 125n, 128n, 133n, 134n,
Selemiyye,105
Semerkant, 75
Semionov, A.A, 15
Sencer (Selçuklu Sultanı), 44, 45, 48, 50, 51, 55, 56, 57, 59, 60, 113, 115
Serat çayırı, 72
Sermin, 87, 88, 97
Sirderya, 75
Sicilya, 26
Silvan, 35
Silvestre de Sacy, 9, 12
Sina, 26, 83
Sinan İbn Selmân İbn Muhammed, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 116, 117
Sincar, 102
Sind, 13, 44
Sistan, 56, 77
Sur, 100, 104
Suriye, Pek çok yerde
Stewart (Britanyalı Subayı), 12
Stuttgart, 11

Ş

Şahdiz kalesi, 44, 47
Şah Halîlullah, 12, 13
Şahinşah (Hürşah'ın kardeşi), 78
Şahrud Irmağı, 38
Şam, 2, 35, 84, 85, 87, 89, 90, 91, 101, 114, 116, 132n, 138n
Şehâbeddin İbnü'l-Acemî (Vezir), 99
Şemseddin (Haşîşî Necmeddin'in oğlu), 104
Şerefü'l-mülk, 71, 72, 73
Şeyh Ebu Muhammed, 94
Şeyzer, 88
Şia, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 110, 112
Şîî (-ler), 17, 19, 22, 24, 25, 33, 39, 46, 48, 52, 66, 71, 83, 85, 86, 88, 93, 109, 115, 117, 118
Şikago, 159n
Şirgîr, bkz. Anuştegin
Şuarâ/227, 98
Şuğnân bölgesi, 15

T

Taberiye, 84
Tabes, 39, 45, 47, 55
Taceddin (Haşîşî reisi), 102
Tahran, 13, 33
Tahir (Marangoz), 40
Tâlikan, 40, 56
Tancrede (Antakyalı Prens), 87
Tartus kilisesi, 101
Tartus Piskoposluğu, 3
Tarim, 74
Tarz köyü, 56
Tayyib (el-Âmir'in oğlu), 30
Tebriz, 57, 59, 148n
Tekiş, Harezmşah, 66
Tekrit, 48
Temple, 112
Templier (-ler), 5, 11, 17
Tevrat, 107
Thuglar, 22, 111
Tiberius Gracchus, 108
Tiflis, 59
Toros, 83
Trablus, 84, 92, 95, 104, 139n
Tudelalı, 95

Tuğrul III, 65, 66
Tuğtekin, 89, 90
Tun, 39
Tunus, 26
Turaysis, 55, 56
Tutuş, 84
Tuz Gölü (Deşt-i Kevir), 39
Türk (-ler), 27, 31, 57, 65, 84, 85, 86, 89, 91, 93, 117, 118, 134n, 136n
Türkistan, 68
Türkiye Selçukluları, 102n
Türkmen, 84, 118

U

Ubeydullah el-Hatib (Isfahan kadısı), 50
Uleyka, 95, 104, 139n
Urfa, 84

Ü

Ürdün, 84
Üstüvand, 48

V

Vadi't-Teym, 90, 91, 92
Vâsıt, 93
Vatikan, 69
Villani, Giovanni, 2, 121n
Viyana, 69

Y

Yahudiler, 18, 108, 115
Yarbay Justin Sheil, 13
Yasavur Noyan, 77, 78
Yehu, 108
Yemen, 15, 26, 30, 33, 104
Yezd, 13, 36
Yudit, 108
Yunan, 108
Yunan felsefesi, 25
Yusuf İbn Firuz, 90
Yves le Breton (Keşiş), 5, 103

Z

Zarubin I.I, 15
Zengî (-ler), 59, 93, 95, 96, 100
Zerdüşt, 19, 39
Zevzen, 39
Zeynelâbidin, 21
Zuvara, 40

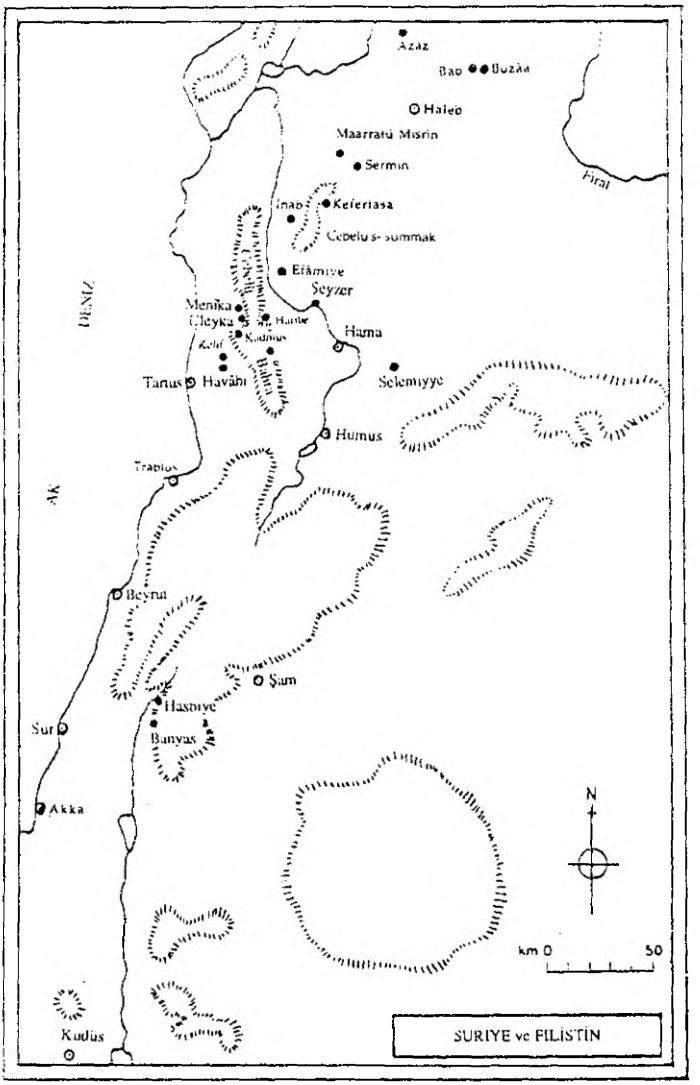
Azaz
Bab
Buzâa
Halep
Maarratü Mısrin
Sermin
Fırat
İnab
Keferlasa
Cebelüs-Sümmak
Ekamiye
Seyzer
Menika
Cleyka
Hama
Kadmus
Kelbi
Tartus
Havâbi
Selemiyye
Humus
Trablus
AK
DENİZ
Beyrut
Şam
Hasbiye
Sur
Banyas
Akka
Kudüs
N
km 0
50
SURİYE ve FİLİSTİN